

FORTID

Historisk studenttidsskrift
UiO
Nr. 2 2006
3. årgang
Kr. 30

Øst-Europa

1. Orientalisme i Europa 2. Iver B. Neumann om begrepet Øst-Europa
3. Røde speidere 4. Husbondens sprukne røst 5. Nasjonal identitet før 1814

”Øst-Europa”

Fortid har i dette nummeret en lengre temadel om ”Øst-Europa”. Det er et valg tatt med bevissthet om at begrepet tilsynelatende har gått ut på dato, som følge av at den historiske utviklingen de siste femten årene, har ført med seg en nydragning av geografiske, kulturelle og politiske grenser i Europa. Sovjetunionens sammenbrudd og integreringen av en rekke av de gamle Warszawapakt-landene i ”Vest-Europa” gjennom EU, fikk åpenbart også sine begrepshistoriske konsekvenser. Den kalde krigens ”Øst-Europa”, har i dag blitt byttet ut med begreper som ”Sentral-Europa”, ”Balkan”, og ”Sør-Europa”. Dette er på ingen måte et trivielt fenomen: Hvordan vi oppfatter og orienterer oss i verden har endret seg for alltid.

To av artiklene i temadelen – Iver B. Neumanns *Begrepet Øst-Europa* og Lars Inge Stavelands *Orientalisme i Europa og grensa mot det ”kaotiske austen”* – problematiserer nettopp den ovenfor nevnte begrepsendring i et historisk perspektiv. Problemstillingene som blir drøftet er blant annet: Når oppstod begrepet Øst-Europa? Og hvordan har begrepet bidratt til å forme kunnskapsproduksjonen og de ”store fortellingene” i samfunnsvitenskapene og historiefaget? Slik sett ønsker *Fortid*, med dette nummeret, å sette et vesentlig nåtidig fenomen inn i en bred historisk kontekst. Det er videre rimelig å tro at mange lesere, gjennom dette nummeret vil øke sin bevissthet omkring hvordan begreper ikke er naturlige, stabile størrelser, men sosialt konstruert og i konstant endring. Bidragene til Neumann og Staveland viser også at våre begreper er formet av internasjonale maktforhold og konflikter, samtidig som de bidrar til å reproducere og forsterke disse. Det synes i alle tilfelle klart at ”Øst-Europa” er et spesielt velegnet eksempel når det gjelder å illustrere visse egenskapene ved begreper. For bare å neve ett av disse: Fra oppveksten vil de fleste minnes ”Øst-Europa” som et naturalisert begrep, i den forstand at de også vil nikke gjenkjennende til noe Neumann skriver innledningsvis i sin artikkel: ”Da jeg vokste opp (f. 1959), var vår verdensdel inndelt på en måte som i høyeste grad angav hva man hadde i vente. ”Øst” var kommunistisk, ”vest” var demokratisk. ”Øst” var plan, ”vest” var marked. ”Øst” var ufrihet, ”vest” var frihet. ”Øst” var de, ”vest” var oss.” Slik er det ikke lenger.

Fortid vil imidlertid overlate til den enkelte leser å ta stilling til hvordan dagens begreperstatninger bidrar til å forme vårt bilde av verden, evne til å erverve nye innsikter og, ikke minst, historiefagets fortellinger. Noen vil sikkert hevde at mens vi, spesielt i perioden 1945-1991, trakk en grense mellom Øst og Vest i Europa, nå i større grad trekker en grense mellom Europa (EU!) og resten av verden. Spørsmålet, også for historiefaget, er imidlertid om vi ikke bør forsøke å bygge opp globale rammer for vår felles forståelse, med den aktverdige, men riktignok problematiske ambisjon om å rette oppmerksomheten mot gjensidig avhengighet, internasjonale maktforhold og nødvendigheten av dialog og samarbeid på tvers av grenser? Spørsmålet er om det i det hele tatt er mulig eller ønskelig? Begreper som ”det internasjonale samfunn” eller ”global dialog” kan lett bli kodeord for anglo-amerikansk dominans. Videre kan det spørres om historiefaget - *The quintessential Western discourse* (Joyce Appleby) - virkelig kan gjøre seg opp noen forhåpning om å løsrive seg fra sitt historiske opphav, og alt hva det innebærer av begreper og fordommer, i

sin beskrivelse av fortidige fenomener utenfor ”Europa” og den fortidige kontakt mellom ulike deler av verden? Dette er for øvrig problemstillinger *Fortid* kommer tilbake til i neste nummer, som vil ha en lengre temadel med den foreløpige tittel ”globalhistoriske utfordringer”. Potensielle skribenter er herved varslet.

Entusiasme og kreativitet: Eksempelet ”Norges Røde Speidere”

I tillegg til de ovenfor refererte artikler av Neumann og Staveland, inneholder temadelen en artikkel om nordnorske holdninger til Russland i perioden 1900-1918 av Lene Brustind. Det er en artikkel som følger opp ”grenseproblematikken” mellom Øst og Vest i de to første bidragene, gjennom en historisk analyse av et enkelttilfelle. Til sist i denne delen kommer to artikler – av Ingjerd Veiden Brakstad og Bjørn Nistad – som berører vesentlige aspekter ved henholdsvis Stalins Sovjetunionen (Veiden Brakstad) og Vladimir Putins Russland (Nistad).

Selv om *Fortid*-redaksjonen ønsker å fortsette med temanumre, også i den overskuelige fremtid, vil det alltid være plass til mange bidrag utenfor temabolken. Og som studenttidsskrift er vi spesielt glade for å motta gode artikler fra studenter. I dette nummeret har vi mange bidrag som kan plasseres i denne kategorien. ”...Norges Røde Speidere” av Sondre Ljoså kan her spesielt trekkes fram. Den er et eksempel på hva entusiasme og kreativitet i emnevalg og utforming, kan gjøre for å heve kvaliteten og leseverdigheten til en artikkel. *Fortid*-redaksjonen er overbevist om at flere enn oss vil finne det interessant å få et lite innblikk i den kommunistiske speiderbevegelsen i Norge på 1920-tallet – et emne som vil være en lite kjent side av arbeiderbevegelsens historie for de fleste. Vi ønsker oss selvfølgelig flere tekster med noe av den samme originalitet og friskhet. *Fortid* skal fortsette å være et fagtidsskrift, men det betyr ikke at vi ikke ønsker oss artikler hvor sjanger og tema skiller seg fra det en for eksempel vil vente og finne i *Historisk tidsskrift*. Artikler hvor populærkulturelle fenomener blir underkastet en historisk analyse, gjerne i essayform, er bare ett forslag til potensielle bidragsytere. Kom igjen: Skriv om favorittbandet ditt! Eller oppveksten din. Engasjement trenger ikke komme i veien for en god historiefaglig fremstilling.

HIFO er med på laget til *Network of Concerned Historians*

I forrige nummer (*Fortid* nr 1 2006) trykte vi en artikkel av dr. Antoon de Baets om *Network of Concerned Historians*. Det er et internasjonalt nettverk for historikere og andre interesserte, som i samarbeid med menneskerettsorganisasjoner, arbeider for å hjelpe historikere over hele verden som blir hindret i sin virksomhet, sensurert, fengslet eller på andre måter forfulgt av myndighetene. Det kan slik sett beskrives som et kontaktledd mellom historikere og menneskerettsorganisasjoner. Da artikkelen gikk i trykken var imidlertid ikke redaksjonen klar over at HIFO – Den norske historiske forening - er engasjert i *Network of Concerned Historians*, og har deltatt aktivt i dets arbeid. De som ønsker å engasjere seg innenfor dette nettverket, bør derfor vurdere om de best kan gjøre det i samarbeid med HIFO. Vi beklager med dette at opplysningen om forbindelsen mellom HIFO og det aktuelle nettverk ikke ble nevnt i forrige nummer av *Fortid*.

Redaksjonen, ved redaktør Jardar Sørvoll

Innholdsfortegnelse

Korttekster	5
Tema: Øst-Europa	
<i>Begrepet Øst-Europa</i> Iver B. Neumann	10
<i>Orientalisme i Europa og grensa mot det "kaotiske austen"</i> Lars Inge Staveland	13
<i>Nordnorske holdninger til Russland i perioden 1900-1918</i> Lene Brustind	15
<i>"Rosverdige" prinsipper, utvikling og terror</i> – <i>stalinismebegrepet i historieforskningen</i> Ingjerd Veiden Brakstad	21
<i>Vladimir Putin - En vår tids Zubatov?</i> Bjørn Nistad	24
Artikler	
<i>Nordmenns forestillinger om norskhet i siste halvdel av 1700-tallet</i> Håkon Evju	27
<i>Den norske arbeiderbevegelsen og overvåkerne 1918-1921</i> Jardar Sørvoll	32
<i>"At göra barnen til socialister är at göra dem till människor"</i> <i>Norges Røde Speidere</i> Sondre Ljoså	38
<i>Husbondens spruckna röst</i> Klas Dahlén	42
<i>Apartheidregimets vitenskapshistorie</i> Peder Anker	46
<i>Marshallplanen: Europa gjenreist etter amerikansk modell?</i> Hilde Reinertsen	51
<i>Både offer og forbrytar - Er det mogleg å skriva ei historie om tyske offer utan å gløyma dei tyske brotsverka?</i> Astrid Sverresdotter Djupvik	57
Bokomtaler	62

ISSN: 1504-1913

Trykkeri: Allkopi

Redaktør: Jardar Sørvoll

Redaksjonen:

Geirr Olav Gram

Marius Bjørnson Hofstad

Inger Hilde Killerud

Eirik Waage Gismervik

Thor Indseth

Ernst Bjerke

Ingjerd Veiden Brakstad

Gunnar Jacobsen

Håkon Evju

Ane Bjølgerud Hansen

Illustratører og grafisk utforming:

Sideuttegner: Silja Digranes

Omslag og andre illustrasjoner: Atle Lillehovde,

BA fra Birmingham Institute of Art & Design

Illustratør: Ida Gramstad,

student ved Oslo kunsthøgskole.

Kontakttelefon: 932 24 305

(Jardar Sørvoll, redaktør i Fortid)

E-post: fortidred@iakh.uio.no

www.fortid.no

Kontaktadresse:

Universitetet i Oslo,

Institutt for arkeologi, konservering og historiske studier,

Fortid,

Postboks 1008 Blindern,

0315 OSLO

www.atleillustrasjon.no

Var det vi eller kineserne som oppfant skigåing?

Interessen for ski i Kina har økt markant. Den nye voksende kinesiske middelklassen har fått sansen for votter, klister, todde og svette rygger – vel, todde og klister er kanskje noe villedende, først og fremst er det alpinløypene utenfor Beijing som har hatt magnetisk kraft de siste årene. I fjor vinter var det så mange som 1,5 millioner kinesere som sto på ski. I år regner de som regner på slikt med en økning på ½ million. Bedre økonomi og overskudd av tid har skapt et behov blant middelklassen i Kina for flere og mer eksklusive fritidssysler. Ski er en av dem. Men skigåing er ingen ny aktivitet i Kina.

Kina har allerede med gode argumenter hevdet å ha funnet opp både kruttet, pastaen, golf, fotball og kompasset. Arkeologiske funn gir nå sterke argumenter til de som hevder at også ski bør regnes blant oppfinnelser som kineserne var først ute med. Wang Bo, forsker ved Xinjiang, har funnet hulemalerier av folk med ski og staver. Hulemaleriene, som er funnet i Altay-fjellene, hevdes å være mer enn 10 000 år gamle.¹ Til sammenlikning er de eldste norsk-samiske funnene omlag 4000 år gamle.

Norske skientusiaster kan trøste seg med at en rekke praktiske finurligheter har blitt funnet opp flere ganger. Kanskje kan de fortsatt hevde at nordmennene/samene oppfant ski, om enn ikke først, for mye tyder på at Kina var først ute, og det å være først er jo alltid litt bedre enn nummer to. (Noen særlig spennende innspurt var det heller ikke snakk om, 6 000 år bak er mildt sagt et dårlig sølv.) Men kanskje var det litt overilt av Wang Bo (og Reuters) å hevde at kinesere oppfant ski for mer enn 10 000 år siden. Statsdannelse i Kina kom ikke før 8000 år senere, og etniske grupper som regnes som kinesere har ikke vært bosatt i Altay-fjellene før ganske nylig. Vi kan derfor trygt hevde at ski er en av de millioner av oppfinnelser som ikke kan tilbakeføres til noen spesifikk nasjon, etnisk gruppe eller enkeltindivid. Æren bør derfor tilfalle menneskeheten som helhet. Vi kan altså fortsatt hevde at det var *vi* som oppfant skigåing.

Av Thor Indseth

Noter

1 *The Guardian Weekly* Vol. 174/No 9 (17-23 feb.) 2006

Oss studenter imellom

Fortid er ikke første studenttidsskrift for historie her på UiO. Vi er nemlig de stolte arvtagere av en tradisjon fra de kampfledede 1970-årene, da tidsskriftet *Clio* var historiestudentenes forum her på UiO. *Fortid* har fått tilgang til utgavene av dette gamle tidsskriftet, og man får et godt og spennende innblikk i en velkjent epoke av norske studenters historie. Denne perioden står for mange i et nostalgisk lys og er særlig aktuelt nå blant annet med boken *Mao, min Mao* og filmen *Gymnaslærer Pedersen*. En god del studenter ser lengtende tilbake på denne perioden og etterlyser engasjementet og kamplysten, for ikke å snakke om solidariteten. Vi har sett på virkeligheten bak dette bildet, og her vil fordømme både kunne bekrefte og avkreftes.

I *Clios* første leder står det at bladet ble opprettet hovedsaklig for to formål: Det skulle informere om saker av sosial, politisk og faglig art, samtidig som det skulle være et diskusjonsforum for undervisning, administrasjon og pensum.¹ Nå kan man fort få inntrykk av at det sosiale ble mest vektlagt, da *Clio* ikke bare var et tidsskrift, men også en sosial forening hvor man ville skape kontakt utover den vante eksamensfesten. Dette på tross av ”stadig snevrere bevilgningsrammer”, som alltid.² Her fikk man servert åpningsfest med Vømmøl Spelemannslag, visesangkvelder og folklorekvelder. At festene ikke alltid var like vellykket får vi et inntrykk av i et innsendt brev under navn av ”Kritikk av *Clio*-festen”; her etterlyses mer dansbar musikk, gjerne gammeldans, ”[...] men ikke la denne musikk dominere for meget da mange ikke har de nødvendige danse kvalifikasjoner for å svinge seg etter gammeldansens rytmer”, står å lese. I tillegg var sketsjen heller dårlig. Men om *Clios* rolle som sosial organisator kunne diskuteres holdt de virkelig sine løfter om å være et forum av politisk og faglig art, og her er det masse interessant lesning for en historiestudent anno 2006.

Student skal følge studenters gang

Dette viser seg allerede i første nummer hvor man finner en artikkel som heter ”Erfaringer fra historie grunnfag” hvor en student under pseudonymet Kerberos deler sine erfaringer fra grunnfagseksamen.³ Han mener det er en plikt for erfarne studenter å gi sine kunnskaper om lesning videre til de mer ferske i systemet, da han ser at altfor mange møter problemer i forbindelse med studiene som enkeltindivider. Dette er vel et tema med gyldighet på de fleste universiteter, og de klassiske problemene blir lett gjenkjent av artikkelforfatteren: for det første må studentene kunne settes i en viss kontakt med vitenskapelig metode i tillegg til å lære selvstendig arbeid. For det andre må studentene forberedes til å undervise i skolen. Han påpeker da historiefagets to problematiske siktemål: både fordypning og oversikt. Mange av dagens studenter vil nok kjenne seg igjen, særlig når han forteller om hvordan han begynte å arbeide; etter å ha pløyd seg gjennom Palmer og fått inn bare litt flere opplysninger, var det ved å begynne på et særernne om kong Sverre og norsk middelalder, kombinert med kollokvium og seminar, at han begynte å forstå hva historiefaget dreide seg om. Det er spennende å se at to studenter (artikkelforfatter og undertegnede) har så like erfaringer med over 30 års mellomrom. Så for de som er interessert i hva han endelig råder studentene til, er det ”[...] konsentrer deg om et punkt og gjør ”gjennombrudd” der. Bruk det til å skaffe deg

grep om andre deler og på helheten i studiet.” Og til slutt: “[...] et godt kollokvium er mer enn halve eksamen.”

At ikke alle var enige i særemnets viktighet kommer frem i et intervju med nå avgåtte professor Johan Henrik Schreiner som er langt fra like sikker på om særemnene er verdt all oversikt-sliteraturen som må ofres. Ordning var dengang forholdsvis ny, men har tålt tidens tann så langt. Uansett er det viktigste levende mennesker, påpekte Schreiner, og mener at tanken om den ideelle studieordning er en kjempeillusjon. ”Forstandige mennesker får en håpløs studieplan til å fungere glimrende”, legger han til.⁴

Her kan jo enhver legge i det hva han vil, men det blir vår oppfordring at leseren tenker igjennom hva han tenker om sitt opplegg av studiet, og gjerne gir tilbakemeldinger om det til sine respektive seminarledere. (Av hvilke mange er oppgitt over mangelen på respons fra elevene.)

Opp alle jordens bundne trelle

Så var det den utbredte oppfatningen at studentene på 70-tallet alle var radikale, kamplystne og utålmodige på verdensrevolusjonen. Lesning av tekstene vil fort gi et inntrykk av at dette stemmer i høyeste grad. Man skal ikke ha bladd lenge før man kan lese utsagn som: “[...] lærebøkene kan ikkje vere anna enn borgarlege sidan dei i siste instans blir godkjende av KUD, den borgarlege staten”.⁵ Eller når historiens lærdom oppsummeres som følgende: ”Vi har lært at staten er vår fiende som ikke gir ved dørene”.⁶ Denne kommentaren er hentet fra en artikkel undertegnet medlemmer av NKS på historie, og den utgjør spennende lesning rundt det retoriske spørsmålet om hva vi kan lære av historien, og, kanskje enda viktigere, om hvordan slike forsøk ofte vil være rent ideologisk baserte. Under tittelen ”Olje og Universitetet” gjennomskuer NKS-medlemmene Bratteli & Co i deres plan om å omlegge norsk økonomi til en oljeøkonomi, og de maler frem skrekksenarioer som økt pendling, sentralisering og avfolkning av jordbruks- og fiskeområder. ”Ei utvikling som alle studenter og lærere – bortsett fra en reaksjonær klikk – går imot.” Hvor stor denne reaksjonære klikken var står det ingenting om, men jeg tror neppe de angrer på sitt standpunkt i dag, selv om man vel må gi NKS rett i spådommene. Artikkelforfatterne mener i hvert fall at siden historien da har lært oss at staten er fienden, må statens utdanningspolitikk settes inn i en slik sammenheng. Med slik bakgrunn spør de at: ”På lenger sikt [vil] staten forsøke å omforme utdanningssystemet for å tilpasse det til den økonomiske utviklinga.” Og det lyder da noe kjent?

Men var så 70-tallets historiestudent alltid en kampklar kvin-nerettsforkjemper, glødende kommunist og oppildnet debattant i tillegg til danseløve, visesanger og folklorist? I 1976 ble et allmøte på historie, hvor blant annet undervisningsplanen skulle diskuteres, avlyst ettersom bare 16 studenter møtte opp. På spørsmål om hvorfor, svarte studentene at det faglige og økonomiske presset gjorde studiet for hektisk. I et intervju med *Clio* samme år konstaterte Sverre Steen en meget sterk politisk interesse blant studentene, men han var usikker på utbredelsen av interessen. Og neste nummer av *Clio* kom ikke ut før to år etter, grunnet mangel på stoff fra studentene og lite engasjerte redaksjonsmedlemmer. Nå var man jo kommet et stykke ut på

70-tallet, av 68-erne hadde vel de fleste gjort ferdig sine studier, de som ikke var gått ut i industrien for å opplyse og forberede revolusjonen i hvert fall, så man kan kanskje forklare det slik. Uansett hjelper det til å moderere inntrykket man gjerne har.

Når så NKP har lært oss at vi kanskje kan lære av historien, hva kan vi i så fall lære av denne gamle bunken med artikler, intervjuer og kampopprop? At studentens forhold har endret seg overraskende lite på en generasjon er et inntrykk som fester seg. Nå blir man kanskje misledet av at det hele foregår i vante auditorium og lesesaler på Sophus Bugge, og flere av professorene som omtales er kjente navn blant studentene også i dag. Allikevel vil vel mer enn en leser ha nikkert gjenkjennende til avsnittet om økonomisk og faglig press som hinder for mer engasjement, liksom til punktet om ”stadig snevrere bevilgningsrammer”. Og Kerberos’ råd om studieteknikk er like gyldige den dag i dag. Men som studenter av historie vet vi alle at det meste var bedre før allikevel, og skal vi lære noe av historien denne gang kan vel det være at det ikke nødvendigvis er tilfelle. Ofte trenger det ikke ha vært særlig annerledes i det hele tatt.

Av *Eirik Waage Gismervik*

Noter

- 1 *Clio* nr 1 1973, s. 1
- 2 *Clio* nr 1 1974, s. 3
- 3 *Clio* nr. 1 1973, s. 11
- 4 *Clio* nr 1 1974, s. 38
- 5 *Ibid.* s. 12
- 6 *Ibid.* s. 42

En fiendeterminologis historie. Veien fra ”terror” til ”radical Islam”

Om man skulle kalle Irak-krigen for krig eller ei var en intens debatt i Norge. ”Begrenset væpnet konflikt” ble lansert, men fikk liten oppslutning. USA derimot, bestemte seg tidlig. Bush ville være krigspresident og dette var en krig. Men hvem var krigen imot? Hvem var fienden? Bush-administrasjonen utmeislet begrepet ”War on terror”. Fienden var terror. I motsetning til i den kalde krigens år var ikke Amerikas fiende nr. 1 en ideologi, det var en handling. Men en handling er en vrien fiende. For hvem er terror? Hvem skal være soldatenes blink? Problemet med terror-terminologien er at fienden defineres først etter han eller hun har gjort sitt verk, noe som gjør soldaten til en etterforsker og politimann mer enn en kriger. Dette var noe nytt for generaler. Bush-administrasjonen hadde et fiendebildeproblem.

Sommeren 2004 mente Bush at begrepet ”war on terror” ikke var så godt likevel og forandret det til det noe tyngre: ”the struggle against ideological extremists who do not believe in free societies who happens to use terror as a weapon to try to shake the conscience of the free world.”¹ Krigen, eller denne gangen, kampen, hadde endelig fått en fysisk fiende. Fiendeterminologien var igjen ført tilbake til det slaget USA likte, den typen fiende USA var vant til, den typen fiende USA hadde under den kalde krigen – forkjempere for en ideologi som var motsatsen til USAs ideologi. Men terminologien var vanskeligere enn under den kalde krigen. ”Ideological extremists who do not believe in free societies etc.” var ikke like klingende som ”communists” ”commis” eller ”reds”, og festet seg derfor ikke i journalisters og folkets bevissthet. Bush lyktes altså ikke i å skape en fiendeterminologi som media adopterte. Det nye fiendebegrepet må derfor sies å ha vært svært mislykket, fordi det ikke ble tatt i bruk av andre enn Bush selv. Så tiltross for krigsherrenes iherdige forsøk på å peke mot en annen, mer fysisk, fiende forble fienden ”terror”. Ikke rart soldatene i Irak bommet på sine mål.

Ett år etter lanseringen av det mislykkede begrepet ”ideological extremists who do not believe in free societies etc.”, lanserte Rumsfeld, ”global struggle against violent extremism.”² Spørsmålet er om dette var en forbedring. Fienden hadde nå fått elementer av ideologi, nemlig ekstremisme, satt sammen med en indikator som pekte mot en handling, nemlig voldelig. Videre pekte termen mot fiendens geografiske plassering, det var jordkloden. Men ekstremisme er et vagt begrep og peker i liten grad mot noen enkelt, enhetlig gruppe. Hvem fienden egentlig var, forble svært abstrakt. Rumsfeld hadde ikke gitt soldatene noen enklere oppgave.

I oktober vendte Bush tilbake til en fiendeterminologi basert på ideologi. ”Evil Islamic radicalism”, ”militant jihadism” og ”islamofascism” ble lansert.³ I *State of the Union* februar 2006 hadde Bush-administrasjonens ordsmeder smidd frem en ny fiendeterminologi. Denne gangen var det ”Radical Islam”. Et begrep så tett knyttet opp til religiøs bakgrunn at det utfordret en bærebjelke i den amerikanske selvforståelsen, nemlig religionsfrihet.

Radikal islam er en langt videre terminologi og innbefatter langt flere enn termen ”terror”. Fienden har således blitt langt flere. Fienden er ikke lengre Al-Quaida og deres likemenn. Innenfor radikal islam bør også regnes ledelsen i Saudi-Arabia, Iran, Hamas og en rekke større og mindre trossamfunn både i Midt-Østen, Afrika, Amerika, Europa og Asia. Slik har Bush-administrasjonen langt på vei oppfylt Al-Quaidas ønske om å definere konflikten til en krig mellom ”rettroende” og ”hedninger”. Mistanken mange hadde til at Bush-administrasjonen lenge har sett krigen som en religionskrig, ble således bekreftet. Den nye fienden var altså en fiende definert ut fra tro, ikke ut fra hva fienden gjør, har gjort eller intenderer å gjøre mot USA.

Hvis begrepet får gjennomslagskraft kan Bush-administrasjonen også høste en innenrikspolitisk seier. Intendert eller ei kan de ha gjort ”radical” ennå mindre akseptert enn det det allerede er. Ved å knytte ”radical” opp til en ytre fiende forbundet med 911 og ved å knytte det opp til en retning innen islam som ønsker en endring av islam i dogmatisk retning, knyttes begrepet til ”det onde”, ”det ufrie” og ”det totalitære”. Altså de samme kjernebegrepene som ble forbundet med kommunisme, sosialisme og senere kollektive løsninger mer generelt.

At islam står som en sentral del av den nye fiendeterminologien kan få vidtrekkende konsekvenser. Det er tvilsomt om alle vil skille skarpt mellom ”radical islam” og islam, det være seg soldater, journalister eller den gemene hop. Å knytte islam så tett opp til definisjonen av krigens fiende kan føre til at fienden i praksis blir forvekslet med islam. Svært mange muslimer føler det allerede slik.

Med den statusen religionsfrihet og religion har i USA er det tvilsomt om fiendeterminen endrer innhold fra ”radical islam” til islam generelt. Noe annet er det i Norge. Her har *Human right service*, *HonestThinking* og *Fremskrittspartiet* begynt å bruke en langt mer generell fiendeterminologi enn Bush. De har begynt å bruke de generelle religiøse funderte begrepene islam og muslimer. Riktignok avgrenset til den mannlige delen av muslimer, men fortsatt en langt mindre avgrenset terminologi enn Bush. Faren er at mange i Norge har begynt å bruke disse ekstremistenes terminologi, og mye tyder på at flere kommer til å bruke dem. Skal man bekjempe noe man ikke liker er det viktig å ha korrekte og konkrete mål. Verken ”islam” eller ”radical islam” er det. Med slike fiendeterminologier vil nok norske medier, *Fremskrittspartiet* og andre treffe langt flere fiender, blinken har nemlig blitt meget stor.

Av Thor Indseth

Noter

- 1 Hendrik Hertzbergs ”War and words” i *The New Yorker* 13-20 februar 2006
- 2 Hendrik Hertzbergs ”War and words” i *The New Yorker* 13-20 februar 2006
- 3 Hendrik Hertzbergs ”War and words” i *The New Yorker* 13-20 februar 2006

Buktaleren Charles på besøk i Christiania

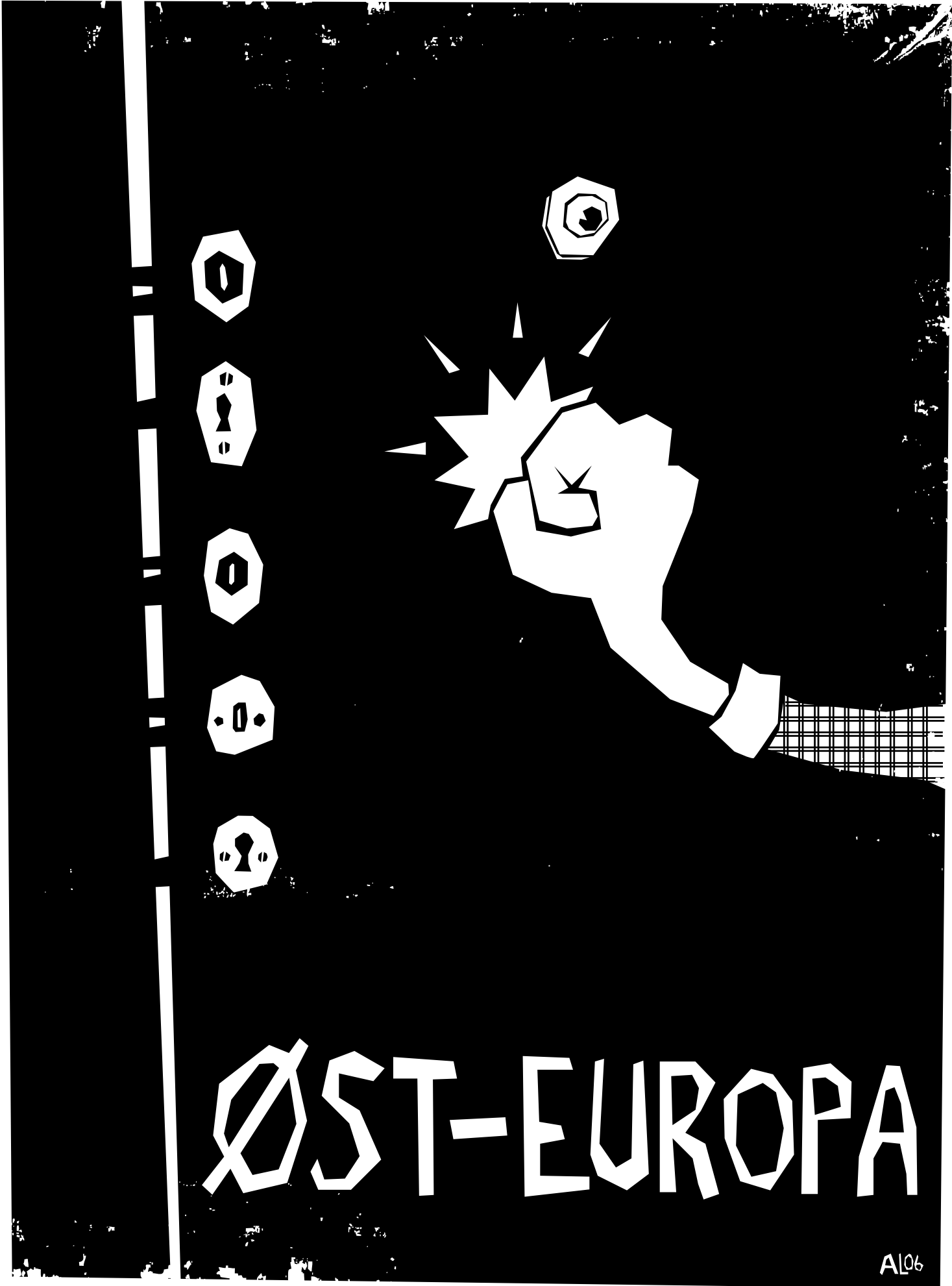
Av Ernst Bjerke

Den viktigste sosiale og kulturelle institusjonen i Christiania for to hundre år siden var trolig Det dramatiske Selskab. Alle som hadde noe å si i byen var medlemmer. Teateroppsetningene gav medlemmene anledning til å pleie vennskap og kontakter, samtidig som de moret seg både som tilskuere og skuespillere, eller til og med prøvde seg som amatørdramatikere. Alle medlemmene var nemlig forpliktet til å delta i oppsetningene. Dersom de var fullstendig talentløse, ble de ofte gitt små roller, men alle skulle delta fra tid til annen. Selskapet hadde sin storhetstid som privat amatørteater i de første tiårene av det nittende århundre, og var et uttrykk for en brennende teaterinteresse blant medlemmene av den høyere embetsstanden og handelspatrisiatet. Virksomheten fortsatte i flere tiår, og man forstår at medlemmene mente alvor med sine oppsetninger. Det ble ikke spart på noe. Johannes Flintoe var for eksempel ansatt som kulissemaler. Og da Christian Fredrik gjorde sitt inntog i byen etter han ble valgt til norsk konge, måtte selskapet låne ut en av sine stoler, brukt som staffasje i en oppsetning, så kongen kunne motta sine undersåtter på en verdig trone.

Det dramatiske Selskabs hadde sitt teater liggende i Grensehagen, mer eller mindre nøyaktig på samme sted som Oslo nye teater ligger i dag. Men lokalet ble også brukt til andre forestillinger enn selskapets egne oppsetninger. I mai 1813 var Herr Charles i byen for å opptre. Forestillingen ble avertert stort i *Christiania intelligenssedler* (11.5.1813). Byen hadde fått virkelig fornemt besøk, får man høre. Herr Charles var nemlig "forundt Privilegium som Bugtaler" av "Hans Kongelige preuiske Majestæt, samt Hans Durchlauchtighed regjerende Herre til Mecklenburg Schwerin." Denne Charles var "bekjendt som den første [fremste] Bugtaler," og på sin gjennomreise ville han ha "den store Ære at lade sig høre her i Byen." Han tok seg godt betalt for denne æren. Billettene kostet fem riksdaler stykket, dersom man ikke oppsøkte buktaleren selv hos traktør Carstens i god tid før forestillingen. Da kunne han tilby seks billetter for tilsammen bare 25 riksdaler. Den sjettede billetten var gratis.

Nå var det heller ikke lite Charles lokket med. Ikke bare skulle han demonstrere de "Blændelser, den menneskelige Stemme kan frembringe, saasart den er begunstiget af Naturen, og fuldkommengjort ved Kunsten." Han skulle også "blotte alle de Hemmeligheder, hvoraf man i Fordumtid betjente sig, for at føre svage og overtroiske Gemyter bag Lyset, under Navn af Orakel." Forestillingen ble så populær at den ble satt opp to ganger, og store deler av byens sositet var tilstede.

Også dagboksskriveren Claus Pavels var på plass i Grensehagen for å høre den navnkunnige "Bugtaleren Charles, som nu ogsaa besøger Norge." Det var en mengde mennesker der, ikke minst mange av byens mest fremtredende damer og herrer. "De 5 Rd. som han ogsaa her lader sig betale for hver Billet, havde ikke afskrækket Publikum," bemerker han. Da Charles behøvde en frivillig på scenen, meldte overlærer Martin Richard Flor seg umiddelbart, og ifølge Pavels dummet han seg ut både under buktalingen og taskenspillerkunstene. "Som Naturkyndig vilde han vel see at finde Tingenes sande Beskaffenhed og stillede sig derfor til Skue, som ellers i saadant et talrigt og glimrende Selskab ikke maa være morsomt," konkluderer slottspresten tørt.

ØST-EUROPA

AL06

Begrepet Øst-Europa

Av Iver B. Neumann

Himmelretninger er tilsynelatende gitte historiske fakta. Når nesa er i nord, er vest til venstre – det må da være sant til alle tider og på alle steder? Hvis man tenker rom som noe gitt, må det jo bli slik. Men allerede tanken om at rom er noe tomt som simpelthen er der, har sin spesifikke historie. Den dukker opp i tidlig modernitet, og setter seg utover 1600- og 1700-tallet. Men den klarte aldri å sette seg helt igjennom, av den enkle grunn at eldre måter å tenke rom på overlever side om side med tanken om at rommet er tomt, til denne dag. Dette gjelder ikke bare i tradisjonelle kulturer (det har vært en antropologisk paradegren i snart hundre år å vise hvordan ”høyre” og ”venstre” er kulturelt markert rundt om kring på kloden), men også i vår egen. Øst, vest, nord og sør har alle sin kulturhistorie. Ved inngangen til moderniteten bodde djevelen nær Nordpolen; når noe går skeis, sier vi fortsatt at det går nord og ned (og det har vi sagt siden vikingetiden). Mitt eget siste forskningsarbeid er en studie av hvordan denne typen forståelse av geografi naturaliseres i populærkulturen. Mer bestemt tar jeg for meg det kulturelle fenomen som de siste ti årene har satt flest ressurser i omløp, nemlig Harry Potter, og viser hvordan himmelretningene nord og øst der fremstilles som helt annerledes markert enn sør og vest. Det er ingen tilfeldighet at Den forbudte skogen ligger øst for Galtvort, at Gygrid må reise østover for å oppsøke kjempene, at Durmstrang ligger øst for Galtvort, osv. Nord har siden vikingetiden vært markert som vilt og tilbakeliggende, som mer opprinnelig og mer primitivt enn syd. Siden 1500-tallet har nord også, sett sydfra og i logisk forlengelse av oppgraderingen av det primitive, ofte vært markert som mer virilt og mer skikket for livet enn sør. Nord og sør, øst og vest gir hverandre fortsatt mening på en måte som kompasset ikke er i nærheten av å peke ut for oss.

Kampen om hvilke himmelretninger som skal bety hva, er en politisk kamp i den forstand at de forskjellige meningene som hefter ved de forskjellige himmelretningene blir handlingsbetingelser – de bestemmer bokstavelig talt hva slags horisonter vi ser, og er dermed en del av inngangsverdien når vi orienterer oss i verden. De deler opp verden for oss i klart gjenkjennbare størrelser, og forteller oss dermed hva vi kan vente oss. Når noe skjer som bekrefter våre forventninger, merker vi det knapt

– det er jo slik verden ”er”. Når noe går på tvers, forsøker vi å kategorisere det inn i det vante systemet allikevel. Om det ikke skulle la seg gjøre, overser vi det, eller snakker kanskje om unntaket som bekrefter regelen. Slik forblir verden som den er. Da jeg vokste opp (f. 1959), var vår verdensdel inndelt på en måte som i høyeste grad angav hva man hadde i vente. ”Øst” var kommunistisk, ”vest” var demokratisk. ”Øst” var plan, ”vest” var marked. ”Øst” var ufrihet, ”vest” var frihet. ”Øst” var de, ”vest” var oss.

Den historiske kunnskapsproduksjonen om Europa fulgte ofte dette mønsteret også hva tidligere epoker angikk. Den store politiske fortellingen om Europas historie over de siste par århundrene dreide seg om at den franske revolusjon og den industrielle revolusjon i England gav oss nye modeller for politisk og økonomisk liv som så spredte seg østover. For tidligere epoker ble lignende historier fortalt om hvordan føydalismen forsvant i vest, mens den ikke gjorde det eller endog tiltok i styrke i øst. De heftigere variantene av disse historiene fremhevet at Russland aldri hadde opplevet hverken renessanse eller reformasjon. ”De” var altså en mindre utviklet utgave av ”oss”.

Et eksempel fra den historiske sosiologien skulle være spesielt instruktivt. Ungareren István Bíbo utviklet en modell med tre bærende elementer. For det første oppstår det nye i vest, og sprer seg østover. For det annet sprer det seg raskere til det nære øst enn det fjerne øst. For det tredje tenderer det fjerne øst – les Russland – til å opptre som det gamles ofte militante forsvarer. Det er ikke vanskelig å se de ungarske opphavsmerkene til denne historien; Russlands militære kampanje mot nasjonalistene i Ungarn i 1848 var bare én av flere viktige historiske sekvenser som passet modellen som hånd i hanske. Bíbo ble skoledannende i Ungarn gjennom sin påvirkning på forskere som Jenő Szúcz og, i mindre grad, Iván Berend, som også appliserte en lignende modell på Skandinavia. Han plasserte Skandinavia i det nære øst, som en forholdsvis tidlig mottager av demokratiserende og industrialiserende modeller fra vest.

Overser leseren siste setning, eller stusser hun og rister hun den

av seg? Om hun så gjør, har vi et eksempel på den kognitive dissonans som oppstår når ens vante kategoriseringer blir utfordret. Alle vet da at Norge ikke ligger i Øst-Europa? Ikke alle. Det finnes i alle fall ett unntak. Bérend plasserer Norge der. Men kan dette stemme? Vi vet da at Norge er, og alltid har vært, i Nord-Europa? Et eventuelt ubehag ved å bli kategorisert som østeuropeer kan være en nyttig inngang til å drøfte de politiske konsekvenser av å bli kategorisert som dette og hint. Himmelfretninger er politikk. Det er vanskelig ikke å lese Bíbo, Szücz og Bérend i en kontekst der prosjektet er å differensiere sin samtids Ungarn og tiliggende områder fra Sovjetunionen ved å vise til en tidligere historisk skillelinje, nemlig responstid på endringer vestfra. De tre ungarere var en del av et stort og vellykket etterkrigsprosjekt som gikk ut på å sprengte kategorien "Øst-Europa" i to deler: et nært øst som ofte ble kalt "Sentral-Europa", der de selv hørte hjemme, og et fjernt øst bestående av Russland og andre områder de følte liten affinitet til, men ofte desto mer antagonisme overfor. Den politiske konsekvens av prosjektet var å lime Sentral-Europa, der de selv mente seg å høre hjemme, nærmere til Vest-Europa, for på denne måten å legge avstand til Russland. Og denne limingen ville hele ikke bare Europa som sådan, men også Vest-Europa, som ville få tilbake en tapt del av seg selv. Et slikt skifte av merkelapper ville endre handlingsbetingelsen for politisk og økonomisk liv. Eksil-tsjekkeren Milan Kundera formulerte det slik i 1980:

Som kulturhistorisk begrep viser Øst-Europa til Russland, hvis særegne historie er forankret i Bysants. I likhet med Østerrike har Böhmen, Polen og Ungarn aldri vært en del av Øst-Europa. De har helt fra begynnelsen av vært en del av den vestlige sivilisasjon, med sin gotikk, sin renessanse og sin reformasjon - sistnevntes vugge sto endog i denne regionen. Det var her, i Sentral-Europa, at moderne kultur fikk sine viktigste impulser: psykoanalyse, strukturalisme, dodekafoni, Bartóks musikk, Kafkas og Musils nye romanestetikk. Den russiske sivilisasjons annektering av Sentral-Europa (i alle fall av brorparten av det) betød at den vestlige kultur mistet sitt vitale tyngdepunkt.

Som kjent, ble Tsjekkia og det vi nå oftere og oftere kaller nettopp "sentraleuropeiske" stater medlemmer i EU midt på 1990-tallet. Den institusjonelle tilbakevendingen til Europa og skifte av merkelapper på hvem som hører hjemme hvor geografisk gikk hånd i hånd. Det prosjektet som ble målbåret av en liten gruppe intellektuelle og kunstnere i etterkrigstiden, skulle altså vise seg å bli historisk produktivt.

Eller ble det det? En alternativ lesning, som dukket opp i det etterkrigstiden gikk mot sin avslutning som ganske sikkert vil komme igjen, var at disse områdenes reorientering mot vest kunne forstås som en gjenkomst for kategorien *Mittleuropa*. Dette begrepet ble myntet på første halvdel av 1800-tallet av folk som Friedrich List, den tyske økonomen som inspirert av Fichte og ved hjelp av proteksjonisme ville bygge opp Tyskland som et kontinentalt økonomisk tyngdepunkt mot britiske frihandelsinteresser. Hovedpoenget med *Mittleuropa* var altså at det dreiet seg om en sterk tysk akse. Navnet fantes da også med i det tyske krav under Den første verdenskrig, som et av to mulige tyske ekspansjonsprosjekter. (Det konkurrerende prosjektet gikk ut på å gi Tyskland "en plass i solen" på linje

med de andre kolonimaktene, altså ekspansjon sørover i stedet for østover). Det er vel neppe egnet til å overraske at ideen om (igjen) å skulle bli tysk haleheng og innflytelsessfære utover 1800-tallet og inn på 1900-tallet ikke slo særlig godt an øst for Tyskland. *Mittleuropa* fikk da også et beskjedent liv som kategori utenfor tysktalende områder. Men i vår sammenheng er det interessant, for det viser klart hvordan geografiske merkelapper henger på forskjellige politiske prosjektet som kiver om hegemoniet. For dem som vil argumentere mot økende tysk innflytelse i land som Tsjekkia og Ungarn, er det nå en semantisk mulighet å kunne si at "Sentral-Europa" ikke må forfalle til et *Mittleuropa*.

Den kalde krigens slutt åpnet ikke bare for nye oppdelinger av samtidens "Øst-Europa". Den skapte også et nytt klima for kunnskapsproduksjon. En av dem som matchet de politiske forandringene i samtiden med fornyet blikk på fortiden var Boston-historikeren Larry Wolff. I boken *The Invention of Eastern Europe. The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment* viste han hvordan opplysningstidens tenkere, og da først og fremst Voltaire, forestilte seg Europa på ny. Wolffs tese er at det var opplysningstenkerne som satte igjennom at alt nytt (les: deres egne ting) kom fra vest, og at de "oppfant" (i betydningen forestilte seg på nytt) "Øst-Europa" som den passive mottager av dette nye. Før Voltaire, hevder Wolff, var det ikke øst og vest som var den viktigste inndelingen i Europa, men nord og sør. Wolffs argumentasjon er overbevisende. Jeg skal trekke frem et yndlingseksempel. Alle "vet" at Peter den store ved å grunnlegge St. Petersburg åpnet et vindu mot Vesten. Da jeg studerte, var det allment kjent blant russologer at uttrykket kom fra en beskrivelse i et brev en italiensk arkitekt som jobbet i byen sendte hjem til en landsmann. Wolff går tilbake til denne teksten, og viser at det ikke er snakk om noe vindu mot Vesten i det hele tatt. Uttrykket vår italienske venn bruker, er at Peter har åpnet et vindu mot Europa her i nord. Åpner man et vindu i nord, er det vel implisitt at man åpner det mot syd, og ikke mot vest. Hvorom allting er; uttrykket "vindu mot vesten" er en korrupsjon som først kom senere. La meg også nevne et mindre overbevisende, men desto mer suggestivt eksempel. Voltaire førte en omfattende brevveksling med en rekke intellektuelle Europa rundt, og fikk på denne måten blant annet inn en rekke korreksjoner og forbedringer til sine tekster. Dette materialet brukte han systematisk når han redigerte nye utgaver av bøkene sine. Men det var et unntak. Han mottok en rekke henvendelser om feil i biografien om Karl XII, uten at dette fikk konsekvenser for senere utgaver. Hvorfor, spør Wolff, og gir som mulig svar at denne biografien ikke hadde samme intensjon om å fortelle et stykke historie som den som bærer de andre bøkene, men snarere var et lærestykke i hvordan en stor mann forsøkte å bringe opplysning til ikke fullt så store, eller om man vil om hvordan "vest" siviliserte "øst".

Wolffs forehavende er å historisere begrepet "Øst-Europa", og vise at det har en mye kortere historie enn tidligere antatt (fra 1700-tallet av snarere enn "alltid"). I samme slengen vil han vise at det skillet mellom øst og vest som kom med den franske og den industrielle revolusjon, ble foregrepet av et lignende skille i opplysningstidens tenkning. Denne tesen har hatt stort gjennomslag, men 1700-tallshistorikeren Michael Confino har satt fingeren på en svakhet som er interessant i

vår sammenheng, nemlig at Wolff overhodet ikke kan belegge at begrepet "Øst-Europa" ble brukt på 1700-tallet. Confinos poeng er ikke at Wolff tar feil. Både Confino og en rekke andre er fulle av lovord over at Wolff har demonstrert det anakronistiske i å bruke betegnelsen "Øst-Europa" om tiden før Napoleonskrigene, og de aksepterer at opplysningstenkingen initierte et brudd med delingen av Europa i nord/sør som la grunnlaget for den senere delingen i øst/vest. Confinos poeng er at Wolff ikke er radikal nok. "Nord" holdt stand som den konstitutive andre for det siviliserte Europa gjennom hele 1700-tallet, og ble byttet ut med "øst" først under eller endog like etter Napoleonskrigene. I faghistorisk sammenheng er det interessant at Confinos hovedkilde er en artikkel skrevet på tysk som Wolff ikke kjente til; forskning som ikke publiseres på engelsk, får ikke nødvendigvis lenger noe nedslag i de sentrale fagdebattene, for de sentrale fagdebattene skjer gitt tidens politiske maktforhold per definisjon på engelsk.

Bare det som ikke har noen historie kan defineres, skriver Nietzsche. "Øst-Europa" har en historie, både som område og som begrep. Det er tilsvarende vanskelig å definere. Men vi kan si noe om hva det er her og nå. En tanke kunne være at det er de landene øst for EU som ikke er medlemmer, men som hevder å være europeiske. Problemet er imidlertid at ingen vil "være" øst. Russland vil være Russland. I Ukraina, Hviterussland og Moldova vil man enten simpelthen være Europa, eller så vil man være Russland. Lenger sør vil man være Sentral-Europa, ikke Øst-Europa, ikke Balkan. Og i Tyrkia vil man være tyrkiske europeere. Konklusjon: Øst er fortsatt så negativt politisk merket at enhver analytisk bruk av begrepet må forventes å bli møtt med hårdnakket motstand.

Litteratur

- Berend Iván T. & György Ránke (1974) *Economic Development in East-Central Europe in the 19th and 20th Centuries* New York, NY: Columbia University Press.
- Confino, Michael (1994) "Re-Inventing the Enlightenment: Western Images of Eastern Realities in the Eighteenth Century" *Canadian Slavonic Papers* 36 (3--4): 505-522.
- Kundera, Milan er sitert iht. Ladislav Matejka, "Milan Kundera's Central Europe," *Cross Currents* 9 (1990): 127-134, side 131.
- Nexon, Daniel & Iver B. Neumann (red.) (2006) *Harry Potter in International Relations* Lanham, MD: Rowman & Littlefield
- Szűcz Jenő (1988) "Three Historical Regions in Europe" s. 291-232 i John Keane (red.) *Civil Society and the State: New European Perspectives* London: Verso.
- Wolff, Larry (1994) *The Invention of Eastern Europe. The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment* Stanford, CA: Stanford University Press.

Orientalisme i Europa og grensa mot det ”kaotiske austen”

Edward Saids omgrep ’orientalisme’ brukt på Balkan – eit fruktbart omgrep?

Utvidinga av EU har skapt behov for å dra kulturelle, geografiske og politiske grenser på nytt. Fleire hundre år med vesteuropeisk historisk hegemoni gjer den osmanske beleiringa av Wien i 1683 til eit politisk betent tema i Europa i dag.

Av Lars Inge Staveland

I 1946 satte Winston Churchill ord på visjonane om eit samla Europa i ein tale i Fulton, Missouri. Krigen mot naziregimet i Tyskland hadde drepe millionar, og sigersrusen drukna snart i frykten for eit samanstøt med det totalitære regimet til Josef Stalin i Moskva. Eit jernteppe hadde lagt seg over dei rykande krigsruinane i Europa, og krigsalliansar vart erstatta av ein kamp mellom det frie, kristne Vest-Europa og det ateistiske og Moskva-kontrollerte Aust-Europa. Jernteppet strekte seg ”frå Stettin i Baltikum til Trieste ved Adriaterhavet”, og Churchill såg samling i Vest-Europa som einaste måte å sikre seg mot faren frå aust.¹ Den profetiske talen i Fulton, Missouri sette ord på dei politiske motsetnadane som skulle dominere Europa fram til den kalde krigen tok slutt.

Men kløfta mellom aust og vest var konstruert lenge før dei berømte orda til Churchill. I det moderne Vest-Europa som vaks fram etter opplysningstida vart den homogene nasjonsstaten sett på som eit ideal, der ei hegeliansk tru på ei lineær samfunnsutvikling var rådande. Tanken om det siviliserte Vest-Europa, skapte også eit behov for å definere det kaotiske motstykket i aust. I følge Larry Wolff var det nettopp oppfinninga av omgrepet ”sivilisasjon” som igjen ga grunnlaget for at intellektuelle på universiteta i Vest-Europa kunne ”finne opp” det tilbakeståande og nærast barbariske Aust-Europa.²

I dag er behovet for å dra grenser i Europa like aktuelt. Trugsmålet frå kommunismen er borte, og det er ikkje lenger politisk korrekt å skilje mellom barbari og sivilisasjon i aust og vest. Men samstundes har nye motsetnadar kome til overflata. Optimismen som rådde etter slutten på den kalde krigen, vart knust med krigane på Balkan. Mediene skildra eit blodbad som man ikkje lenger trudde kunne finne stad i Europa. Og blant fleire analytikarar herska det eit inntrykk av at krigane på Balkan slett ikkje fann stad i Europa. Slik kunne Storbritannias statsminister Tony Blair seie at Kosovo stod på ”Europas dørstokk” før luftkrigen mot Serbia og Montenegro i 1999.

I 1978 presenterte Edward Said ei kontroversiell bok som definerte dette vestlege politiske hegemoni over austen. Orientalismen viser korleis vestlege framstillingar av Orienten frå 1800-talet og fram til i dag har festa eit hegemonisk grep om Orienten gjennom akademiske tekstar, politiske ytringar og populære skildringar. Orientalismen har fått ein retorisk styrke som kategoriserer og stigmatiserer orientalske samfunn som

stagnerte, mystiske, valdelege og seksuelt dekadente.

Said tek for seg Asia når han skildrar korleis Vest-Europa har danna ein defensiv hegemonisk maktdiskurs over *Orienten*. Men også i Europa finn vi mange av dei same kjenneteikna frå Orientalismen. Balkan er blitt presentert som eit vegkryss mellom ulike religionar, kulturar og verdsdelar. Her møter Islam kristendomen, aust møter vest og Europa møter Asia. Bilete som vart danna av Balkan i vestleg media og intellektuelle kretsar var prega av kaos og vald. Negative konnotasjonar om Balkan har festa seg i både leksikografisk, historisk, kulturell og journalistisk samanheng.

Edward Said legg tre meiningar til Orientalismen. Alt som har vore skrive om og forska på Orienten er orientalisme og forfattern er ein orientalist. For det andre er ein generell forståing av omgrepet basert på eit ontologisk og eit erkjeningsteoretisk skilje mellom Orienten og Oksidenten. I følgje den tredje meininga er omgrepet ein felles fagleg institusjon som tar for seg Orientalismen som ein vestleg måte å dominere, restrukturere og få makt over Orienten på.

Omgrepet blir eit tolkingsapparat som fritek vesten frå skuldinger om rasisme, kolonialisme, eurosentrisme og kristen intoleranse overfor Islam. Terminologien og rammeverket til Said er henta frå framstillingar og påstått kjennskap som utvikla seg i Frankrike, Storbritannia og USA frå kolonitida fram til i dag.

Ord som *Balkan* og *balkanisering* inngår i ein diskurs som definerer eit skilje frå Vest-Europas utvikling. Desse omgrepa har fungert som ein samling regionale karakteristikkar som Vest-Europa har kunna definert seg sjølv mot. På Balkan er spora etter Det Osmanske riket med på å knytte regionen tettare til Saids orientalismeomgrep. Milica Bakic-Hayden argumenterer for at variasjonar av Orientalismen har vore med på å skape ein akse som går diagonalt gjennom Europa frå nordvest til søraust der eit samfunn har rekna seg som meir ’sivilisert’ enn andre. Øvst står Nord- og Vest-Europa der protestantismen i Max Weber sin forstand er sett på som meir fruktbar for ei nasjonal, politisk og økonomisk utvikling enn katolisismen. Ortodoks kristendom er igjen sett på som meir bakstrevsk enn katolisismen. Til sist møter kristendomen Islam på Balkan, og knyt regionen til den irrasjonelle, mystiske

og usiviliserte Orienten. På denne måten finst det eit sett med motsetnader som Bakic-Hayden meiner er ein rekonstruksjon av *Orientalismen*.

Dette kjem også til uttrykk i hierarkiske konstruksjonar innanfor det geografiske området som vi kallar Balkan. I katolske land som Kroatia og Slovenia blir grensene for Balkan ofte trekte sør for deira landegrenser. Landområda til sør utgjer ein 'balkansk byrde' som har forhindra Kroatia og Slovenia i å bli det dei 'eigentleg er' – nemleg europeiske. Desse landa kritiserte også utanrikspolitikken til Jugoslavia. Den alliansefrie linja som Tito innførte etter brotet med Stalin i 1948 blei sett på som pro-afrikansk, og som ein orientering vekk frå den naturlege retninga mot nord og Europa.

Variasjonar av Orientalisme peikar også mot områder med stor muslimsk folkesetnad. Nobelprisvinnaren i litteratur, bosnisk-kroatian Ivo Andric, sa i 1924 at nederlaget mot osmanane og innføringa av Islam har gjort det umogleg for den delen av Europa å ta del i den kulturelle utviklinga av det kristne Europa, som regionen, i følgje Andric, etnografisk og geografisk høyrer inn under. Av same grunn ser serbarane på muslimar i Bosnia-Herzegovina som *tyrkarar* som har snudd ryggen til deira eigentlege tru – ortodoks kristendom. Muslimar frå Kosovo og Albania hamnar nedst på lista, og har vore skildra som usiviliserte, irrasjonelle og valdelege inntrengjarar på Balkan. Verdt å merke seg her er Rebecca Wests forteljingar om dei 'usiviliserte og barbariske albanarane' i boka *Black Lamb, Grey Falcon*.

Som ein illustrasjon på denne graderinga av Orientalismen kan ein nemne at Vesten snakkar om balkanisering for å skildre noko som står i fare for å bli oppstykkja og kaotisk. I Serbia derimot snakkar ein om albanisering for å skildre same fenomen. Bakic-Hayden introduserer omgrepet "Nesting Orientalism" og argumenterer for at det finst ein tendens til at ein enkelt region ser på kulturar og religiøse grupper til sør og aust for ein som meir konservativ og primitiv. Desse aksane kryssar kvarandre på Balkan.

I den politiske utviklinga i Vest-Europa frå Den franske revolusjonen, blir nasjonstaten framheva som eit ideal. Nasjonalismen la til grunn at folkegrupper skulle samla seg i ein stat, og dei fleste var homogene og etnisk "reine". Den etniske samansetninga på Balkan har gjort det nesten umogleg å dra opp linjer mellom folkegrupper og har såleis medverka til å gje regionen eit stempel som kaotisk og bakstrevensk. Dette er også kjenneteikn som Said drar fram i *Orientalismen* for å skildre ein mosaikk med folkegrupper i Asia som passive og irrasjonelle samanlikna med den vesteuropeiske norma.

Framheving av religiøse skiljelinjer og urgamle kjennemerke, er typisk for *Orientalismen*, og ein del av samtidig diskurs som vi også finn på Balkan. Vestlege medier skildra krigføringa på 90-talet som eit resultat av eldgamalt hat mellom religiøse og etniske grupper. På same måte vert skiljelinjer innanfor eit område ofte viska ut. Det gjorde seg utslag i at krigen i Bosnia-Herzegovina vart rekna som ein krig på Balkan, trass i at berre ein særst liten del vart ramma.

Møtet med Islam er også med på å underbygge ein skepsis og frykt til å sleppe Tyrkia inn i det sjølverklærte siviliserte EU. Det kjem også til uttrykk i meningsmålingar utført i land som Austerrike, der motstanden mot tyrkisk medlemskap er stor. Ei framtidig integrering av Tyrkia har presse fram eit behov for å definere kva som utgjer *europeiske verdiar*.

Frankrikes president Jacques Chirac snakkar om behovet for ein *kulturell revolusjon* dersom Tyrkia skulle kunne bli fullverdig medlem av EU. Då EU-grunnlova vart forkasta i Frankrike og Nederland i vår, var skepsisen mot Tyrkia dratt fram som ein årsak.

Austerrike tok frå årsskifte over presidentskapet i EU, med eit langt meir kjølig syn på tyrkisk medlemskap. Det kan bremse for utvidinga av EU i sør-aust. Århundrer av vesteuropeisk historisk hegemoni over austen gjer den osmanske beleiringa av Wien i 1683 til eit politisk betent tema i dagens Europa. Tyrkisk medlemskap i EU vil ikkje vere på plass før landet har møtt ei rekkje kriterier. Landet som hadde sitt siste militærkupp så seint som i 1997, må vise at dei demokratiske institusjonane vert respektert. På same måte må landet vise vilje til å forhandle med kurderane, og lempe på sensur av kritiske journalistar og forfattarar. President Recep Erdogan har lova å innfri EU-krava, og selger landet inn som ein brubyggjar mellom Asia og Europa. Den rolla har fascinert og skremt Europa sidan opplysningstida.

Den gamle osmanske brua i den bosniske byen Mostar hadde knytt saman to religionar i fleire hundre år då den vart øydelagt av kroatisk granatar i 1993. Tragedien vart eit symbol på ein oppkonstruert og meningslaus kamp mellom to religionar. Tyrkia argumenterer for at medlemskap kan bygge nye bruer mellom aust og vest. I ei tid med frykt for radikal islamisme i Midtausten vekkjer slike tankar både fascinasjon og skepsis i korridorane i Brussel.

Representantar for heile verda var til stades då brua i Mostar vart gjenopna i 2004. På den høgtidsame seremonien brukte statsleiarar svulmande ord om at forbrødring no hadde teke over for konfrontasjon på Balkan. EU-medlemskap er blitt gulrota for nasjonar som klarer å fylle vedtatte krav. Tyrkisk medlemskap kan tidligast bli ein realitet i 2014, men vil då kunne endre Europas framtid for alltid. Føresetnaden er at prosjektet ikkje strandar på ein dyrka historisk frykt for arven etter eit imperium som for over tre hundre år sidan trua bymurane i Wien.

Noter

1 Winston Churchill, "The Iron Curtain," Blood, Toil, Tears and Sweat: The Speeches of Winston Churchill, ed. David Cannadine (Boston: Houghton Mifflin, 1989), pp. 303-5. Sitert i Larry Wolff, *The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment* *The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment* (: Stanford University Press, 1994) 4, *Questia*, 3 Jan. 2006 <<http://www.questia.com/PM.qst?a=o&d=53294504>>.

2 Larry Wolff, *The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment* *The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment* (: Stanford University Press, 1994) 4, *Questia*, 3 Jan. 2006 <<http://www.questia.com/PM.qst?a=o&d=53294504>>.

Nordnorske holdninger til Russland i perioden 1900-1918

I Arbeiderpartiets offisielle organ Social-Demokraten kunne man i 1903 lese; ”At der blant mange folk der oppe har hersket ganske andre meninger om russerne og Russland end her sydpaa landet fra lange tider tilbage er en kjendt sag. Man har ikke lært seg at betragte Russland som den farlige fiende der nord.”

Av Lene Brustind

I sitatet over ser vi at *Social-Demokraten* underbygger den veletablerte oppfatningen om at det var bildet av russerne som gode naboer folk lengst nord festet seg ved. Disse synspunktene var imidlertid ikke enerådende. Den konservative pressen i nord var klart skeptisk til naboen i øst,² men også visekonsulen, titulærråd Je Popov, fra det russiske konsulat i Hammerfest ga i 1902 uttrykk for at russefrykten var klart økende i Norge.³

Hva ligger egentlig bak oppfatningen om at folk i Nord-Norge var spesielt positive til Russland? Var kanskje nordnorske holdninger i større grad preget av mistenksomhet overfor naboen i øst enn det de fleste hittil har ment?

Det er russehandelen⁴ og tanken om ”den russiske fare” som her vil være et gjennomgangstema. I dette ligger det at begge deler var avgjørende for synet på og holdningene til Russland blant folk i Nord-Norge⁵ samt at de to temaene kan spores i alle forhold som er behandlet. Russehandelen og ”den russiske fare” opptrådte som to motpoler, men var samtidig uløselig knyttet sammen. Russehandelen hadde først og fremst en dempende effekt på ideen om ”den russiske fare”, men russehandelen kunne også brukes som argument for at det fantes en russisk fare blant de som oppfattet russehandelen som en trussel mot norsk (og egen) næringsvirksomhet.

Nordlys og Finmarken som historisk kildemateriale

Det er den nordnorske allmuen sitt forhold til Russland slik det kom til uttrykk i *Nordlys* og *Finmarken* i perioden 1900-1918, som er utgangspunktet når jeg skal gi et bilde av noen av de holdninger og oppfatninger som landsdelen hadde om Russland og russerne. *Nordlys* og *Finmarken* er to aviser som i sin politiske profil henvendte seg til fiskere, bønder, arbeidere og andre som identifiserte seg med arbeiderbevegelsen.⁶ Avisene var partipolitisk uavhengig i mange år (*Nordlys* fram til desember 1915 og *Finmarken* fram til januar 1924)⁷ og hadde dermed betydelig frihet til å nå målsetningen om å være talsmenn for allmuen i Nord-Norge og nordnorske interesser.

Valget av sosialistiske aviser som kildemateriale bunner hovedsaklig i at majoriteten av befolkningen i Nord-Norge i perioden mellom 1900 og 1930 var småkårsfolk – arbeidere, småbønder, fiskere eller fiskerbønder.⁸ I perioden 1900-1918 levde allmuen ennå i et sjølbergingssamfunn hvor hverdagen først og fremst handlet om livberging. Mulighetene til større politisk engasjement var i stor grad forbeholdt de ressurssterke.

Det er flere faremomenter som en må ta hensyn til om en velger å benytte aviser som kildemateriale. Avisen, gjennom å være et politisk redskap, er i større og mindre grad underlagt sensur. Når *Nordlys* og *Finmarkens* kildemessige kvaliteter skal vurderes kreves det bevissthet i forhold til pressens egne premisser for avisjournalistikk nettopp fordi bruk av aviser som kilde ikke kan forutsette andre krav til avisjournalistikk enn de pressen stiller til seg selv.⁹ Men bruken av aviser som historisk kilde krever også at en må vite hvordan samvirket mellom avisene og allmuen fungerte, det vil si om *Nordlys* og *Finmarken* var formidlere av opinionen eller om de i all hovedsak formet opinionen. I den sammenheng er det viktig å forstå at *Nordlys* og *Finmarken* i likhet med de fleste aviser i samtiden, satte det politiske budskapet høyere enn profesjonell nyhetsformidling. *Nordlys* og *Finmarken* kan stort sett regnes som perifere opinionsbærere med liten innflytelse sentralt, men med påvirkningskraft lokalt.

Russehandelen

Russehandelen eksisterte fra ca. 1700 til rundt 1920 og fremstår som bærebjelken i allmuens positive forhold til Russland. Russehandelen¹⁰ kan defineres som den sjøbaserte byttehandelen mellom nordmenn og russere i Nord-Norge. Vel to hundre år med handel basert på tillit mellom pomorer og landsdelens befolkning hadde skapt et godt inntrykk av russere som folkeslag. Den positive holdningen var på sett og vis ”innpodet” gjennom den, utvilsomt, viktige handelen. Fordelene med handelen kom spesielt godt frem i perioder da forsyningssvikt skapte ekstra vanskelige levevilkår,¹¹ men

russehandelen åpnet også for innsyn i en annen kultur og ble for mange en spennende og positiv avveksling i hverdagen. En annen verdifull effekt av russehandelen var at de ekstra inntektene handelen innbrakte ga større frihet i forhold til lokale kjøpmenn og nessekonger. Disse hadde ofte full kontroll over lokalbefolkningens økonomiske situasjon og kunne dermed presse kundene på grunn av gjeld som var tung å nedbetale. Russehandelen fremsto med andre ord som livsviktig og ble av samme årsak vernet om av folk i Nord-Norge.

Det gode forholdet til russerne og russehandelen er lett å forstå ut fra hvor viktig den årlige handelen med pomorene var for egen livberging, men russehandelen hadde også betydning på andre områder. Årene 1900 til og med 1918 var en periode da arbeiderbevegelsen opplevde sterk utvikling i Troms og Finnmark og arbeiderbevegelsens framvekst i Nord-Norge forsterket et allerede godt forhold til det russiske folk. Russehandelen sammen med dampskipsforbindelsen mellom Vardø og Arkhangelsk¹² skapte en vitaminrik grobunn for et bredere kontaktnett på tvers av landegrensene og var en viktig forutsetning for at den politiske kontakten østover i løpet av uvanlig kort tid ble kraftig styrket hos nordnorske sosialister. Den politiske kontakten på tvers av grensene kom på toppen av allmuens gjennomgående positive syn på russehandelen og russerne. Troms amt hadde ikke samme utgangspunkt som Finnmark, men det viste seg at geografisk nærhet til den russiske grensen fikk mindre betydning etter hvert som arbeiderbevegelsen i Troms og Finnmark involverte seg sterkere i russernes hverdag og deres kamp mot det tsaristiske regimet. Russehandelen ble kraftig redusert under første verdenskrig inntil oktoberrevolusjonen satte et endelig punktum for handelen. Norge og Russland ble i 1918 enige om en avtale basert på varebytte, men russehandelens prinsipper¹³ var uansett en saga blott i tillegg til at den brobyggende effekten av samhandel mellom russere og nordmenn ble forringet, for ikke å si borte.

I årene 1900-1918 inntraff det hendelser av ulik karakter som påvirket Norges og Nord-Norges forhold til Russland, men engasjementet til allmuen varierte. Det var størst når allmuen følte at livsvilkårene var truet og handelsloven av 1907, inndragelsen av Kibergrettighetene i 1913 og vedtaket i 1916 om tollavgift, var alle signaler om at norske myndigheter, med handelsstanden i ryggen, ønsket nytt og strammere lovverk for russehandelen.

Handelsloven av 1907

Handelsloven av 1907 ble vedtatt etter en lang og hard debatt. Debatten rundt den nye handelsloven engasjerte hele Nord-Norge, men det var i Finnmark den virkelig tok av. Resultatet var at russehandelen ble kraftig innskrenket¹⁴ samtidig som fiskerne mistet retten til å selge tørrfisk direkte til pomorene.¹⁵ Fiskerne mente de var taperne i forhold til den nye handelsloven, men samtidig var de fornøyd med at selve makketidshandelen ikke var blitt avgiftsbelagt. Engasjementet blant fiskerne i forkant av vedtaket viste at frykten for en innskrenkning av russehandelen var stor. Leserinnleggene var

overveiende negative til en lovendring og hovedappellen til fiskerne gikk ut på at man måtte stå sammen og kjempe for fri fiskehandel med Russland;

"...der bør ikke legges avgift paa russehandelen; thi det er hovedsagelig den – samhandelen mellem de russiske opkjøbere og Finmarkens fiskere – som har opholdt Finmarkens befolkning; derom kan der vel neppe være meningsforskjel."¹⁶

Denne oppfatningen av russehandelen som et være eller ikke være for folk i Finnmark ble ikke minst understreket av *Finmarken* som kritiserte handelstanden og kommunestyret i Vardø for kun å tenke på egen vinning og ikke bry seg med hvordan arbeiderne levde og virket.¹⁷

Kibergrettighetene

Kibergrettighetene¹⁸ stadfestet russiske fiskeres rett til fritt å delta i norsk fiske med utgangspunkt i enkelte norske fiskevær på finnmarkskysten. Forutsetningen for avtalen var at nordmennene fikk rett til å lagre eksportartikler i enkelte russiske havner. Russland oppfylte imidlertid ikke sin del av avtalen og avtalen ble opphevet fra 1. januar 1913. *Nordlys* og *Finmarken* var opptatt av utvidet handel med Russland og applauderte ikke opphevelsen av Kiberg-avtalen, men avisene ga heller ikke uttrykk for at inndragelsen av Kibergrettighetene ville medføre langsiktige problemer for handelen med Russland. Og oppfatter en *Nordlys* og *Finmarken* som et spillbilde av allmuens syn på vedtaket er det nærliggende å tro at inndragelsen ikke voldt særlig bekymring blant folk flest. Inndragelsen av Kibergrettighetene skadet ikke russehandelen direkte, men var likevel et tydelig signal om at russehandelen gikk tøffere tider i møte.

Vedtaket om tollavgift av 1916

Våren 1913 fremmet handelsstanden forslag om å innføre en fiskeavgift på all fisk og sild som utlendinger førte ut av Norge samt innskrenke fiskernes salgsrettigheter til kun å gjelde foredlede fiskeprodukter (saltet fisk). Vedtaket ble av flere likestilt med å gi russehandelen dødsstøtet og fiskere og fiskerbønder med *Nordlys* og *Finmarken* i spissen, Nord-Norges fiskerforbund samt Troms- og Finmarkens amtsting gikk alle imot forslaget om tollavgift. Frykten for innskrenkninger engasjerte hele Nord-Norge, men det var i Finnmark, russehandelens kjerneområde, at protestene var sterke. Fiskerne kjempet for russehandelen mens handelstanden gikk inn for ytterligere innskrenkninger. Leserinnlegg og artikler viste tydelig hvor engasjerte allmuen var i debatten og hvor verdifull russehandelen (fremdeles i 1913) ble ansett for å være. Ikke minst ble det påpekt at Norge ikke kunne tilby avsetningsmuligheter for fisken som ble solgt til det russiske markedet.¹⁹ Og de aller fleste trodde at fiskerne ble de egentlige taperne om russerne måtte betale toll.²⁰ *Nordlys* og *Finmarken* stilte seg bak fiskerne i denne saken og kjempet for at russehandelen måtte beholdes uten flere innskrenkninger. Dette var likevel ikke nok og i mars 1916 ble vedtaket fattet i Stortinget. Avgjørelsen insinuerer at stortingsrepresentantene fra Nord-Norge var for få eller ikke høylytte nok, men vedtaket synliggjør også at *Nordlys* og *Finmarken* sammen med Troms- og Finmarkens amtsting var perifere meningsbærere uten større mulighet til å påvirke sentrale politiske avgjørelser.

”Den russiske fare”

Siden begynnelsen av 1800-tallet har nordmenn flest (og spesielt på embetsmannsnivå) latt seg overvelde av Russlands posisjon som stormakt og de interesser Russland kunne ha i Norge.²¹ Det var tanken om at tsaren under den vennlige overflaten hadde planer om å angripe Norge for å oppfylle Russlands angivelige ønske om en isfri marinebase som var kjernen i russefrykten.²² Men frykten for russerne blant nordnorske sosialister var ikke større enn at russiske revolusjonære ved århundreskiftet ble ønsket velkommen til Vardø, invitert av stortingsrepresentant Adam Egede Nissen.

I motsetning til *Nordlys*, som helt fra starten avviste faren for et russisk angrep, formidlet *Finmarken* i perioden fram mot 1905 en god del advarsler mot russiske myndigheter. Frykten var likevel ikke større enn at landsdelens egne næringsinteresser alltid eide tyngst. *Finmarken* fremsto som et venstreorgan, men det var aldri tvil om hvilken del av befolkningen de representerte og avisen ga hele tiden uttrykk for at den talte fiskerbefolkningen sin sak. Men det var først og fremst gjennom spørsmål om innskrenkninger i russehandelen at *Finmarkens* og *Nordlys* forhold til naboen kom til syne i avisen. Og da var det med egeninteresser som utgangspunkt.

Det var et heller dystert bilde av den russiske statsmakt som dominerte norsk presse i årene fram til 1905. En av årsakene var at ”den russiske fare” stadig oftere ble brukt som argument for å bevare unionen. Det gjaldt imidlertid ikke norske sosialistiske aviser som ga uttrykk for et mer positivt syn på Russland i polemikken mot unionstilhengerne. Samtidig skapte konflikten i Øst-Asia med russisk okkupasjon av kinesisk Mandsjuria og Port Arthur grobunn for økende mistillit til Russland. *Finmarkens* nære kontakt med Vardøs russiske flyktninger var også en informasjonskilde om de voldelige forholdene innad i Russland. Det negative søkelyset som ble rettet mot Russland i årene fram mot unionsoppløsningen gjorde allmuen i Nord-Norge mer bevisst på naboen i øst, men det er heller usikkert om befolkningen tok skriviene innover seg og oppfattet trusselen fra naboen i øst som reell.²³ Allmuen var i startfasen når det gjaldt avislesing, *Nordlys* og *Finmarken* var relativt ferske og omfanget av avisoppslag om Russland var spinkelt, sammenlignet med senere i perioden.

Unionsoppløsningen dempet skriviene om det aggressive Russland både i borgerpressen og den sosialistiske pressen og medførte at tanken om ”den russiske fare” ble mindre framtrædende. Det fiendtlige Russland mistet mye av sin aktualitet som avistema, men russiske myndigheter måtte fremdeles tåle en god del negativ oppmerksomhet fra *Nordlys* og *Finmarken*. Gjennom perioden 1905 – 1909 satte *Nordlys* og *Finmarken* søkelys på urolighetene innad i Russland samt russifiseringen av Finland. *Nordlys* og *Finmarkens* entydige støtte til det finske folkets kamp mot Russland bidro til den negative stemningen mot tsaren og den russiske regjering. Men til tross for Russlands krenkelse av Finland ble betydningen av et godt naboskap fremhevet. Både *Nordlys* og *Finmarken* forsikret at det ikke var en reell fare for russisk aggresjon mot Norge og at nordmenn kunne føle seg trygg. Tilliten til Russland var ikke bunnløs, men unionsoppløsningen hadde

vist at Russland ikke sto klar til å angripe, men derimot ønsket et godt naboskap til Norge.²⁴ Etter hvert kom også Integritetssavtalen i 1907 og Russlands innlemmelse i det ”gode selskap” til å dempe bildet av et aggressivt Russland.²⁵

Svartmalingen av den russiske statsmakt og anerkjennelsen av de russiske revolusjonære ga hele tiden næring til et todelt syn på Russland som allmuen neppe var uenige i. Misnøye med tsarens opptreden overfor sitt eget folk kan imidlertid ikke sidestilles med ”russefrykt”. Inntrykket er at allmuen i perioden 1905-1909 ikke oppfattet de negative skriviene om tsarens overgrep i Russland og Finland som en trussel for forholdet mellom Norge og Russland.

Årene fram mot første verdenskrig skapte økende spenning ute i Europa og medførte større usikkerhet for folk flest, samt større vaksomhet overfor tanken om ”den russiske fare”. Aviser i både inn- og utland uttrykte skepsis og advarte mot Russlands aggressive natur samt Nord-Norges utsatte stilling. *Nordlys* og *Finmarken* avviste slike oppslag, men alle skriviene må ha minnet befolkningen i Nord-Norge om at Russland var en stormakt i ordets rette forstand. Den viktigste og tyngste motvekten mot russisk skremelsespropaganda var antimilitarismen som bevegelse, både nasjonalt og internasjonalt. Et av antimilitarismens tyngste argumenter mot en utbygging av forsvaret i Nord-Norge var en fullstendig avvisning av Russland som potensiell trussel mot landsdelen. Men også russehandelen, annen handel østover samt ønsket om utvidet kontakt mellom norske og russiske sosialister hadde lite å tjene på at mistro og skepsis dominerte landsdelens oppfatning av Russland. *Nordlys* og *Finmarken* støttet begge opp om antimilitarismens ideer, men kom samtidig med uttalelser som svekket den bestemte avvisningen av ”den russiske fare”. Begge avisene hevdet at Norge, uansett forsvar, ville være hjelpeløst om Russland angrep.²⁶ I tillegg advarte *Finmarken* om at selv den vennligste mann kunne bli tirret til han slår.²⁷ Avisene trakk også frem at en opprustning av landsdelen ville sende negative signaler til Russland.²⁸ Allmuens motstand bunnset imidlertid ikke bare i den økende krigsfrykten i Europa. Avisene registrerte at det var minst like viktig at en oppbygging av Forsvaret ville innebære en utvidelse av verneplikten og en økonomisk belastning for store deler av allmuen. Inntrykket er at folk i Nord-Norge trolig ble mer mottagelig for negative presseoppslag som var rettet mot Russland i årene fram mot første verdenskrig uten at en kan konkludere med at allmuen, innerst inne, trodde at Russland var ute etter Nord-Norge.

Krigsårene brakte utrygghet med seg samtidig som Russland, som en alliert med England, nærmest ble sett på som en alliert også i Norge og dempet inntrykket av det aggressive Russland. Den russiske revolusjonen i 1917 skapte et helt nytt forhold til Russland og nordmenn flest oppfattet ikke lenger ”den russiske fare” som reell. *Nordlys* og *Finmarken* formidlet en bunnløs tillit til bolsjevikene og folk i Nord-Norge ble nok påvirket av avisenes endeløse eksponering av de revolusjonære seierherrene. Men selv om allmuen responderte positivt til *Nordlys* og *Finmarken* er det tvilsomt at allmuen, i like stor grad som avisene, sluttet opp om ønsket om at revolusjonen skulle bre seg til Norge. Det virker mer trolig at folk i Nord-Norge, utover en

umiddelbar begeistring, satte hverdagens gjøremål i sentrum og lot avisene debattere "veien" fram til revolusjon i Norge.

Norges offisielle forhold til Russland

Etter at Norge var blitt en selvstendig nasjon var norske myndigheter involvert i flere saker som rettet søkelyset mot Norges forhold til Russland. "Vardø-saken"²⁹, Integritetsavtalen, "Novaja Zemlja-saken"³⁰, Svalbardspørsmålet³¹ og inndragelsen av Kibergrettighetene fokuserte alle, på hver sin måte, på Norge sitt forhold til Russland. Integritetsavtalen og opphevelsen av Kibergrettighetene styrket inntrykket av et fredelig og godt naboskap mellom Norge og Russland selv om opphevelsen av Kibergrettighetene fort kunne blitt en større sak om russiske myndigheter hadde reagert negativt på det norske vedtaket. "Vardø-saken" og "Novaja Zemlja-saken" derimot var begge eksempler på at norske myndigheter uten protester etterkom kravene fra russiske myndigheter og underbygger i så måte inntrykket av lille Norges tradisjonelle respekt for det store Russland.

Nordnorske holdninger til Russland i Nordlys og Finmarken

Undersøkelsen har vist at *Nordlys* og *Finmarken* sin interesse for Russland i perioden 1900-1918 omfattet mye mer enn det folk i Nord-Norge engasjerte seg i og forbandt med Russland. Avisene gikk inn for å forsvare og forbedre allmuens rettigheter, men hadde samtidig en sosialistisk innstilling og ideologi som favnet mer enn lokalpolitiske spørsmål. Den positive holdningen til de russiske revolusjonæres kamp gjennom hele perioden viste for eksempel et engasjement som folk flest neppe hadde interesser eller ressurser til å følge opp. Dette gjaldt spesielt for *Finmarken* hvor geografisk nærhet og de menneskelige kontaktene med radikale russere forklarte mye av avisens sterke interesse for naboen i øst.

Ser en bort fra de aller første årene til *Finmarken* er det helhetlige inntrykket at avisen avviste muligheten for et russisk angrep og for *Nordlys'* del gjaldt dette helt fra starten i 1902. Men bildet var nok ikke så entydig. Både *Nordlys* og *Finmarken* gikk inn for unionsoppløsning, formidlet antimilitarismens ideer, ønsket russehandelen samt så fordelene ved å satse på utvidet handel med Russland. Dette var hjertesaker som ikke så lett lot seg forene med russefrykt og russisk skremsepropaganda. Men selv om man mener at *Nordlys* og *Finmarkens* positive forhold til naboen i øst delvis var konstruert ut fra ønsket om å opprettholde et godt naboskap, er inntrykket at avisene oppriktig mente at det ikke var noen realiteter i "den russiske fare".

Et sammensatt syn på Russland

Den nordnorske befolkningen sitt forhold til Russland, slik det kom til uttrykk i *Nordlys* og *Finmarken*, var ikke entydig. På den ene siden hadde man allmuens forhold til russiske myndigheter og på den andre siden forholdet til den jevne russer. Oppfatningen av den jevne russer ble først og fremst påvirket av russehandelen, kontakten med russiske revolusjonære, russiske fiskere og russiske arbeidere. Forholdet til russiske myndigheter ble hovedsaklig påvirket av Russlands utenrikspolitiske opptreden, propaganda både for og i mot den russiske statsmakt og etter hvert økende kunnskap om russisk samfunnsliv, som igjen ble preget av standpunkter som var

gjengse i den internasjonale sosialismen.

Kildematerialet har ulik tyngde, men totalt sett styrkes inntrykket av at nordnorske holdninger til og syn på Russland var sammensatt. Forholdet til den jevne russer var overveiende positivt og i utgangspunktet hadde allmuen et avslappet forhold til den russiske statsmakt. I dette ligger det at allmuens innsyn i et brutalt russisk samfunnsliv ikke ser ut til å ha svekket oppfatningen av et fredelig naboskap mellom Norge og Russland. Anti-russisk propaganda hadde nok størst effekt i perioder med økende usikkerhet som i forkant av første verdenskrig, men tanken om "den russiske fare" ser likevel ikke ut til å ha vært "tung" nok til å svekke den positive effekten av den tradisjonsrike handelen med russerne. Og sammen med folk i Nord-Norge sitt ønske om å beskytte og utvide egne næringsinteresser mistet nok russefrykten mye av sin grobunn. Det bør likevel understrekes at en handel som ikke hadde bydd på større problemer sammen med et positivt inntrykk av russerne i seg selv, trolig bidro til at det var enklere for allmuen å avskrive anti-russisk propaganda. I tillegg var det av betydning at allmuen var en del av et sjøbergingsssamfunn som, utover egeninteresser, i mindre grad var åpen for påvirkning fra politiserte aviser som *Nordlys* og *Finmarken*. Russehandelen var, i all hovedsak, over med oktoberrevolusjonen i 1917, men fremdeles i 2006 viser kontakten i nordområdene at folk i Nord-Norge og russere i Nord-Russland nyter godt av og henter inspirasjon fra den felles erindring om russehandelens storhetstid.

Noter

- 1 *Finmarken* 1/8-1903, 5.årgang. Overskrift; "Stillingen i der nordlige Norge" Klippet fra Social-Demokraten, Arbeiderpartiets offisielle organ, av *Finmarken*.
- 2 Samtidig er det usikkert i hvilken grad Høyre- og Venstrepressens skrivelser kan stå som uttrykk for den nordnorske allmuens oppfatning av Russland.
- 3 Popov, Je (visekonsul, titulærråd): (1902): "*Antirussiske strømninger i pressen og samfunnslivet i Norge*". Konsultrapport fra det russiske konsulat i Hammerfest 1902.
- 4 Begrepet russehandel og begrepet pomorhandel beskriver begge den sjøbaserte byttehandelen mellom nordmenn og russere i Nord-Norge. I dag brukes begrepet pomorhandel automatisk om handelen som fant sted, men begrepet ble ikke brukt av folk flest i den perioden handelen fant sted. Handelen med russerne ble jevnt omtalt som russehandelen. Betegnelsen pomorhandelen kom ikke skikkelig i bruk før rundt 1900 og da var det først og fremst journalister, forfattere og vitenskapsfolk som brukte begrepet.
- 5 Artikkelen baserer seg på et kildemateriale som i geografisk utstrekning dekker Troms og Finnmark. Bruken av uttrykket "folk i Nord-Norge" og "allmuen i Nord-Norge" må dermed, ut fra kildematerialet, først og fremst oppfattes som befolkningen i landsdelens to nordligste fylker. Lofoten og Vesterålen var imidlertid åpen for russehandelen fra 1839 slik at kjennskap og kontakt med russerne og russisk kultur også inkluderte Nordland. Dette kom i tillegg til alle de fra Nordland som bedrev sommerfiske i Finnmark.
- 6 *Finmarken* var Venstreavis fram til høsten 1906, men det var aldri tvil om hvem som var målgruppen og hvilken side de sto på når fiskere og arbeidere i Finnmark trengte et organ som ville tale deres sak.
- 7 En av årsakene var at avisene *Nordlys* og *Finmarken* hadde status som aksjeselskap og arbeiderbevegelsen godtok ikke privat eierskap for

arbeideravisene. Men Nordlys og Finmarken ble nok også oppfattet som litt for egenrådige og gjenstridige til at de kunne godkjennes som partiorgan for Det norske arbeiderparti før i henholdsvis 1915 og 1924.

8 Drivenes 1995

9 Clausen 1962, s. 1-10

10 Russehandelen fant hovedsakelig sted i løpet av "makketida" som i sin mest utvidede form ble definert fra 15.juni til 31.september. Det vil si i perioden når makkeflua legger egg i fisken som henges opp til tork. Som en generell regel regner man alle månedene som **ikke** har bokstaven R i seg som "makketida – fra og med mai til og med august.

11 Pomorhandelen ble i mindre grad hindret under Napoleonskrigene og skapte forholdsvis gunstige levevilkår i Nord-Norge til tross for at forsyningssituasjonen var begrenset. Niemi 1992, s.14-16

Under Krimkrigen (1853-1856) derimot ble handelen kraftig redusert og skapte tøffere levevilkår for de som baserte matforsyningen på denne handelen. Nielsen 1995, s.60-61

12 Dampskipsforbindelsen mellom Vardø og Arkhangelsk ble opprettet i 1875 og eksisterte i perioden 1875-1915. Ruteforbindelsen åpnet for utvidet handel med Russland, men var også viktig for de russiske politiske flyktingene fra Arkhangelsk samt Vardøs status som base for illegal smuglervirksomhet til de russiske revolusjonære. Brustind 2005, s. 95-99

13 Russehandelens prinsipper vil si direkte handel med russerne uten mellomledd.

14 Russehandelen ble innskrenket fra å gjelde hele året til å gjelde perioden 15.juni til 30.september (makketida)

15 Brustind 2005, s. 38-48

16 *Finmarken* 23/3-1906, 8.årgang. Overskrift; "avgift paa rusehandelen."

17 *Finmarken* 23/2-1906, 8.årgang. Overskrift; "Bør der legges avgift paa russehandelen?"

18 Kibergrettighetene ble hjemlet i norsk fiskerilov av 1830.

19 *Nordlys* 28/6-1913, 12.årgang. Overskrift; "Russespørsmålet."

20 *Nordlys* 25/6-1913,12.årgang. Overskrift; "Russehandelen.", *Nordlys* 5/7-1913, 12.årgang. Overskrift; "Russehandelen." og *Nordlys* 6/8-1913, 12.årgang. Overskrift; "Russehandelen.", *Finmarken* 4/6-1913, 15.årgang. Overskrift; "Russespørsmålet." og *Finmarken* 11/6-1913, 15.årgang. Overskrift; "Russehandelen."

21 Nielsen 1992, i. 33

22 Berg 2001, s. 56-63

23 Mehamn-opprøret skapte spekulasjoner om at nordnorske fiskere hadde henvendt seg til russiske myndigheter for hjelp under opprøret. Det er ikke funnet belegg for en slik henvendelse, men flere fiskere ga trolig uttrykk for at norske fiskere ville få bedre arbeidsvilkår under russisk styre. Uttalelsene kan imidlertid ikke likestilles med at nordnorske fiskere faktisk så seg selv som russiske borgere, men gir signaler om at russefrykten ikke var stor i Finnmark og Troms.

¹⁹ Integritetsavtalen av 1907 ble underskrevet av England, Frankrike, Tyskland og Russland. Integritetsavtalen gikk i korte trekk ut på at avtalepartnerne gjennom en felles avtale garanterte for Norges ukrenkelighet.

24 Russland forholdt seg passiv fram til sluttforhandlingene, men var da blant de landene som gikk inn for at Sverige burde gi etter for Norges sluttkrav. Etter at unionsoppløsningen var en realitet var Russland den første av de europeiske stormaktene som offisielt anerkjente Norge som egen stat.

25 Integritetsavtalen av 1907 ble underskrevet av England, Frankrike, Tyskland og Russland. Integritetsavtalen gikk i korte trekk ut på at avtalepartnerne gjennom en felles avtale garanterte for Norges

ukrenkelighet. Integritetsavtalen kan vurderes som en erstatning for Novembertraktaten, men i motsetning til Novembertraktaten, som i stor grad var rettet *mot* Russland, *inkluderte* Integritetsavtalen Russland.

26 *Nordlys* 4/6-1913, 13.årgang. Overskrift; "Har vi et fædreland og er det verdt at forsvare." og *Finmarken* 3/5-1913, 15.årgang. Overskrift; "Mot hvem skal der rustes. En vanvittig tale av militærkomiteens formand."

27 *Finmarken* 4/4-1914,16.årgang. Overskrift; "Russland taler."

28 Dette er synspunkter som fremmer tanken om at *Nordlys* og *Finmarkens* tvil vedrørende Russland var større enn de til tider ga uttrykk for.

29 I 1906 ble forlaget Pomor opprettet av russiske politiske flyktinger i Vardø. Avisen *Finmarken* muliggjorde dette ved å stille trykkeriet til disposisjon. Da russiske myndigheter fikk høre om forlaget krevde de virksomheten stanset og russerne utvist. Norske myndigheter etterkom kravene umiddelbart, men tapte den påfølgende rettsaken som Adam Egede-Nissen reiste mot myndighetene. Norske myndigheter ble pålagt av lagmannsretten å levere tilbake alt de hadde beslaglagt.

30 I 1909 avdekket en russisk ekspedisjon norsk landbasert fangstaktivitet på Novaja Zemlja. Reaksjonen fra russisk side var skarp. Nordmennenes aktivitet ble oppfattet som utfordring for Russlands suverenitet på øya og kunne ikke tillates. Norske myndigheter aksepterte den russiske protestnoten uten motreaksjoner og ga ingen støtte til norske fangstmenn og ishavsskipperne, men krevde derimot at de etterfulgte russernes krav på alle områder.

31 Svalbard-spørsmålet er i denne sammenhengen definert som avklaringen av Svalbards folkerettslige status. Flere land var involvert i forhandlingene rundt Svalbard-spørsmålet, deriblant Russland. Norge ønsket overhøyhet på Svalbard, men for å oppnå en slik status var Norge avhengig av en positiv innstilling fra Russland under forhandlingene.

Litteraturliste

Berg, Roald: (2001): "Russefobiens røtter 1820-1855". I Fagertun, Fredrik, Myhre, Jan Eivind og Ryymin, Teemu (red.): *Det farefulle nord*.

Brustind, Lene: (2005): *Nordnorske holdninger til Russland. En studie av Nordlys' og Finmarkens dekning av Russland i perioden 1900-1918*. Hovedoppgave i historie. Tromsø

Clausen, Hans.Petter.: (1962): "Aviser som historisk kilde."

Artikkelen er basert på et foredrag holdt i Foreningen for gymnas- og seminarlærere i historie 17.10.1961

Drivenes; Einar-Arne: (1995): "Fiskarbondesosialisme" – tradisjonsforvar eller moderniseringsstrategi?. I *Stensilserie B nr.35*. Historieeksjonen, ISV, Tromsø.

Eriksen, Knut Einar: (1992): "Den russiske fare". Arvefiende eller god nabo? ". I Niemi, Einar(red.): *Pomor. Nord-Norge og Nord-Russland gjennom 1000 år*

Nielsen, Jens Petter: (1992a): "Russisk fare mot Nord-Norge?". I *Ottar nr.192/4*. Tromsø Museum, Universitetet i Tromsø.

Nielsen, Jens Petter: (1995): *Det arktiske Italia (1825-1920) Altas historie bd.2*. Alta

Niemi, Einar: (1992a): "Naboer gjennom 1000 år". I Niemi, E.(red.): *Pomor. Nord-Norge og Nord-Russland gjennom 1000 år*.

Kilder

Nordlys 1902 til og med 1918 , *Finmarken* 1899 til og med 1918

”Rosverdige” prinsipper, utvikling og terror

– stalinismebegrepet i historieforskningen

Stalinismen brukes i dag helst som betegnelse på en historisk epoke i sovjetisk historie, årene mellom 1928 og 1953 da Stalin satt ved makten. Bakgrunnen for stalinismens framvekst har blitt søkt i forskjellige faktorer. Denne artikkelen vil behandle forklaringsmodellene som har fokusert på personalistiske, essensialistiske og kontekstuelle faktorer. Hva har ulike historikere trukket fram som viktige årsaker til stalinismen? Hva har blitt betraktet som problemer med ved disse årsaksforklaringene?

Av Ingjerd Veiden Brakstad

Begrepet stalinisme

Begrepet stalinisme er på mange måter en arvtaker etter totalitarismebegrepet. Totalitarismebegrepet ble av vestlige historikere, særlig på 50- og 60-tallet, brukt på det sovjetiske systemet fra Oktoberrevolusjonen og framover. Fra slutten av 1960-tallet ble totalitarismemodellen utfordret av sosialhistorikere, såkalte revisjonister, som ønsket en mer historiefaglig, framfor statsvitenskapelig, tilnærming i forskningen på Sovjetunionen. Revisjonistene mente totalitarismemodellen kun var et fruktbart begrep hvis det ble anvendt på Stalin-tiden, og innførte begrepet stalinisme. Med stalinisme menes da de nye politiske, økonomiske, og sosiale strukturene som vokste fram i Sovjetunionen etter endringene iverksatt gjennom ”revolusjonen ovenfra”, og som assosieres med kollektiviseringen og innføringen av den første Femårsplanen.

Utvikling og terror

Historikeren Moshe Lewin sier Sovjetunionen under stalinismen kan karakteriseres som en leviathansk oppbygd stat, sterkt byråkratisert og med et autokratisk styresett iverksatt gjennom en kombinasjon av utvikling og terror. Den australske statsviteren Graeme Gill mener stalinismen hadde fire distinkte, men likevel beslektede uttrykk. Disse uttrykkene var: et økonomisk, et sosialt, et kulturelt og et politisk. Disse elementene kom ikke til uttrykk samtidig, altså på en gang,

men etterfulgte hverandre. Gill mener med dette at selve det stalinistiske systemet i ”full utfoldelse” ikke kom til uttrykk før mot slutten av 1930-tallet. Gill sier i *Historical Roots of Stalinism* at spørsmålet om stalinismens opprinnelse har vært et viktig tema fordi det reiser spørsmålet om hvordan en revolusjon satt til verks for ”rosverdige prinsipper” kunne resultere i et diktatur av den typen som eksisterte i Sovjetunionen på slutten av 30-tallet. Spørsmålet var under den kalde krigen viktig både for politikere og forskere.

Det har vært vanlig å lete etter svar på spørsmålet om stalinismens oppkomst i den før-stalinistiske perioden av russisk historie. Denne fremgangsmåten kan være både fristende og nyttig, men forutsetter at man unngår et deterministisk historiesyn. Gill understreker viktigheten av å se at hver periode innehar flere forskjellige muligheter, selv om de ikke alle manifesterer seg i den etterfølgende epoken. Det man må forklare er *hvorfor* nettopp den ene muligheten blir realitet framfor de andre mulighetene.

Personalistiske forklaringer

Fokuset på stalinismens personalistiske røtter har tatt for seg trekk ved Stalins person og hans personlige egenskaper som bakgrunn for stalinismen. Stalins personlighet har vært et tema som har interessert flere forskere, og ofte har det blitt forsøkt å finne svaret på stalinismen her. Stalin har blitt tilskrevet egenskaper som kalkulerende, taktisk, hardtarbeidende, men også ond, hevngjerrig og nærtagende. Det har også blitt sagt at han led av kompleks for diverse fysiske skavanker, og kompenserte for disse ved å søke politisk makt. (Dette i kontrast til bildet av Stalin som blir tegnet i biografien *Stalin – Den røde tsarens hoff*, hvor diktatoren framstår som ualminnelig intelligent, talentfull, varm, følsom og sjarmerende. I tillegg til brutal og tyrannisk). Graeme Gill mener vi ikke kan se totalt bort fra Stalins personlighet når det gjaldt hans ønske om makt, og sågar utformingen av stalinismen i sin senere fase, men at vi ikke kan tilskrive oppbyggelsen og gjennomføringen av et helt system til hans personlighet. Til det har for mange andre personer og faktorer spilt inn.

Med kontekstuelle røtter menes å lete etter stalinismen røtter i den historiske konteksten. Her har det blitt fokusert på brudd eller kontinuitet mellom stalinismen og russisk tilbakeliggende, borgerkrigen og Ny Økonomisk Politikk (NØP)-perioden. Dette vender vi straks tilbake til.

Essensialistiske forklaringer

I undersøkelsen av "stalinismens røtter" har kategoriene essensialistisk, kontekstuell og personalistisk blitt benyttet. Stalinismens essensialistiske røtter har man lett etter i bolsjevikisk og leninistisk ideologi. Den leninistiske arven har vært viktig i mye av den vestlige forskningen på stalinismen og dens oppkomst, særlig på 50- og 60-tallet. Mange har lett etter stalinismens røtter i leninistisk ideologi, gjerne forskere som var tilhenger av den totalitære modellen. Disse så stalinismen som et direkte resultat, og en naturlig følge av bolsjevikisk og leninistisk ideologi. Fokuset har her vært spesielt på den leninistiske partiorganisasjonen, kravet om korrekte meninger, de intellektuelles påstått hegemoniske stilling, og viktigheten av disiplin innad i partiet. Disse sovjetologene så stalinismens røtter implementert i bolsjevismen og leninismen, og fokuserte på revolusjonen i 1917 som det avgjørende bruddet i russisk historie, og det som skulle føre fram til utviklingen av stalinismen. Med denne tilnærmingen står man i fare for å henfalle til determinisme, og den såkalte "kontinuitetstesen" kan ifølge Gill avvises da den bygger på et selektivt utvalg av Lenins skrifter og en partisk tolkning av både Lenins og Stalins perioder.

1970-tallets revisjonisme

På 1970-tallet ble de klassiske sovjetologenes tilnærming utfordret av blant andre historikerne Stephen Cohen og Moshe Lewin. De protesterte mot det de oppfattet som en politisk motivert "kald krigs tolkning" av Sovjetisk historie og utvikling. De går med dette imot den tradisjonelle totalitaristiske modellen mange vestlige historikere sverget til. Kontinuitetstesen tar ikke høyde for autonome politiske aktører og deres individuelle handlinger. Selv om det fantes autoritære trekk hos Lenin og i bolsjevikisk ideologi, førte ikke dette direkte til det ekstremt sentraliserte styret under Stalin. Revisjonistene har påpekt at bolsjevismen hadde i seg muligheten både til demokratisk og totalitær utvikling. Med dette perspektivet har Bukarin og NØP gjerne blitt sett på som arvtakere av den demokratisk, litt "mildere" retningen av bolsjevismen, mens Stalin og hans totalitære styre ble sett på som et utslag av det autoritære og sentraliserte potensialet. Revisjonistene mener Bolsjevikpartiet i 1917 var et annet parti enn det Kommunistpartiet var under Stalin. Da blir spørsmålet: Hva forårsaket denne gjennomgripende forandringen?, noe som fører oss inn på de kontekstuelle faktorene.

Kontekstuelle forklaringer

Faktorer som har blitt presentert er russisk politisk kultur (eller mangel på det), NØP, borgerkrigen, og soldater fra den Røde Armes rolle i samfunn og parti etter demobiliseringen av hæren.

Noen forskere har gått lengre tilbake enn til revolusjonen i 1917, og trukket fram forskjellige elementer i Russlands politiske kultur. I følge Gill er essensen av deres forklaring den samme, nemlig den at i det tradisjonelle russiske samfunnet var den overveldende majoriteten av befolkningen politisk uengasjert (eller i alle fall uinvolvert) og staten dominerte samfunnet. Som et resultat av dette ble utviklingen drevet på statlig initiativ, ofte med bruk av makt. Eksempler er Ivan den Grusomme og Peter den Store, og Stalin føyde seg inn i rekken som en sovjetisk versjon av russiske modernisatorer. Men hvis vi skal holde oss til

hendelser innenfor vår periode – hva forårsaket endringen som endte med det stalinistiske systemet?

Borgerkrigen – og myten om den

Svaret ligger i følge flere revisjonistiske forskere i borgerkrigen som utspant seg mellom 1918 og 1921. Hypotesen er at stalinismen sprang ut fra borgerkrigs erfaringer, ikke fra tidlig bolsjevikisk ideologi, og at borgerkrigen dermed markerer et brudd i utviklingen, ikke kontinuitet.

Den amerikanske historikeren Sheila Fitzpatrick har vært opptatt av arven etter borgerkrigen, men hun problematiserer også viktige faktorer ved det revisjonistiske synet. Det Fitzpatrick framhever som arven etter borgerkrigen er for det første det helt konkrete faktum at bolsjevikene kom seirende ut av krigen. De fikk makt og dessuten et vell av økonomiske og sosiale problemer å hankses med. I tillegg etterlot borgerkrigen seg en heroisk myte. Myten bidro til å legitimere bolsjevikstyret, og til å styrke dets støttespilleres solidaritet og revolusjonære identitet. Hun mener også at likhetene mellom borgerkrigsperioden og perioden under "revolusjonen ovenfra" er slående når det gjaldt politikk og gjennomføring. I begge periodene arbeidet regimet for full nasjonalisering av produksjonen, eliminering av privat produksjon og handel, samt kollektivisering av landbruket. Skarpe konfrontasjoner mellom klassene var også et trekk ved begge perioder.

Likhetstrekk mellom de to periodene fantes også i stemningen som hersket i samfunnet. Utopiske drømmer og apokalyptisk frykt betegnet begge perioder. Entusiasme for kommunismen var sterk, det var også frykten for fiendtlig konspirasjon og kontrarevolusjonær virksomhet. Under "revolusjonen ovenfra" ble militær retorikk og uttrykk som ga assosiasjoner til krig og kamp hyppig benyttet. Kampen for gjennomføringen av den Første Femårsplanen ble betegnet som en kamp for nasjonens overlevelse. Ønsket var å skape et forhold mellom borgerkrigen og 1920-tallets stalinisme.

Revisjonister som Lewin har vært inne på tanken å se borgerkrigen som den perioden i Sovjets historie som la grunnlaget for den senere stalinismen. Borgerkrigen etterlot det økonomiske livet i en tilstand av stagnasjon og den gamle sosiale strukturen ødelagt. Landeierne, borgerskapet og embetsmannsklassen opphørte å eksistere som klasser eller grupper. Død eller emigrasjon reduserte også middelklassen. Den samlede befolkningen ble redusert med flere millioner i forhold til 1917. Dette gikk hardt ut over byene, og Russland etter borgerkrigen var langt mer ruralt enn før med et arkaisk jordbruk og en desimert arbeiderklasse. Den sosiale og økonomiske utviklingen var stanset opp. En revisjonistisk oppfatning var at hadde det ikke vært for borgerkrigs erfaringen ville bolsjevikene kanskje ikke ha endt opp med ettpartidiktatur og undertrykkelse av fri meningsutveksling innad i partiet.

Ny Økonomisk Politikk

Innføringen av NØP på begynnelsen av 1920-tallet har også blitt nevnt som en faktor bak framveksten av stalinisme. Som nevnt etterlot borgerkrigen seg et Russland i store sosiale og økonomiske vanskeligheter, landet var mer tilbakeliggende i 1921 enn det hadde vært i 1914. NØP ble innført for å få i gang

økonomien igjen, og tillot en begrenset gjeninnføring av privat handelsvirksomhet, og reetablerte handel mellom by og land. NØP ble av mange bolsjeviker oppfattet som et tilbakeblikk mot kapitalismen, og dette ønsket de et oppgjør med. NØP ble assosiert med framveksten av kulakkvesen, og styrking av borgerskap, og dette førte til demoralisering innad i partiet. Dette kunne bare bøtes på ved å framskynde utviklingen mot sosialisme ved raskere og økt industrialisering. Man fryktet også at borgerskapet skulle få økt innflytelse, og dette måtte bøtes på ved å styrke arbeiderklassen gjennom økt industrialisering.

Militarisering av samfunnet

Det har blitt pekt på at militariseringen av det sovjetiske samfunnet etter borgerkrigen og demobiliseringen av den fem millioner mann sterke Røde Arme og deres inntreden i NØP-samfunnet kan ha lagt grunnlaget for Stalins "revolusjon ovenfra". Dette mener Fitzpatrick er usannsynlig. Hun mener at veteranene ikke hadde noen grunn til først å akseptere NØP på begynnelsen av 20-tallet, for deretter å protestere på slutten av tiåret. Hun mener en mer plausibel sammenheng mellom militariseringen av Sovjet gjennom veteranenes stilling og Stalins "revolusjon ovenfra" finnes ved at veteranene utgjorde en potensiell støtte til denne politikken og kunne fungere som kadre i gjennomføringen av den.

Fitzpatrick ser farer ved den revisjonistiske tilnærmingen til borgerkrigen og stalinismen, og ved deres avstandtagen fra totalitarismemodellens fokus på revolusjonen. Hun mener blant annet at de revisjonistiske sosialhistorikerne står i fare for å gå for langt i motsatt retning: overse autoritære trekk ved tidlig bolsjevisme og glemme at det var bolsjevistisk ideologi og revolusjonen i 1917 som førte til borgerkrigen. Vestlige revisjonister var, i følge Fitzpatrick, ofte på linje med sovjetiske historikere i sitt ønske om å "frikjenne" Lenin og revolusjonen for overgrepene under Stalin-tiden. Hun mener at det tradisjonelle russiske spørsmålet "Hvem skal man skylle på?" ligger i bakgrunnen, særlig når det dreier seg om stalinismen. Faren er altså at man bruker borgerkrigen som en måte å renske Lenin og revolusjonen for stalinismen.

Fitzpatrick understreker at man på grunnlag av de tidligere nevnte fellestrekkene mellom borgerkrigsperioden og perioden med stalinisme ikke nødvendigvis kan slutte at stalinismen var et resultat av borgerkrigen. Selv om man kan se politikken og målene man satte seg under "revolusjonen ovenfra" som en gjentakelse av politikken og målene under krigskommunismen, innebærer det ikke nødvendigvis en kausalforklaring mellom de to fenomenene. Hun påpeker at politikken ført både under borgerkrigen og under stalinismen var uttrykk for mer generelle, langsiktige mål for Bolsjevikpartiet, og at dette var en politikk som kun var blitt lempet på under NØP.

Borgerkrigsmyten og "revolusjonen ovenfra"

Når det gjelder likheten mellom de to periodene i atmosfære og stemning, mener Fitzpatrick at dette kan tilskrives bl.a. at borgerkrigsmyten bevisst ble brukt under "revolusjonen ovenfra". Budskapet om at revolusjonen igjen var i fare, og maningen til kamp for forsvar av den ble framført med klare henvisninger til den heroiske borgerkrigen. Det at Stalin brukte myten om borgerkrigen til å fremme sin "revolusjon ovenfra" er

ikke det samme som at "revolusjonen ovenfra" faktisk hadde sine røtter i borgerkrigsperioden.

Et annet poeng er at stalinismen ikke kun besto av den første Femårsplanen og "revolusjon ovenfra". Viktige trekk ved stalinismen var Stalins personlige diktatur og kulten rundt hans person, utrenskningene, politiets kontroll med befolkningen, og Partiets mobiliserende og organisatoriske rolle. I motsetning til "revolusjonen ovenfra" kan ingen av disse fenomenene tilskrives noen direkte tilknytning til borgerkrigen eller borgerkrigsmyten. I henhold til Fitzpatrick står vi igjen med et ikke-kausalt forhold mellom borgerkrigen og "revolusjonen ovenfra" som markerte starten på perioden med stalinisme.

Vi ser at i diskusjonen rundt brudd/kontinuitet i utviklingen mot stalinisme har man lett etter kontinuitet mellom revolusjonen og stalinismen, og borgerkrigen og stalinismen, med NØP som en form for "pause" imellom.

Noen historikere har sett revolusjonen som det store bruddet i russisk historie, og argumentert for at det førerevolusjonære Russland var på vei mot et mer demokratisk styresett. Andre har betraktet borgerkrigen som det avgjørende bruddet som førte fra en bolsjevisme som også hadde et mer demokratisk potensial, til den autoritære stalinismen. NØP har blitt trukket fram som den perioden som førte til stalinismen ved at politikken ført i denne perioden brøt med revolusjonens idealer, og at mange fryktet en styrking av borgerlige og kapitalistiske verdier. Både Sheila Fitzpatrick og Graeme Gill understreker at som historikere må vi aldri isolere oss til én faktor når vi søker et fenomens røtter i en foregående epoke. En slik tilnærming vil låse oss i et deterministisk historiesyn og gjøre oss blinde for andre muligheter.

Artikkelen bygger på en prøveforelesning i emnet "Stat og samfunn i Sovjetunionen", holdt høsten 2004.

Litteratur

- Fitzpatrick, Sheila (red.): *Russia in the era of NEP: Explorations in Soviet Society and Culture*. Bloomington 1991
- Fitzpatrick, Sheila: "Stalin and the making of a new elite" i *Slavic Review* nr. 38, 1979
- Fitzpatrick, Sheila: "New perspectives on Stalinism" i *Russian Review* nr. 45, 1986
- Fitzpatrick, Sheila: *Everyday Stalinism. Ordinary life in extraordinary times: Soviet Russia in the 1930s*. Oxford UP 1999
- Gill, Graeme: *Stalinism*. Basingstoke 1998
- Lewin, M.: *The Making of the Soviet System: Essays in the Social History of Inter War Russia*. NY 1994
- Fitzpatrick, Sheila: "New Perspectives on the Civil War" og "The Legacy of the Civil War" i Koenker, Diane (red.): *Party, State and Society in the Russian Civil War: Explorations in Social History*. Bloomington 1989

Vladimir Putin

- En vår tids Zubatov?

”Forholdet mellom makten og samfunnet slik det har etablert seg i Russland i løpet av de seneste årene, kalles gjerne ‘styrt demokrati’. Denne tilsynelatende selvmotsigende betegnelsens betydning er enkel – formelt eksisterer det idag i Russland demokratiske institusjoner (privat eiendomsrett, uavhengig presse og domstoler, parlament, politiske partier). Men i realiteten er alle disse institusjonene berøvet indre innhold (eller for å si det med Pusjkin ”i dem er det intet liv, de er alle voksdukker”). Under dekke av disse formene, hvis hensikt utelukkende er å bedra borgerne, å manipulere deres bevissthet, opererer de reglene som det russiske samfunn i realiteten lever etter. Hva er det for noen regler?”

Av Bjørn Nistad, stipendiat i Russlandkunnskap, Universitetet i Oslo

Denne problemstillingen er innledningen til artikkelen *Putin som Zubatovs etterfølger* av Aleksej Melnikov, offentliggjort på internetsiden til det liberale Jabloko-partiet i desember 2003 og trykket i artikkelsamlingen *Nasje svetloje budusjtsjeje ili Putin navsegda?* (Vår lysende fremtid eller Putin for alltid?) (2004). Artikkelsamlingen og mye annet materiale fikk jeg da statsviter og Russland-kjenner Jørn Holm-Hansen, undertegnede og en gruppe studenter fra Universitetet i Oslo høsten 2004 besøkte Arkhangelsk, der vi blant annet hadde et møte med representanter for ungdomsorganisasjonene til flere russiske partier.¹ I denne artikkelen vil jeg presentere synspunktene som fremsettes i denne artikkelsamlingen, synspunkter som viser at det finnes tenkende og liberale mennesker i dagens Russland som er høyst skeptiske til Putins forsøk på å gjeninnføre et autoritært regime. Samtidig viser imidlertid artikkelsamlingen behovet for et liberalt oppgjør med 1990-tallets ”røverkapsalisme”. Dagens rop på en sterk leder har tross alt en forhistorie.

Ifølge Melnikov er dagens Russland kjennetegnet ved at den private eiendomsrett er gjort til en fiksjon – de store selskapene har direkte eller indirekte blitt underordnet presidentadministrasjonen, samtidig som små og mellomstore bedrifter utplyndres av lokale embetsmenn. Samtidig har de statlige tv-kanalene ORT og RTR blitt ”privatisert” av presidentadministrasjonen, og den tidligere uavhengige tv-kanalen NTV har blitt underlagt det statlige gasselskapet Gazprom. Domstolene er dessuten underlagt press fra myndighetene, slik prosessen mot oljemilliardæren Khodorkovskij og en rekke andre rettsaker viser. Og to tredjedeler av parlamentet består av representanter tilknyttet den styrende ”maktblokken” rundt Putins parti Det forente Russland – samtidig som uavhengige partier som Kommunistpartiet, Jabloko-partiet og Unionen av høyrekrefter

forsøkes erstattet av nye venstre- og høyrepartier som er lojale mot presidenten.

Disse forholdene gjør at Melnikov utroper Putin til en ”vår tids Zubatov”. På samme måte som den tsaristiske politiemetsmannen Sergej V. Zubatov – en tidligere revolusjonær som var blitt overbevist monarkist – på begynnelsen av 1900-tallet organiserte statskontrollerte fagforeninger som både skulle forsvare arbeidernes materielle interesser og gjøre dem til lojale keiserlige undersåtter, forsøker Putin i dag, ifølge Melnikov, å erstatte et virkelig sivilt samfunn med et kvasi-sivilt samfunn – parlament, partier, massemedier, domstoler og private bedrifter er alle tilsynelatende uavhengige, men i realiteten er de kontrollert av makthaverne. Det skal bli interessant å se hvem av lederne for de nye ”lojale” høyre-, sentrums- og venstrepartiene Putin bestreber seg på å opprette, som vil bli de nye ”gapon-erne”, erklærer Melnikov; og sikter med dette til presten, politiagenten og fagforeningslederen Georgij Gapon. Georgij Gapon var mannen som i 1905 ledet en arbeiderdeputasjon til tsarens Vinterpalass der folkemassene ble møtt av et kuleregn.

I de øvrige artiklene i *Nasje svetloje budusjtsjeje ili Putin navsegda?* behandles ulike sider ved Putins regime og mulighetene for et regimeskifte. I en artikkel defineres Putins regime som ”det høyeste og avsluttende stadium for banditt-byråkratkapitalismen i Russland, den foregående Jeltsin-modellens naturlige og logiske mutasjon”. I en annen artikkel gis det en forklaring på Putin-regimets popularitet og tilsynelatende usårbarhet. Ifølge artikkelforfatteren utgjør både president Putin og kretsen rundt ham en slags hybridfigurer. De utgår fra kommunistepokens sikkerhetstjeneste og statsapparat og har beholdt noen av disse miljøenes

verdier – marxismen er forkastet, men dyrkelsen av den sterke staten sitter igjen. Samtidig har flere av dem vært involvert i privat næringsvirksomhet, og de har tilegnet seg noen liberaldemokratiske verdier. Derfor kan folk som er tilhengere av markedsøkonomi og reformer, oppfatte Putin og kretsen rundt ham som tilhengere av markedsøkonomi og reformer. Og folk som lengter tilbake til sovjettiden, kan oppfatte Putin og hans regime som en gjenopprettelse av gode gamle dager i form av en sterk stat, patriotisme og lov og orden.

I flere av artiklene påpekes det at Putins regime ikke er særlig stabilt, og at det leder Russland mot en katastrofe – et moderne postindustrielt samfunn kan ikke baseres på kommandometoder. En artikkelforfatter påpeker at Putin verken nyter godt av styrken til en demokratisk leder eller en diktator. En demokratisk leder er sterk fordi vedkommende ikke behøver å klamre seg til makten, men kan gå i opposisjon. En diktator er sterk så lenge vedkommende har en hær han kan stole på. Putin er ingen demokratisk leder. Han kan ikke gå i opposisjon – taper han makten, vil han kunne stilles til ansvar for krigen i Tsjetsjenija og en rekke andre forbrytelser og katastrofer. Tap av makten er rett og slett utenkelig – på samme måte som det var det for Jeltsin da han utnevnte Putin til sin etterfølger. Men samtidig er Putin ingen tradisjonell militærdiktator. Makten må legitimeres ved valg, noe som gjør Putin avhengig av lokale makthavere siden bare disse kan sikre ham de stemmene han trenger. Og visse rettslige prosedyrer må overholdes – milliardæren Khodorkovskij kan ikke skytes som en fiende av presidenten, men må tross alt stilles for retten. Putin er kort sagt avhengig av en rekke instanser og personer – samtidig kan han ikke som Jeltsin sikre seg lojalitet ved å strø om seg med statlig eiendom.

Også etterfølgerproblemet i tilknytning til Putins avgang som president i 2008 er berørt i artikkelsamlingen. I en lengre artikkel om Putins revolusjon konkluderer Lilija Sjevtsova med at Putin selv paradoksalt nok vil kunne være tjent med å innføre visse demokratiske og rettsstatlige verdier. På samme måte som Putin har måttet distansere seg fra den røverkapsalismen som oppstod under Jeltsin, er det mer enn nok ved Putins eget regime hans etterfølger vil måtte distansere seg fra. Og for Putin og kretsen rundt ham, er eneste håp for at dette oppgjøret skal kunne foregå i noenlunde siviliserte former, at det i mellomtiden i det minste har utviklet seg tilløp til et sivilt samfunn. Selv konkluderer Sjevtsova riktignok med at det er for sent å bygge opp et sivilt samfunn under Putin – ”denne stasjonen har vi kjørt forbi”.

Nasje svetloje budusjsjeje ili Putin navsegda? inneholder mye interessant lesning. Utvilsomt er det mange negative sider ved Putins regime det er all grunn til å rette et kritisk søkelys mot – krigen i Tsjetsjenija, ensretting av massemediene, kraftpatriotisme, nyimperialisme, bekjempelse av ”ikke-tradisjonelle” religioner, politisk bruk av rettsvesenet og mye annet. De fleste av disse temaene berøres i artikkelsamlingen. Mange av forfatterne trekker frem sammenhengen mellom krigen i Tsjetsjenija og etableringen av Putins regime. De fremhever at myndighetene ved å appellere til folkemassenes laveste instinkter kynisk bruker krigen i Tsjetsjenija til å fjerne oppmerksomheten fra andre problemer – og til å legitimere

en gjeninnføring av fortidens autoritære strukturer. Dette er åpenbart riktig. En fortsettelse av krigen i Tsjetsjenija vil føre til en forvitring av demokratiet i Russland – på samme vis som Frankrike ville ha sklidd inn i fascismen om kolonikrigen i Algerie hadde fortsatt, og som fortsatt okkupasjon og undertrykkelse av palestinerne vil forvandle det israelske ”etnokratiet” til åpen fascisme. Hvordan konflikten i Tsjetsjenija skal kunne løses, er riktignok vanskelig å se for seg.

Det artikkelforfatterne ikke i tilstrekkelig grad har tatt inn over seg, er imidlertid hvordan ”røverkapsalismen” på 1990-tallet undergravde liberalismen i Russland. Riktignok bruker flere av artikkelforfatterne selv uttrykk som ”bandittkapsalisme” og ”manipulasjon” for å beskrive den hemningsløse kapitalismen som fikk utvikle seg etter kommunismens sammenbrudd. Og redselen til ”klanen” rundt Jeltsin for å miste sine formuer fremheves som et vesentlig moment ved Putins utnevning til president. Men samtidig utropes ”oligarken” Khodorkovskij – en av Jabloko-partiets viktigste sponsorer! – til samvittighetsfange, og prosessen mot ham fremstilles som et angrep på det sivile samfunn. Og dermed kobles liberalisme og forsvar for demokratiske rettigheter til forsvar for pengeinteresser.

Om noe har bidratt til å undergrave demokratiet i Russland, er det nettopp hvordan ”markeds-bolsjeviker” som Jegor Gajdar og Anatolij Tsjubajts (henholdsvis statsminister og visestatsminister under Jeltsin på begynnelsen av 1990-tallet) lot noen hundre ”oligarker” tilegne seg verdier hele folket hadde bygget opp gjennom generasjoner – og hvordan ”demokrater” og ”liberalere” stilte opp som klakører for denne prosessen. På samme måte som bolsjevikene etter 1917 var villige til å ofre millioner av mennesker for å skape kommunismen, var ”markeds-bolsjevikene” villige til å kaste millioner ut i nød og arbeidsledighet for å virkeliggjøre kapitalismen. Erstatning av den tidligere kommandoøkonomien med en markedsøkonomi og fremveksten av en kapitalistklasse var nødvendig for å forhindre et tilbakefall til fortidens autoritære styreform. Derfor kunne ethvert offer – hyperinflasjon, massearbeidsledighet, svindelaffærer knyttet til avhending av statlig eiendom – rettferdiggjøres så sant det fremmet utviklingen av kapitalistiske økonomiske relasjoner. Resultatet ble imidlertid (nær sagt selvfølgelig) at befolkningen hurtig mistet tiltroen til både markedsøkonomi og demokrati – i hvert fall det vi forbinder med demokrati. I dagens Russland har ”demokrat” og ”liberaler” blitt synonymt med ”banditt” og ”svindler” – og ”demokratija” (”drittokrati”) og ”prikhvatizatsija” (”røverprivatisering”/”karre til seg-isering”) har blitt ord mange tyr til for å uttrykke sin frustrasjon. Et utgangspunkt for en liberal analyse av samtidens Russland burde derfor være å avdekke hvordan Khodorkovskij og andre ”oligarker” stjal fellesskapets eiendom og ved sin manipulatoriske virksomhet bidro til å gjøre demokrati til et skjellsord – og dermed beredte grunnen for Putin, den sterke hånden som skulle rydde opp.

Et fremragende eksempel på en slik analyse er *Inside Putin's Russia* (2005), forfattet av Andrew Jack, Moskva-korrespondenten til *The Financial Times*. Denne fremstillingen av dagens Russland avdekker en rekke ”uhumskheter” knyttet til Putins regime – ensretting av massemedier, manipulering av demokratiske prosedyrer, krigen i Tsjetsjenija og så

videre. Men Putin fremstilles ikke her som "den slemme" som søker å påtvinge resten av samfunnet sitt personlige diktatur. Snarere fremtrer Putin som en kynisk aktør i et spill der det også finnes en rekke andre kyniske aktører – alt fra "oligarker" til tsjetsjenske krigsherrer. Således viser Jack hvordan "oligarker" som Khodorkovskij på 1990-tallet tilegnet seg eventyrlige formuer ved hjelp av "lån for aksjer" og andre tvilsomme metoder, hvordan de skaffet seg kontroll over tv-stasjoner og andre massemedier – og hvordan resultatet ble et manipulerbart pseudo-demokrati. Klarest kom dette frem ved presidentvalget i 1996 da "oligarkene" brukte sin kontroll over de riksdekkende tv-stasjonene og de største avisene til å støtte den sittende presidenten, Boris Jeltsin, mot utfordreren fra kommunistpartiet, Gennadij Ziuganov – og Jeltsin ble gjenvalgt til tross for at under ti prosent støttet ham da valgkampen begynte. Og denne ensrettingen av samfunnsdebatten ble av de fleste demokrater og liberalere rettferdiggjort som et forsvar for demokratiet!

Uten dette bakteppet blir den tilbakevendingen til mer autoritære styreformersom foregår under Putin, uforklarlig. Etter ti år med Jeltsin, inflasjon, oppløsning av staten, Tsjetsjenija, synkende levestandard og røverprivatisering lengter folk flest etter en sterk hånd som kan rydde opp. Og om denne oppryddingen innebærer at en "oligark" havner i fengsel, en annen må flykte til utlandet, og en tredje mister tv-stasjonen sin, øker dette bare Putins popularitet. Skal liberalismen ha en fremtid i Russland, må liberalere selv ta et oppgjør med 1990-tallets røverkapsisme. En gjenreisning av tiltroen til demokrati, pluralisme og markedsøkonomi forutsetter at folk flest oppfatter at et velfungerende demokrati (uavhengige domstoler, makt til parlamentet, konkurrerende politiske partier og kritiske massemedier) og markedsøkonomi (konkurranse mellom bedriftene og et fungerende marked) er noe som beskytter dem mot overgrep og øker deres levestandard – og ikke noe som lar en håndfull skruppelløse individer svindle til seg fellesskapets eiendom. Og skal et oppgjør med 1990-tallets gangsterkapsisme bli troverdig, må folk som kaller seg demokrater og liberalere, støtte oppjøret med Khodorkovskij og andre "oligarker".

Det er mulig at Putin ønsker å bli en ny "Zubатов". Men Zubатов var selv et produkt av samfunnet han virket i. Zubатов kunne bygge opp sine statskontrollerte fagforeninger fordi virkelige fagforeninger var forbudt. På samme vis kan Putin bygge opp et kvasi-sivilt samfunn der parlament, partier, massemedier, domstoler og private bedrifter er avhengige av makthaverne, fordi folk som kaller seg demokrater og liberalere, har gjort "demokrati", "liberalisme" og "markedsøkonomi" til skjellsord. Et liberalt oppgjør med Putin forutsetter et liberalt selvoppgjør.

Noter

1 Dette møtet var i seg selv interessant. Blant annet kom det frem at ungdomsorganisasjonen til Putins parti Det forente Russland organiserte jakt på hjemmebrennere. Spørsmål fra de norske studentene om dette ikke var en politioppgave, ble avvist. Politiet hadde mer enn nok å gjøre, og dette var en borgerplikt. Representanten for Det forente Russland erklærte for øvrig at hun ikke var politiker, men patriot – og ble sur da representanten for Jabloko begynte å kritisere Putin: "Du vil bare kritisere og politisere sakene!". Og da vi skulle dra hjem, insisterte Putin-ungdommen på å ta offisiell avskjed med oss. Vi var gjester fra Norge, og de representerte den russiske staten. Tilsynelatende er ikke bare et nytt statsbærende parti i ferd med å oppstå, men også en ny halvstatlig ungdomsorganisasjon, en slags Komsomol light!

Nordmenns forestillinger om norskhet i siste halvdel av 1700-tallet

– Tegn på en norsk nasjonal identitet før 1814?

Når ble nordmenn norske? Blant etterkrigstidens historikere har dette vært et tema det har blitt skrevet mye om, i takt med oppgjøret med den eldre, såkalte nasjonale historieskrivingen fra 1800- og tidlig 1900-tallet. Den norske nasjonale identiteten har i den sammenheng blitt identifisert som et fenomen med opphav ikke i middelalderen, men i nasjonalismens epoke etter begivenhetene i 1814. I senere tid har det imidlertid blitt stilt spørsmål ved om ikke oppgjøret med den nasjonale historieskrivingen har gått for langt. Har etterkrigstidens norske historikere i iveren etter å nyskrive historien oversett, ignorert eller underfortolket tegn på en norsk nasjonal identitet i tidlig moderne tid?

Av Håkon Evju

Denne debatten har i Norge vært særlig aktuell i forbindelse med prosjektet i 1990-årene, som tok for seg nasjonal identitet og nasjonalisme i Norge på 1800-tallet. En slik diskusjon har imidlertid også funnet sted både før og etter dette prosjektet.¹ Jeg vil i det følgende forsøke å kaste lys over en del av debatten ved å se nærmere på nordmenns forestillinger om norskhet i siste halvdel av 1700-tallet. Dette vil bli gjort først ved å presentere noen europeiske tankestrømninger som danner en viktig ramme for å forstå norskhetsforestillingene. Deretter vil jeg vise hvilke forestillinger som faktisk kom til uttrykk, før jeg drøfter hvor utbredt de var, samt i hvilken sammenheng og under hvilke politiske betingelser de ble ytret. Til slutt vil jeg gjennom en historiografisk drøfting vurdere hvorvidt norskhetsforestillingene var uttrykk for en norsk nasjonal identitet før 1814.

Fire europeiske tankestrømninger

Det er særlig fire trekk ved de europeiske tankestrømningene i perioden som jeg tror påvirket nordmenns tenkning om norskhet. For det første ble det utover på 1700-tallet, særlig etter publikasjonen av Montesquieus *Lovenes Ånd* i 1748, svært populært å påpeke hvordan naturen og klimaet virket inn og påvirket ulike folkegruppers karakter. Montesquieu mente imidlertid at klimaet ikke bare fikk konsekvenser for nasjonaliteten, men også for politikken og kulturen. I norsk sammenheng var det viktig at Montesquieu hevdet at det kalde og ugjestmilde klimaet langt mot nord førte til en utpreget frihetsånd blant folket, noe som disponerte nordboere for en frihetlig kultur og styreform.

Her er Montesquieu inne på en annen idehistorisk strømning som også skulle bli viktig for norskhetsforestillingene, nemlig tanken om den edle villmann, popularisert etter publikasjonene av Jean-Jacques Rousseaus kulturkritiske skrifter i 1750-60-årene. Rousseau hevdet at menneskenes kulturelle utvikling hadde ført til at de ble korrumpert og mistet kontakten med noe opprinnelig i seg selv. Han mente imidlertid at folk i mer perifere strøk, såkalte primitive folkeslag, var blitt skånet for denne utviklingen og at de derfor var mer autentiske. Dette førte til en kult rundt den edle villmann, og ga en ramme som nordmenn lett kunne tolkes inn i.

For det tredje var det imidlertid vel så viktig for norskhetsforestillingene at naturen i nord i seg selv ble oppvurdert med hyrderomantikken, som ble populær blant annet med Albrect von Hallers diktning på midten 1700-tallet. Den maleriske naturen var ikke lenger den temmede, kultiverte og symmetriske, men den ville, utemmede, sublime. Dette åpnet for en langt mer positiv vurdering av den norske naturen.

Sist, men ikke minst, var det også viktig at en sterkere interesse for historie begynte å gjøre seg gjeldende, og da ikke bare antikk historie, som gjerne hadde vært der idealene ble hentet fra, men historien til folkeslag som tidligere hadde blitt regnet for barbariske. James MacPherson Ossians dikt fra det skotske høylandet bidro sterkt i den retning, selv om de bare var humbug, og det samme gjorde franskmannen Paul Henry Mallett, som skrev bøker om Danmarks oldtidshistorie. Omtrent på samme tid ble også Peder Clausson Friis' Norges

Historie gitt ut på nytt og tidligere på 1700-tallet hadde Ludvig Holberg utgitt sine historiske arbeider om Norge og Danmarks historie.

Det var altså et rikt jordsmonn tilgjengelig for utviklingen av forestillinger om norske særtrekk. Vi finner slike forestillinger hos langt eldre forfattere også, som hos den nevnte Peder Clausson Friis og Peder Absalon Beyer, for ikke å snakke om hos Ludvig Holberg. Det er imidlertid et faktum at vi kjenner langt flere uttrykk for dem utover i siste halvdel av 1700-tallet, noe som henger sammen med det økende antall trykksaker som er etterlatt fra den offentligheten, som både i form av salong- og foreningslivet, aviser, tidsskrifter og pamfletter, begynte å vokse frem i Danmark-Norge fra 1750-årene. Denne utviklingen er viktig i denne sammenheng fordi den bidro sterkt til at de overnevnte europeiske tankestrømningene kunne få slik innflytelse.

Nordmenns forestillinger om norskhet

Et første generelt trekk som kan nevnes når det gjelder norskhetsforestillingene, var at det typisk norske ble kontrastert med det danske. Dette på tross av at det var flere dansker som skrev om og roste det norske, og som følte seg norske etter å ha bodd i Norge i forbindelse med å ha holdt et embete. Nå var ikke denne kontrasteringen fiendtlig på samme måten som danskenes oppgjør med det tyske under Tyskerfeiden i 1789,² men alt selvkrytet det ledet til (danskene kom sjelden heldig ut av sammenligningen) fikk da også flere nordmenn så vel som utlendinger til å hevde at nettopp selvgothet var typisk norsk.

Noe av årsaken til dette skrytet og den kontrastive selvdefineringen ligger nok imidlertid i den betydningen klima ble tillagt. Den norske historikeren Gerhard Schøning var i så måte viktig. Han fanget opp, fornorsket og viderefremmet de overnevnte europeiske tankestrømningene. Hos Schøning var det norske folk, av andre gjerne identifisert med bonden, hovedaktøren, og han fremhevet særlig, i tråd med Montesquieu, hvordan kaldt og barskt klima hadde vært med å forme den norske nasjonalkarakteren forskjellig fra den danske. Han startet en bølge av vinteridyllisering og han var den første til å se nordmannen innenfor en "edel vill" ramme.³ For Schøning var kulturen i seg selv korrupperende, mens naturen, i hvert fall den nordiske, var av det gode. Dette ble tatt opp av mange som identifiserte *kulturen* med København. I forbindelse med universitetskravet ble det klaget over Københavns uheldige innvirkning på enkle og ufordervede norske studenter. Dikteren Jonas Rein uttrykker det slik: "Af Kjedsomhet vi tæres hen/ I qualme Luft, foruden Ven; / Vi tvungen Smiger lære maae/ Og for hver Hofmand bøjet staae".⁴

Som dette antyder ble Schøning med sin trebinds Norges Historie en viktig inspirasjonskilde for andre som skrev om den norske nasjonalkarakteren. Mange av disse tok opp historiske tema knyttet til Norges ærerike fortid som selvstendig rike, gjerne i form av en hyllest til de gamle norske Vikinger eller Kiæmper, som i Johan Nordahl Bruns dikt og skuespill. Som de gamle vikinger, ble nordmenn gjerne regnet for krigerske og modige, noe som nok også hang sammen med den norske bondens militærinnsats. Odd Arvid Storsveen har trukket frem tre andre beslektede særtrekk av historisk art, som også er verdt

å nevne i denne sammenheng.⁵

For det første mente mange at nordmannen ble kjennetegnet ved frimodighet overfor øvrigheten. Dette var et trekk som den fremstående danske intellektuelle Tyge Rothe fant helt tilbake i middelalderens nordmenn, og som han trolig hadde fått bekreftet gjennom de mange bondepetisjonene. Fredrik Schmidt formulerte seg slik om Norge: "ey kjedsom Tvang der Sjelen lænker, / Hver tør sige frit, hva Hjertet tænker". Christen Pram hevder at "ligefremhed er Hovedtrækket i disse Biergboers Sæder. De gaee enhver i Møde, og, uden Hensigt til hans Stand eller udvortes Udseende, sige Du til ham, og "Guds Fred" er deres Hilsen, uden Complimenter, som de ikke kjende". Her er igjen klimaets påvirkning sentralt, og sammenligningen med Danmark ble trukket av mange, som pekte på den danske hoveribondens mer kuede mentalitet.

Det var også mange som fremhevet den norske bondens frihetsånd. Eikerpresten Hans Strøm skrev om den norske bonden: "Den Frihed, han lever i og der virkelig er større, end i de fleste Lande i Europa, har vedligeholdt hans Mod og Lyst, at drive Sine Handlinger efter eget Valg og bedste Indsigt". Den spesielle norske frihetsånden ble gjerne knyttet til odelsretten, som i følge Tønsbergs byfogd Jacob Wulfsberg, hadde sørget for "at ikke Norges Frihed hidindtil, som de fleste andre europæiske Landes, er bliven oplugtet af Lehnret og Livegenskab".

Den siste kategorien norskhetsforestillinger Storsveen nevner, knytter seg til nordmenns kongetroskap. Christen Pram mente kongetroskap var "et væsentlig Træk af denne Nations Character. De ansee altid Kongen som sit Folks almindelige Fader, som Beskytter af deres Rettigheder og deres Frihed". Klager ble heller rettet mot kongens embetsmenn enn kongen selv. Zetlitz beskriver det som følger: "I Eenevældets Skygger Frihed groer, / Naar Viisdom med Retferdighed og Iver/ For Landets Vel om Fyrstens Throne boer, / Og Flid og Kunster Skyts og Tryghed giver". Patriotere som Zetlitz og Brun var konservative og forsvarte eneveldet som fornuftsbasert. Antirojalisme og demokrati, som de beskyldte danskene for, var for dem fremmed.

Utbredelse, kontekst og forholdet til statsmakten

Det er viktig å spørre seg hvorvidt disse norskhetsforestillingene faktisk representerte hvordan nordmenn flest tenkte om det norske. I den sammenheng så er det sentralt å vurdere hvor utbredt forestillingene om nasjonalkarakteren var, i hvilken sammenheng de ble ytret og i hvilken grad de samme forestillingene ble påvirket av forholdet til statsmakten.

Det første som bør sies her er at det nesten utelukkende er embetsmenn vi kjenner ytringer om norskhet fra. Disse var tidvis var spredd utover hele landet, men de hadde alle oppholdt seg i København i kortere eller lengre tid. Deres opphold i København var trolig viktig for å styrke fellesskapet dem imellom og for å aksentuere følelsen av forskjell mellom "vi" nordmenn og "de andre". Embetsmennene som skrev om den norske nasjonalkarakteren har blitt regnet for å være del av det som med et tvetydig begrep har blitt kalt en norsk patriotisk bevegelse. Mange av patriotene vektla såkalte fornuftsbasert borgerdyd med kosmopolittisk siktemål, hovedsakelig det å

fremme allmennvelet, det dansk-norske samfunnets felles beste, gjennom for eksempel jordbruksreformer. Andre var imidlertid mer partikulært orientert og vektla følelsesbasert kjærlighet til fedrelandet, en følelse som skulle motivere dem til å jobbe for det nasjonale fellesskapets beste gjennom blant annet å fremme ønsker om norsk bank og universitet. Hvilken av disse to aspektene ved den patriotiske bevegelsen som var viktigst ble diskutert allerede i samtiden, og hvilken av dem vi velger å legge vekt på nå, får store konsekvenser for hvilket syn man ender opp med når det gjelder hvor dypt forestillingene om norskhet stakk.

Før jeg ser nærmere på dette kan det imidlertid være interessant å vurdere om norskhetsforestillingene var mer utbredt. Embetsmennene var ikke de eneste som hadde et utenlandsopphold bak seg og som slik kunne få styrket følelsen av å være norsk. Særlig i handelsborgerskapet var slikt vanlig. Enkelte patrioter, som Bernt Anker, var da også borgere. Det var samtidig også en større andel av befolkningen som leste og holdt seg oppdatert om hvilke tanker som ble gjort seg om den norske nasjonalkarakteren. Feldbæk og Kjærgaard har påpekt at rundt år 1800 holdt ca. 10 % av befolkningen seg oppdatert om det som gikk for seg i den dansk-norske offentligheten.⁶ Altså er det rimelig å anta at et tall noe under det, dvs. en elite, tross alt kjente til slike forestillinger, i hvert fall gjennom pressen. Det er i tillegg et poeng, som Benedict Anderson har påpekt,⁷ at nettopp pressen, som nå begynte å bli et massemedium,⁸ har vært svært viktig for å skape en følelse av et forestilt felleskap mellom mennesker som ellers var spredd og hadde lite med hverandre å gjøre.

Om forestillingene om norskhet kan sies å ha vært enda mer utbredt, dvs. også blant bondebefolkningen står imidlertid fortsatt åpent. Dette til tross for at det jo nettopp var den norske bonden, embetsmennene fremhevet som idealtypisk norsk. Bøndene var ikke en del av offentligheten på samme måte som embetsmenn og borgere, men Øystein Rian har antydning at forestillinger om norske særtrekk har dype røtter og at særlig en del av de mer juridiske og historiske forestillingene var solid grunnfestet også blant bøndene.⁹ Som Rian også påpeker vet vi imidlertid lite om hvordan bondebefolkningen tenkte om sin egen identitet, så noe definitivt svar på dette spørsmålet er vanskelig å gi.¹⁰ Sikkert er det imidlertid at de ikke var aktive i patriotenes prosjekt.

Når det gjelder den politiske rammen rundt ytringene om norskhet, så er det flere forhold som bør påpekes. Det synes åpenbart at enkelte elementer av norskhetsforestillingene appellerte klart til kongemakten, særlig betoningen av nordmennenes kongetroskap. Fremhevingen av nordmennenes mot og frihetsånd kunne også brukes som eksempler til etterfølgelse for kongemakten i forsøkene på å disiplinere befolkningen.¹¹ Mer opprørske inntrykk derimot, som Johan Nordahl Bruns strofe "dog vågne vi vel op en gang og bryde Lænke, Baand og Tvang" fra "For Norge, Kiæmpers Fødeland" ble forsøkt motarbeidet. Dette kan tyde på at den dansk-norske statsmakten autoriserte og støttet opp om enkelte norskhetsforestillinger, mens andre ble forsøkt holdt nede på forskjellig vis. Det er derfor ikke gitt at alle tanker folk hadde om den norske nasjonalkarakteren kom til uttrykk, noe som

også henger sammen med at trykkefriheten i perioder var svært begrenset, og at skribentene i vekslende grad derfor måtte ha faren for straff i bakhodet. De fleste sensurerte seg da også selv.¹² Dette betyr imidlertid ikke at nordmennene nødvendigvis brant inne med sterke ønsker om selvstendighet. Det er det nok ikke grunnlag for å si. Likevel er det opplagt at de måtte være forsiktig i hva de fremhevet som typisk norsk. Embetsmennene var tross alt også avhengig av kongemakten når det gjaldt karrieren.

Tegn på en norsk nasjonal identitet før 1814?

Hvordan bør man så tolke disse norskhetsforestillingene? Spørsmålet er om de var tegn på en norsk nasjonal identitet, eller var de mer et uttrykk for at de europeiske motene ble fulgt også i Norge. Med andre ord, hvor dypt forestillingene om norskhet stakk i patriotenes bevissthet, og hvorvidt de peker fremover mot særlig 1814. Dette har det vært mye uenighet om. Delvis har dette vært en del av en større uenighet om hvordan den patriotiske bevegelsen skal tolkes generelt, noe jeg bare til en viss grad vil komme inn på her. Fokuset vil være på forestillingene om norskhet. Jeg tror det er særlig to syn som har gjort seg gjeldende om hvordan disse bør tolkes.

Kåre Lunden er nok den om har gått lengst i å hevde at tankene om norskhet representerer en kjerne i en norsk nasjonal bevissthet som peker fremover mot 1814.¹³ Han fremhever først hvordan ord som "fedreland", "nasjon" og "patriotisme" for mange norske patrioter ikke betydde borgerlig fellesskap og allmennvel, men heller fødelandet Norge og dets beste. Lundens strategi er så å vise at forestillingene om norskhet ble tilpasset og koblet til norske forhold slik at de fikk en dypere forankring i patriotenes bevissthet. For eksempel var det naturlig å fremheve den norske bonden som typisk norsk, siden det store flertall av den norske befolkningen var bønder og fordi bondeforakt ikke var sterkt utbredt i øvre lag av befolkningen i Norge. Særlig de norskhetsforestillingene som knyttet seg til den norske bondens mot, frimodighet og frihetsånd hadde også en viss rot i virkeligheten, mener Lunden. Den norske bonden sto direkte under kongen, noe som gjorde at han sto fjernere fra øvrigheten. Samtidig bidro bøndene også betydelig militært, hvilket ga bonden et krigersk rykte og i henhold til middelalderens definisjon på fri/ufri en tilnærmet adelig og fri status. Odelsretten, beskrevet av mange som et adelsmerke, bidro også i den retning. Mange norske, så vel som danske og utenlandske observatører registrerte da også forskjellen mellom den danske hoveribondens og den norske odelsbondens sosial posisjon. Likevel er Lunden rask til å påpeke at på grunn av byrdene var den norske bonden levestandardmessig i en verre situasjon enn den danske. På tross av dette mener Lunden at forholdene i Norge motiverte bonden sterkere og at det derfor var mindre problematisk å bidra mer. Mange av forestillingene om norskhet hadde altså dyp rot i den norske virkeligheten og kunne derfor virke effektivt som markører for en norsk nasjonal bevissthet. Lunden ser norskhetsforestillingene i sammenheng med hele den patriotiske bevegelsen og hevder at denne i stor grad peker fremover og var avgjørende for begivenhetene i 1814. Det politisk-separatistisk aspektet manglet frem til 1809, men Lunden går langt i å antyde at det så å si vaket i vannskorpa. Han bruker til og med begrepet etnisk utskillingsnasjonalisme fremfor patriotisme for å beskrive embetsmannsbevegelsen.

Det motsatt syn blir klartest forfektet av Liv Bliksrud som imøtegår Lunden når det gjelder ytringene om nasjonalkarakteren blant medlemmene i Norske Selskab i København.¹⁴ Hun hevder at Lunden ikke tar hensyn til at dikterne var påvirket av klassisistiske franske litterære strømninger, som i sitt vesen var kosmopolitiske og som dermed fremsto som en sterk barriere mot en norsk nasjonal selvforståelse. Medlemmene i Norsk Selskab var tilhengere av latindannelsen og hadde lite til overs for kretsen rundt Johannes Ewald og deres tyskinspirerte og tidligromantiske diktning, som nettopp skal ha åpnet for slike mer nasjonale uttrykk. Bliksrud hevder generelt at hele tenkningen om nasjonalkarakteren slik den ga seg uttrykk i Norske Selskabs dikt var et rent motefenomen. Hun ser også ut til å mene at den norske patriotiske bevegelsen i all overveiende grad hadde et opplysningstidspreget, kosmopolitisk siktemål og i liten grad var norsk nasjonal. Patriotene var låst til en statisk og universell tenkning om menneskenaturen som ikke tillot særtrekk ved folkegrupper å bli annet enn en fasade. De hadde i liten grad trekk fra tidlig-romantisk organisk tenkning om folkeånd og folkefellesskap som åpnet for å se ulike folkeslag som grunnleggende forskjellige.

En rekke andre har også skrevet om dette, og jeg oppfatter det som om mange av dem inntar en mer nyansert posisjon. Øystein Sørensen er i bind 3 av *Norsk Idehistorie* mer enig med Bliksrud enn Lunden, i den forstand at han betoner sterkt hvordan de opplysningstids- pregede tankene dominerte over de romantiske i den norske patriotismen.¹⁵ Han fremhever at den norske bonden ble tillagt tidens og da særlig opplysningstidens populære egenskaper, selv om disse hadde et godt feste i de norske realitetene, som Lunden påpeker. Han er imidlertid ikke like kategorisk som Bliksrud i sin avvisning av det nasjonale element i patriotenes selvforståelse. Sørensens poeng er heller at flere av forestillingene om den norske nasjonalkarakteren, særlig den knyttet til nordmannens kongetroskap, ikke peker fremover mot 1814. Dette inngår for ham i en mer generell avvisning av Lundens påstand om at det patriotiske prosjektet var avgjørende for begivenhetene i 1814. Patriotenes reformistiske prosjekt led nederlag før Norges unionen med Danmark ble oppløst, og spilte derfor ingen avgjørende rolle for hendelsene det året.

Odd Arvid Storsveen på sin side synes langt på vei enig i Sørensens generelle vurdering av det patriotiske prosjektet. Patriotene led nederlag; deres målsetninger, prosjekter og tiltak peker ikke fremover. Ideologisk sett derimot mener han patriotenes innsats var viktig. Han betoner sterkt hvordan patriotismen var dobbeltsidig, både kosmopolittisk orientert mot allmennveldet og partikulært orientert mot det naturlige og historisk tuftede nasjonale fellesskap. Nasjonalpatriotenes bidrag til å styrke bevisstheten om nasjonens egenart, gjennom nettopp norskhetsforestillingene, fikk stor betydning for det som skjedde i 1814. Selv om ikke alle forestillingene om norskhet stakk like dypt, så virket de samlet sett mot å gi det nasjonale element i embetsmenneskenes selvforståelse, fedrelandskjærligheten, et fastere innhold. Med et begrep fra Steinar Supphellen, synes Storsveen å mene at patriotenes norskhetsforestillinger kan betegnes som "en slags kulturnasjonalisme". En slik forståelse av tankene om norskhet synes også Øystein Rian å støtte, selv om han ikke kaller det nasjonalisme, nettopp

for å understreke at det politiske aspektet mangler.

Avsluttende betraktninger

Jeg har med denne drøftingen av debatten om norskhetsforestillingene forsøkt å bevege meg mot en slags mellomposisjon, som jeg tror det har utkrystallisert seg en viss enighet om. Nordmenns norskhetsforestillinger var påvirket av europeiske tankestrømninger. Likevel var det en klar vilje til å tilpasse og forankre disse i mer lokale forhold. Resultatet ble etnisk-kulturelle forestillinger om norsk egenart, som bidro til å gi nordmenn bevissthet om hva som skilte dem fra dansker og andre. Ikke alle peker fremover mot 1814 og nasjonalismen på 1800-tallet, noe troen på nordmenneske sterke kongetroskap er kroneksempelen på. Andre nasjonale markører, som forestillingen om den frie norske odelsbonden, gjør imidlertid definitivt det. En mulig forklaring på den noe tvetydige stillingen som nordmenns forestillinger om norskhet i siste halvdel av 1700-tallet inntar, kan være spenningen mellom to typer tenkning om menneskenaturen som gjorde seg gjeldende i denne perioden. På den ene siden har det gjerne blitt påpekt at 1700-tallet domineres av en statisk og universell tenkning om det felles menneskelige, som utelukker dype etnisk-kulturelle bindinger.¹⁶ Samtidig er det på den andre siden blitt understreket hvordan blant annet Montesquieus klimateori peker fremover mot en mer dynamisk og partikulær tenkning om menneskenaturen, som skulle komme til å dominere i romantikken og som nettopp åpner for tanker om folkefellesskap og folkeånd.¹⁷ Hvilken av disse to tendensene man vektlegger synes å få stor betydning for hvilke konklusjoner man trekker. Jeg mener at et perspektiv som utelukkende fokuserer på den ene av disse tenkemåtene vil miste viktige aspekter ved norskhetsforestillingene. Det bør derfor være rom for å se norskhetsforestillingene både som et uttrykk for en tidlig form for nasjonal identitet hos en snever elitegruppe, samtidig som vi også regner deres selvforståelse som nært knyttet til opplysningstidens mer kosmopolitiske orientering.

Noter

- 1 Kåre Lunden tok opp denne problematikken i forkant av prosjektet. Se Lunden, Kåre, *Norsk grålysning. Norsk nasjonalisme 1770-1814 på allmenn bakgrunn*, Oslo, 1992. Han diskuterte tema også blant andre med Anton Fjellstad. Se Syn og Segn 3/1989, 2/1990 og 1/1991. I senere tid har Øystein Rian også tatt opp og diskutert dette. Se Rian, Øystein, "Danmark-Norges historie. Refleksjoner over Harald Gustafsons refleksjoner", *Historisk Tidsskrift*, 79, 2000, Rian, Øystein. "Norsk identitet i den dansk-dominerte oldenborgstaten. Svar nr.2 til Harald Gustafsson", i *Historisk Tidsskrift* 80, 2001 og Gustafsson, Harald. "Reflexioner över Danmark-Norges Historia", *Historisk Tidsskrift* 78, 1999, Gustafsson, Harald. "Identiteter i Danmark-Norge. Reflexioner över Øystein Rians refleksjoner över mina reflexioner", *Historisk Tidsskrift* 80, 2001
- 2 Feldebæk, Ole, "For Norge, Kjæmpers Fødeland. Norsk Kritik og Identitet 1770-1773", i *Historisk Tidsskrift*, Oslo, nr. 1, 1994, s.39
- 3 Christensen, Olav, "En nasjonal identitet tar form", kap. 2 i Øystein Sørensen (red.), *Jakten på det norske*, Oslo, 1998, s.66
- 4 Storsveen, Odd Arvid, "Fornuftig Kierlighed til Fædrelandet" – En analyse av norsk patriotisme mellom 1784 og 1801, i Odd Arvid Storsveen m.fl. *Norsk patriotisme før 1814*, KULTs skriftserie nr. 88, 1997, s.46
- 5 Den følgende presentasjonen av tre trekk ved norskhetstendensene er utelukkende basert på Storsveen 1997, s.45-50
- 6 Se Feldebæk, Ole, *Nærhed og adskillelse 1720-1814*, bd.4 Danmark-Norge 1380-1814, Oslo 1998, s. 266

og Kjærgaard, Thorkild, "The Rise of Press and Public Opinion in

- Eighteenth Century Denmark-Norway", *Scandinavian Journal of History*, 1989, s.223
- 7 Anderson, Benedict, *Forestilte Fellesskap*, Oslo, 1996
- 8 Kjærgaard 1989, s.229
- 9 Rian, Øystein. "'Anderledeslandet'. Nordmændene under enevælden", *Fortid og Nutid*, 2, 2004, s.29
- 10 Ibid.
- 11 Dette har nylig blitt påpekt i Damsholt, Tine, *Fædrelandskærlighed og Borgerdyd. Patriotisk Diskurs og Militære Reformer i Danmark i siste halvdel av 1700-tallet*, København, 2000, s.200f
- 12 Seip, Jens Arup, *Teorien om det opinionstyrte eneveldet*, Oslo 1958, s.6
- 13 Utlegningen av Kåre Lundens synspunkter er her basert utelukkende på Lunden 1992
- 14 Utlegningen av Liv Bliksruds synspunkter er her basert utelukkende på Bliksrud, Liv, "Norsk Grålysning eller Europeisk Aftenrøde? Patriotisme i Norske Selskab i København", i Odd Arvid Storsveen m.fl., *Norsk Patriotisme før 1814*, KULTs skriftserie nr.88. Oslo 1997: 185-203
- 15 Se Sørensen, Øystein, *Kampen om Norges Sjæl*, bd. 3 av Trond Berg Eriksen og Øystein Sørensen (red.), *Norsk Idehistorie*, Oslo, 2001, s.23-51
- 16 Baumer, Franklin L., *Modern European Thought: Continuity and Change in Ideas 1600-1950*, St. Martins Press, 1977, s.180
- 17 Berlin, Isaiah, "Montesquieu", i Henry Hardy (red.) *Against the*

DET OFFISIELLE VERKET OM UNIONSOPPLØSNINGEN Norge og Sverige gjennom 200 år, bind 1 og 2

Bo Stråth UNION OG DEMOKRATI Noreg og Sverige 1814-1905

Første bind av *Norge og Sverige gjennom 200 år* ser på hvordan unionstiden artet seg for to land med svært ulik historie. Bo Stråth skriver om utviklingen mot fredelig sameksistens og analyserer spenningen mellom selvstendighet og fellesskap i den norsk-svenske unionen. Oversatt av Eldbjørg Hovland

Innb. ill. kr 438,-
ISBN 82-530-2752-4

Francis Sejersted SOSIALDEMOKRATIETS TIDSALDER Norge og Sverige i det 20. Århundre

I andre bind av dette storverket analyserer Francis Sejersted de siste hundre års svenske og norske utvikling på en rekke samfunnsfelt, som demokratisk og politisk utvikling, nasjonal-økonomiske særtrekk, skole, industri, og velferdsordninger. Hvordan utviklet for eksempel det skandinaviske fenomenet velferdsstaten seg i de to landene? Boka gir ny innsikt om utviklingen innen våre to land.

JUBILEUMSVERKET SELGES
SAMLET FOR KR 990,-
ISBN 82-530-2772-9

Innb. ill. kr 438,-
ISBN 82-530-2753-2

Iver B. Neumann og Halvard Leira

AKTIV OG AVVENTENDE Utenriktjenestens liv 1905- 2005

I denne boka rulles den 100-årige historien til den norske utenriktjenesten opp. De politiske sakene og det politiske klimaet danner rammen, men dette er også historien om alle som har vært stasjonert rundt i verden i Norges tjeneste.

Innb. ill. kr 398,-
ISBN 82-530-2757-5

Den norske arbeiderbevegelsen og overvåkerne 1918-1921.¹

Temaet i denne fremstillingen er forholdet mellom "overvåkningsapparatet" og den norske arbeiderbevegelsen i perioden 1918-1921, en periode hvor arbeiderbevegelsen i Norge tok en radikal vending, og for første gang ble gjenstand for en relativt omfattende og systematisk overvåkning fra myndighetenes side.²

Av Jardar Sørvoll

I den forbindelse tar jeg sikte på å besvare to spørsmål. For det første: Hvordan oppfattet overvåkerne arbeiderbevegelsen i perioden 1918-1921? Hvilke holdninger kom til uttrykk og hvordan ble arbeiderbevegelsens representanter og dens virksomhet vurdert av overvåkerne? For det andre: Hvilke forhold bidrar til å forklare overvåkerens oppfatninger og vurderinger? Disse problemstillingene blir besvart med utgangspunkt i det rikholdig arkivmaterialet fra Generalstabens etterretningskontor og Justisdepartementets politikontor som ligger oppbevart på Riksarkivet.

Kort fortalt forteller fremstillingens empiriske grunnlagsmateriale at overvåkerne generelt hadde relativt store evner til å skille mellom ulike politiske retninger innenfor arbeiderbevegelsen. Reformistene ble i regelen omtalt i nøytrale eller rosende ordelag i etterretningsrapportene. Grupper innenfor arbeiderbevegelsen med en mer radikal profil: syndikalister, de fagopposisjonelle eller den såkalte marxistiske retningen var gjenstand for en negativt ladet diskurs. Disse gruppene ble av overvåkerne betraktet som et fremmedelement i det norske samfunnet, og deres virksomhet ble regnet som illegitim. Ifølge overvåkerne var arbeiderbevegelsens radikale deler utenfor det norske fellesskapet, basert på demokrati, nasjonalt sinnelag og "anstendig" oppførsel. Det jeg i det følgende vil betegne som en negativt ladet diskurs, ser imidlertid ikke ut til å ha gitt seg utslag i revolusjonshysteri blant overvåkerne generelt. Tendensen til revolusjonshysteri blant overvåkerne var langt mer fremtredende på begynnelsen av 1930-tallet, en periode hvor overvåkingen generelt var av dårligere kvalitet, og høyerradikale personer og oppfatninger spilte en større rolle for overvåkerens vurderinger.³

Overvåkerens syn på arbeiderbevegelsen må dels betraktes som en konsekvens av deres posisjon og funksjon i det norske samfunnet i perioden 1918-1921: De var knyttet til primærnæringene eller mellomlagene i byene, og arbeidet med å forsvare den stat og det samfunn den revolusjonære arbeiderbevegelsen ønsket å omforme. Videre må overvåkerens vurderinger forstås på bakgrunn av de holdningene og oppfatningene om

arbeiderbevegelsen som var i omløp i den norske offentligheten i det aktuelle tidsrommet. Arbeiderbevegelsens revolusjonære paroler manglet legitimitet i den borgerlige offentligheten, og dette farget overvåkerens vurderinger av bevegelsens representanter.

Hvorfor studere overvåkerens syn på arbeiderbevegelsen?

Det finnes både samfunnsmessige og historiefaglige begrunnelser for å gjennomføre en studie av overvåkerens holdninger til arbeiderbevegelsen i perioden 1918-1921. Med utgangspunkt i et nåtidig, samfunnsmessig perspektiv kan denne artikkelen bidra til refleksjon omkring hvordan myndighetene i dag vurderer grupperinger som ofte blir betegnet som anti-demokratiske og "samfunnsfiendtlige". I et historiefaglig perspektiv er forholdet mellom arbeiderbevegelsen og overvåkerne i de første årene etter 1. verdenskrig et interessant forskningsområde fordi det skiller seg markant fra andre perioder i norsk og internasjonal arbeiderbevegelses historie. Det var som kjent i disse årene revolusjonstrusselen ble oppfattet som mest påtrengende i brede grupper av befolkningen. På samme tid nådde revolusjonsforhåpningene i arbeiderbevegelsen sitt høyeste nivå. I andre bind av arbeiderbevegelsens historie skriver for eksempel Øyvind Bjørnson: "Omkring 1920 var det forholdet mellom arbeiderbevegelsen og det borgerlige samfunn som dominerte det politiske liv og den offentlige debatt [...] Arbeiderbevegelsens nyvunne maktposisjon skapte revolusjonsfrykt langt inn i regjering og Storting."⁴ Dette hang sammen med både hjemlige og internasjonale forhold som i sine hovedtrekk bør være kjent for de fleste: 1. verdenskrig, dyrtid og sosial nød, den russiske revolusjon av 1917, borgerkrigen i Finland, den tyske revolusjonen i november 1918, arbeiderbevegelsens kraftige vekst som økonomisk, politisk og kulturell maktfaktor i perioden 1900-1920, og ikke minst, den "nye retnings" seier i den norske arbeiderbevegelsen. I dag er det riktignok et flertallstandpunkt blant historikerne at revolusjonen av ulike årsaker aldri hadde noen sjanse til å lykkes i Norge. Men dette var selvfølgelig ikke like klart for aktørene i samtiden.⁵

Før jeg vender tilbake til artikkelens hovedspørsmål, vil jeg først presentere noen hovedtrekk ved arbeiderbevegelsen og overvåkerne i perioden 1918-1921, samt reflektere litt rundt mulighetene og begrensningene ved det kildematerialet denne fremstillingen bygger på.

Arbeiderbevegelsen og overvåkerne i perioden 1918-1921

Arbeiderbevegelsen var i perioden 1918-1921 en heterogent sammensatt politisk bevegelse. Det fantes både et mangfold av forskjellige lønnsarbeidergrupper og en skarp uenighet om sentrale politiske spørsmål mellom ulike retninger innenfor bevegelsens grenser. Selv om det fantes mange forskjeller mellom ulike grupperinger innenfor arbeiderbevegelsen, var bevegelsen også rammen for arbeiderklassens kulturelle fellesskap, med egne sanger, idrettsforeninger, høytidsdager og felles symboler. I perioden 1900-1920 vokste arbeidernes bevissthet om seg selv som gruppe i takt med arbeiderbevegelsens økonomiske og politiske oppsving. Arbeiderbevegelsen skilte seg således klart ut fra andre grupperinger i det norske samfunnet i det aktuelle tidsrommet. Dette har gitt opphav til betegnelser som "et splittet samfunn" om perioden 1905-1935 som helhet. En betegnelse som viser til et grovt skille mellom tre sosiokulturelle grupperinger i det norske samfunnet i denne perioden: bøndene, arbeiderne og "middelklassen" i byene.⁶ På tross av bevegelsens sammensatte karakter er det dermed mulig å behandle arbeiderbevegelsen som enhet, slik jeg gjør i denne fremstillingen. Dette forhindrer imidlertid ikke at forskjeller i overvåkerens vurderinger av ulike politiske retninger innenfor arbeiderbevegelsen vil bli viet oppmerksomhet i det som følger.

Odd-Bjørn Fure skiller for eksempel mellom hele fem ulike ideologiske retninger i det aktuelle tidsrommet i sin doktoravhandling fra 1983: reformistene, de fagopposisjonelle, sentristene, den marxistiske og den venstrekommunistiske retningen.⁷ Det mest sentrale i denne sammenheng er imidlertid at arbeiderbevegelsen i Norge i perioden 1918-1921 tok en radikal vending. Denne radikale vendingen kom blant annet til uttrykk gjennom den såkalte "nye retnings" seier i parti og fagbevegelse, innmeldingen i Komintern i 1919, samt gjennom kraftig revolusjonær retorikk og til dels revolusjonær praksis. Dette var lenge før kriseforliket, Nygaardsvold-regjeringen av 1935 og reformismens seier i partiet.

Mer konkret rettet de ledende representantene for arbeiderbevegelsen i denne perioden skarp kritikk mot mange av den bestående samfunnsordningens kjerneinstitusjoner: Det parlamentariske demokratiet, den private eiendomsretten og militærvesenet. Partiets lederskap hadde imidlertid uklare forestillinger om hvordan de kunne erobre makten, og forestilte seg revolusjonen som en bølge som ville skylle inn fra Sentral-Europa.

Den radikale vendingen var like fullt en utfordring for den norske regjering og andre tilhengere av den bestående samfunnsordningen. Overvåkingen av arbeiderbevegelsen i denne perioden må dermed forstås på denne bakgrunn. Det er imidlertid viktig å legge til at overvåkningsvirksomheten bare utgjorde en liten del av regjeringens tiltak mot den utfordringen arbeiderbevegelsen representerte. Bruk og trussel

om bruk av tvangsmakt, samt strategiske konsesjoner, var langt mer fremtredende sider ved myndighetenes politikk overfor den utfordring den radikale vendingen representerte.

Med betegnelsen "overvåkerne" menes her alle de som skrev etterretningsrapporter og andre dokumenter knyttet til overvåkingen av arbeiderbevegelsen i perioden 1918-1921. Denne definisjonen utelater således informanter og infiltratører som ikke skrev egne rapporter, ettersom det eksisterende kildematerialet tilbyr minimalt med direkte kunnskap om disse personenes holdninger og vurderinger. Definisjonen omfatter imidlertid de ansatte ved henholdsvis Generalstabens etterretningskontor og Kristiania oppdagelsespolitiet. Dette følger av at overvåkingen i perioden 1918-1921 var et delt ansvar mellom Generalstabens og politiet. Dette var tilfellet helt frem til 1937 da det ble opprettet et sentralisert overvåkningspolitiet. Det var videre Generalstabens etterretningskontor som var den mest aktive part og spilte en koordinerende og initierende rolle i overvåkingen som helhet. Rent formelt hadde imidlertid oppdagelsespolitiet i Kristiania, etter anbefaling fra den regjeringsoppnevnte sikkerhetskomiteen av 1918, et særskilt ansvar for overvåkingen av arbeiderbevegelsen.⁸ Oppdagelsespolitiet hadde også en koordinerende rolle i forhold til den overvåkingen som foregikk i hvert enkelt av de noen og femti politidistriktene. Både Generalstabens etterretningskontor og Kristianias oppdagelsespolitiet hadde imidlertid beskjedne midler til rådighet, og få ansatte i forhold til arbeidsoppgavene og det som var vanlig ellers i Europa. Overvåkningstjenesten var også langt mindre utbygget enn det som var situasjonen i Norge etter 2. verdenskrig. Det er først i denne perioden vi med rette kan tale om et norsk overvåkningsapparat.⁹

Den ovenfor nevnte definisjonen av "overvåkerne" omfatter i tillegg polititjenestemenn, offiserer, fylkesmenn og privatpersoner rundt om i landet, som på eget initiativ eller på anmodning fra Generalstabens etterretningskontor eller politi-

myndighetene, skrev etterretningsrapporter eller andre overvåkningsrelaterte dokumenter. En tredje kategori overvåkere var militærattacheene og andre ansatte ved norske utenriksstasjoner. En fjerde kategori overvåkere som dukker opp i kildematerialet er personer som blir betegnet som "ententeagenter". Disse blir aldri navngitt, og en kan derfor bare gjøre kvalifiserte gjetninger om hva det her er tale om.¹⁰

Kildematerialets muligheter og begrensninger

Som nevnt ovenfor er denne fremstillingens empiriske grunnlag etterretningsrapporter fra arkivene til Generalstabens etterretningskontor og Justisdepartementets politikontor. Tidligere har blant andre Per Ole Johansen, Finn Olstad og Åsmund Egge påpekt svakheter ved dette materialet som råstoff for historiske arbeider. Finn Olstad har på sin side fremhevet at det er vanskelig å vurdere troverdigheten til opplysninger som fremkommer i etterretningsrapporter som ofte er bygget på informasjon, fra det han betegner som anonyme " [...] tystere, infiltratører, agenter og mer eller mindre tilfeldige kilder".¹¹ Videre har både Olstad og Johansen bemerket at rapportene er preget av et svært varierende og til tider slett kunnskapsnivå om arbeiderbevegelsen.¹² Endelig har Åsmund Egge belyst problematiske sider ved kildematerialet, i forbindelse med en debatt som verserte mellom ham selv, Finn Olstad og Jorunn Bjørgum i *Historisk tidsskrift* i 2003. I denne debatten argumenterer Egge etter min oppfatning overbevisende for at Olstad ikke kan belegge sin påstand om at Martin Tranmæl planla revolusjon i Norge i 1921 med utgangspunkt i det ovenfor nevnte kildematerialet, slik han forsøker å gjøre.¹³

Kildematerialet har altså betydelige begrensninger. Dette reiser problemstillingen om hvilke typer spørsmål det aktuelle materialet i realiteten kan bidra til å besvare? De ovenfor refererte innvendingene mot etterretningsrapportenes anvendbarhet som kildemateriale vil imidlertid i liten grad gjelde for denne fremstillingens hovedanliggender. Etter mitt syn synes det klart at en kan få innblikk i de holdninger og oppfatninger om arbeiderbevegelsen som eksisterte blant overvåkerne, uten å ta stilling til troverdigheten av de opplysningene som fremkommer i hver enkelt etterretningsrapport. Like fullt innebærer mitt valg av problemstilling at andre problematiske sider ved kildematerialet kommer tydeligere frem. I første omgang kan det nevnes at de fleste etterretningsrapportene har en utpreget deskriptiv karakter. Mange rapporter inneholder for eksempel bare en liste over kjente arbeiderledere innenfor et bestemt distrikt. Andre kilder er beskrivende i den forstand at de kan være utformet som et referat, ofte av taler til ledende skikkelser innenfor arbeiderbevegelsen som Tranmæl eller Schefflo, uten at referatforfatterens egne vurderinger av innholdet kommer eksplisitt til uttrykk. Den store overvekten av deskriptive etterretningsrapporter kan forklares ved å vise til deres funksjon og formål. Etterretningsrapportene er selvfølgelig ikke skreddersydd for mine problemstillinger. De var slik sett ikke et forum for dyptpløyende samfunnsanalyser og personlige betraktninger omkring arbeiderbevegelsens karakter og mulighetene for revolusjon i Norge i kjølvannet av 1. verdenskrig og den russiske revolusjon av 1917. Det var snarere etterretningsrapportenes formål å kartlegge " [...] ledernes oppfatninger, vurderinger og planer, stemninger og agitasjonsvilje blant arbeiderbevegelsens

medlemmer og konkrete forberedelser til aksjoner."¹⁴

Mange av etterretningsrapportene unnlater således å gi et direkte innblikk i overvåkernes vurderinger av arbeiderbevegelsen. Dermed vil enkelte kanskje spørre seg om det aktuelle kildematerialet er tilstrekkelig relevant i forhold til problemstillingen? En slik bekymring synes i alle tilfeller å være ubegrunnet. Etter min oppfatning har kildematerialet en stor grad av relevans i forhold til de spørsmålene jeg ønsker å besvare i det som følger. For det første tilbyr materialet mange muligheter for å slutte seg indirekte til overvåkernes holdninger og vurderinger. Blant annet avslører ordvalgene i etterretningsrapportene mye om holdninger og situasjonsoppfatninger hos overvåkerne. "Arbeidsvillig" og "streikebryter" er bare ett eksempel på to betegnelser på samme fenomen som har et høyst ulikt meningsinnhold. I tillegg har det i arbeidet med rapportene blitt foretatt valg: Noen forhold har blitt inkludert i rapportene, andre forhold har blitt vurdert som mindre interessant og dermed utelatt. Dermed kan en få et helhetsinntrykk av overvåkernes syn på arbeiderbevegelsen ved å undersøke hvilke saksforhold, grupper og enkeltpersoner som gjennomgående blir inkludert i etterretningsrapportene. Endelig finnes det en del eksplisitt vurderende utsagn i etterretningsrapportene, som etter mitt syn uten videre egner seg godt til å belyse denne fremstillingens problemstillinger. Dermed synes det rimelig å hevde at kildematerialet egner seg bedre til å besvare hvordan overvåkerne oppfattet arbeiderbevegelsen i perioden 1918-1921 enn spørsmål av typen "planla Tranmæl revolusjon i Norge i 1921?" Det er det førstnevnte spørsmålet jeg nå skal vende tilbake til.

Arbeiderbevegelsen 1918-1921 sett fra overvåkernes perspektiv

Etterretningsrapportene vitner om at overvåkerne generelt hadde relativt god evne til å skille mellom ulike politiske retninger innenfor arbeiderbevegelsen. Det tilgjengelige kildematerialet gjør det imidlertid vanskelig å bedømme nøyaktig hvor høyt kunnskapsnivået om arbeiderbevegelsen var. For eksempel kan jeg ikke se at det er mulig for denne fremstillingen å besvare hvorvidt eller i hvilken grad overvåkerne maktet å skjelle mellom fagopposisjonens masseaksjonslinje, og det Odd-Bjørn Fure kaller for den marxistiske retning. Det som imidlertid er klart er at overvåkerne trakk et grovt skille mellom reformistene – dvs. den fløyen som ønsket å vinne folkeflertallet for sosialismen gjennom demokratiske valg og hadde dominert Arbeiderpartiet fram til 1918 – og de mer radikale hovedretningene, de fagopposisjonelle og marxistene, som hadde overtatt føringen i partiet. Disse to grovsorterte grupperingene ble videre gjenstand for svært ulike karakteristikk og vurderinger i etterretningsrapportene. Reformistene, som fra og med landsmøtet i 1918 var identiske med den sosialdemokratiske opposisjonen, ble gjennomgående beskrevet i nøytrale eller rosende ordelag. Representanter for den reformistiske retningen ble gjerne beskrevet som "besindige" og "ansvarlige" motpoler til de "fanatiske" eller "oppviglerske" personene som tilhørte de mer radikale retningene. I et brev fra Generalstabens etterretningskontor til Justisdepartementets politikontor fra 13. februar 1918 blir det i tråd med denne praksisen blant annet trukket et skille mellom, " [...] de revolutionære herrer og de besindige

som kan tenkes å bli tvunget med.¹⁵ Den positive holdningen til arbeiderbevegelsens reformistiske fløy kom videre til uttrykk i to rapporter skrevet av en diplomat ved Utenriksdepartementets legasjon i Stockholm fra 12. februar og 6. mai 1920. Her ble de svenske sosialdemokratene, som grovt sett svarte til de norske reformistene, nærmest lovprist for sin moderasjon og ansvarlighet. Rapportforfatter Hagerup unnlater ikke å nevne at de svenske sosialdemokratene etter hans oppfatning dermed var av en helt annen og bedre sort, enn den dominerende retningen innenfor arbeiderbevegelsen i Norge. I rapporten fra 6. mai 1920 forklarer han forskjellen mellom den norske og svenske arbeiderbevegelsen dels ved å vise til at svenske sosialdemokrater, "[...] er i besiddelse av en betydelig større kultur, intelligens, politisk innsikt og erfaring enn deres norske kamerater."¹⁶

Sitatet fra Hagerups rapport fra 6. mai illustrerer et gjennomgående trekk ved overvåkerens holdning til representantene for de mer radikale retningene. Hagerups rapport er ett av mange eksempler på at arbeiderbevegelsens mest radikale elementer ble betegnet som lite begavede, kritikkuløse og kulturuløse personer. Overvåkerens paternalisme skinner igjennom i dette og andre tilfeller. I andre tilfeller kom lignende utsagn til uttrykk om befolkningen i Nord-Norge, som følge av at mange av Arbeiderpartiets mest radikale standpunkter, kanskje spesielt anti-militarismen, ble tatt godt imot i denne landsdelen.¹⁷ Det synes videre rimelig å hevde at også den mistanken overvåkerne rettet mot kvener og samer må forstås på denne bakgrunn. Kvener og samer ble av mange verken regnet som pålitelige norske borgere eller "kulturfolk" i denne perioden.¹⁸ De falt, i likhet med den radikale verdensanskuelsen de ofte ble mistenkt for å representere, utenfor mange forestillinger om den norske nasjon. I det hele tatt ble den revolusjonære sosialismen eller bolsjevismen, som det ofte het i samtiden, betraktet som et fremmedelement i det norske samfunnet av overvåkerne. Den representerte *de andre*. Det var en smitte som kom fra utlandet: Fra Sverige, Finland eller kanskje aller helst fra det ville, barbariske og "asiatiske" Russland.¹⁹ Identifiseringen av bolsjevismen med *det fremmede* kom blant annet til uttrykk gjennom overvåkning av utenlandske arbeidere, som ofte ble mistenkt for å være revolusjonære agitatorer,²⁰ og ved den innsats som ble gjort for å forhindre at bolsjevisk propagandamateriale ble smuglet inn fra Russland. I tråd med dette skrev Generalstabens etterretningskontor mange brev til Justisdepartementet hvor de anbefalte at navngitte utlendinger burde sendes ut av landet. Dette fordi de hadde bedrevet noe Generalstaben betraktet som uønsket sosialistisk agitasjon. Anbefalingene om utsendelse ble alltid begrunnet med samme standardformulering: "[...] da det ikke kan skjønnes at det er i statens interesse at han forblir i landet."²¹

Betegnelsen av de radikale retningenes representanter som mindre begavede, usiviliserte fremmedelementer var imidlertid ikke fullstendig enerådende i etterretningsrapportene. Det ble gjort unntak for arbeiderbevegelsens ledende skikkelser. Både lederne på lokalt og nasjonalt nivå kunne således bli omskrevet med respekt og frykt. En svensk arbeider på Røros, Henning Back, blir for eksempel betegnet som en "[...] slu og intelligent person".²² Eugene Olaussen, en av lederne for det Sosialdemokratiske Ungdomsforbundet og redaktør i *Klassekampen*,

og Martin Tranmæl, partisekretær i Arbeiderpartiet fra 1918 og ofte betegnet som den reelle lederen i arbeiderbevegelsen i mellomkrigstiden, ble også gjennomgående betegnet som dyktige agitatorer og talere.²³

Identifiseringen av de revolusjonære retningene med fremmede smittebærere, kan vitne om at mange overvåkere tolket radikaliseringen av arbeiderbevegelsen som noe som forekom uavhengige av innenlandske sosiale realiteter. Dette bildet er imidlertid langt fra entydig. En del overvåkere setter arbeiderbevegelsens radikale vending i sammenheng med økonomiske og sosiale forhold i Norge. 28. oktober 1920 hevdet for eksempel politimester Kobro i Vardø, at svekkelsen av den revolusjonære bevegelsen på stedet og de rolige forhold som ifølge politimesteren hadde vedvart en stund ikke uten videre ville fortsette. Nærmere bestemt skrev han: "Så trøstesløse som de økonomiske forhold vedvarende er særlig i Øst-Finnmarken, må man være forberedt på at den nuværende rolige situasjonen kan forandre seg i løpet av kort tid."²⁴

Fryktet overvåkerne revolusjon?

Interessen for de radikale retningene – syndikalistene, det Sosialdemokratiske Ungdomsforbundet, marxistene rundt Schefflo og fagopposisjonens representanter – var naturlig nok langt større enn for reformistene. Dette reflekteres for eksempel i de personene og fenomenene som ble gjenstand for mest oppmerksomhet blant overvåkerne. Det var ledende representanter for fagopposisjonen og den marxistiske retning, som Martin Tranmæl og partileder Kyrre Grepp, som hadde egen personmappe ved Generalstabens etterretningskontor og ikke fremtredende stortingsrepresentanter fra den reformistiske fløy.²⁵ Videre var de fenomenene som overvåkerne holdt særskilt øye med – soldatrådbevegelsen, den anti-militaristiske agitasjonen og revolusjonsryktene – knyttet til de mest radikale retningene innenfor arbeiderbevegelsen. Dette skyldes åpenbart for en stor del at det var de radikale retningene overvåkerne primært var pålagt å holde øye med av sine overordnede. Men det skyldes også at overvåkerne på eget initiativ oppfattet det som viktig å vie sin oppmerksomhet til det de betraktet som "samfunnsskadelige" politiske holdninger og virksomheter. Mer konkret fantes det blant overvåkerne en tendens til å forbinde de radikale retningene med en krenkelse av lov og orden. De opplevde at disse gruppene ikke respekterte demokratiske spilleregler og rettsstatlige prinsipper, og at deres politiske holdninger var illegitime og dermed ikke kunne gjøre krav på å bli respektert. Betydde det også at mange overvåkere mente at rettsstatlige prinsipper ikke gjaldt for de revolusjonære retningene? Kildematerialet gir ikke tilstrekkelig dekning for å svare noe sikkert på dette spørsmålet. Noen overvåkere gir inntrykk av at de tar hensyn til de rettsstatlige prinsippene i sine vurderinger av arbeiderbevegelsen, mens andre later til å ha et mer fleksibelt forhold til lover og forskrifter, spesielt når det gjaldt de revolusjonære retningenes ledere. Et riktignok noe ekstremt eksempel på det sistnevnte kommer til uttrykk i et anonymt brev til justisministerens kontor fra 12. februar 1918. I dette brevet, som er skrevet i en svært dramatisk språkdrakt, ble myndighetene blant annet anbefalt å internere Tranmæl og Grepp, som et steg i retning av å "[...] gjendindføre den for et samfund nødvendige lov og orden."²⁶

Det er mulig å tenke seg at overvåkerens negative innstilling til de radikale retningene innenfor arbeiderbevegelsen kunne gi opphav til et revolusjonshysteri. Eller omvendt: at den negative holdningen til store deler av arbeiderbevegelsen var begrunnet i det som ble betraktet som en reell mulighet for en revolusjonær omveltning av samfunnet eller i det minste en frykt for geografisk begrensede opprør. Jeg vil imidlertid hevde at kildematerialet ikke kan belegge at dette er tilfellet for perioden 1918-1921. Tvert imot tyder etterretningsrapportene på at overvåkerne som helhet ikke var preget av verken overdrevet revolusjonsfrykt eller ubegrunnet redsel for geografisk begrensede opprør.²⁷ I en ententeagents rapport fra 30. november 1918 heter det for eksempel: "Alt i alt synes det som en bolsjevikrevolusjon har nokså små utsikter i Norge. De norske autoriteter er fullt på det rene med alle vanskelighetene og behandler situasjonen med klok forsiktighet."²⁸ I ettertid virker denne vurderingen etter mitt syn svært fornuftig. Videre er det interessant, men antagelig ikke et viktig moment, at ententeagenten i tråd med forestillingen i samtiden om at bolsjevismen slo godt an blant folk på et lavt kulturelt nivå, fremhevet at de norske arbeidernes høye dannelsesbidro til at revolusjonen nærmest var umulig å tenke seg i Norge.²⁹

Mer generelt er det lite som tyder på at overvåkerne festet lit til alle revolusjonsryktene som ble fanget opp fra ulike kilder. Både en rapport om at Olav Schefflo og Sverre Krogh hadde røpet seg om et løfte fra Sovjetrusland om understøttelse av 5000 soldater ved et revolusjonært utbrudd i Norge, og en rapport om at ungsosialisten Jakob Friis ventet revolusjonen til Norge om to-tre uker, begge fra 1918, ble således kommentert med skeptiske vendinger av rapportforfatterne.³⁰ Det synes imidlertid å være en systematisk ulikhet mellom to ulike grupper av overvåkere: det kan virke som etterretningsoffiserene i Forsvaret trodde mer på revolusjonsryktene enn tilfellet var for overvåkere som var ansatt i politiet. Dette kom blant annet til uttrykk ved at Generalstabens etterretningskontor ofte gjenga revolusjonsrykter uten å vurdere dem i den ene eller annen retning. I tillegg hendte det at etterretningsoffiserene presenterte revolusjonsryktene nærmest som sannheter uten å oppgi kildene. Dette forekom aldri, i hvert fall så vidt jeg kan bedømme, blant polititjenestemenn i denne perioden. De mulige årsakene til denne forskjellen mellom Generalstaben og politimyndighetene, vil jeg komme tilbake til i avslutningen.

Hva forklarer overvåkerens syn på arbeiderbevegelsen?

Etterretningsmaterialet denne artikkelen bygger på er et produkt av mange ulike opphavsmenn. Disse opphavsmennene har ulik sosial bakgrunn, landsdels- og yrkestilknytning, noe som vil påvirke deres syn på arbeiderbevegelsen. Likevel sammenfaller overvåkerens vurdering av arbeiderbevegelsen i stor grad. Dette følger antagelig av at overvåkerne hadde viktige fellestrekk som disponerte for en noenlunde samstemt holdning til arbeiderbevegelsen. For det første hadde praktisk talt alle overvåkerne et ståsted utenfor arbeiderbevegelsen. Overvåkerne var i regelen tilknyttet primærnæringene eller middel- og overklassen i byene. Dette innebærer at de tilhørte befolkningslag som i denne perioden i meget stor grad sluttet opp om det parlamentariske demokrati og dermed var fiendtlig innstilt til revolusjonære paroler. Det er rimelig

å slutte dette, selv om jeg ikke har hatt tilgang til detaljerte opplysninger om overvåkerne på individnivå. Dette følger av at arbeiderbakgrunn antagelig ikke ble regnet som et pluss, når det gjaldt å bli forfremmet verken til etterretningsoffiser eller politibetjent med særskilt ansvar for overvåkning. Dessuten var stillinger som politimester, fylkesmann, diplomat i Utenriksdepartementet og militærattacheer sjelden eller aldri besatt av personer med tilknytning til arbeiderklassen eller arbeiderbevegelsen.

For det andre kan den relativt store graden av enighet forklares ved at overvåkerne var deltagere i det samme kommunikasjonsfellesskapet. Dette kommunikasjonsfellesskapet var spesielt tett mellom Generalstabens etterretningskontor, offiserer i forsvaret og polititjenestemenn med særskilte oppgaver innenfor overvåkning. Mellom disse partene foregikk det en omfattende korrespondanse med utveksling av informasjon og vurderinger av arbeiderbevegelsens virksomhet. I den forbindelse synes det rimelig å hevde at denne kommunikasjonen ga opphav til en negativt ladet diskurs om arbeiderbevegelsen. Denne diskursen formet og formidlet overvåkerens kollektive identitet som overvåkere, og ga dem kategoriene de brukte for å definere seg selv og arbeiderbevegelsens representanter. Reformistiske sosialdemokrater ble gjerne kategorisert som "besindige", revolusjonære medlemmer av Arbeiderpartiet som "fanatikere" og personer utenfor arbeiderbevegelsen som "ansvarlige borgere". Overvåkerens diskurs trakk selvfølgelig også på forestillinger som var i omløp i den norske offentligheten i perioden 1918-1921. Nærmere bestemt trakk den på forestillingen om at den revolusjonære arbeiderbevegelsen utgjorde et illegitimt element i Norge: Landet som hadde stemmerett for både kvinner og menn og alle de andre borgerlige frihetene. I Stortinget uttalte for eksempel Venstres statsminister Gunnar Knudsen følgende i 1918:

Vi bor i et frit land med almindelig stemmerett for både mænd og kvinder – det er ikke et land på jorden, som er friere end Norge – og da faar enhver, som har særegne meninger, arbeide dem op, hvis det er meninger som fortjener å få flertallets tilslutning (...) Vi har hatt revolutioner ut gjennom tidende, mange revolutioner, men det er ingen revolution som vilde være mindre berettiget end en revolution i Norge nu³¹

Det var mange som kunne si seg enig med Gunnar Knudsen i at ingen kunne sette seg over folkeflertallet og det parlamentariske demokratiet, noen også fordi de – i egenskap av for eksempel etterretningsoffiserer eller polititjenestemenn med særskilt ansvar for overvåkning – arbeidet med å forsvare den stat og det samfunn de revolusjonære ønsket å omforme. Det disponerte naturlig nok for en fiendtlig holdning ovenfor revolusjonær agitasjon.

På tross av alle sine likheter sammenfalt ikke alltid overvåkerens vurderinger med hverandre. Jeg har tidligere nevnt at det blant annet kan virke som etterretningsoffiserene i Generalstabens etterretningskontor festet større lit til revolusjonsryktene enn det som var tilfellet med kollegene ved Justisdepartementets politikontor. Denne forskjellen kan antagelig dels forklares ved at det fantes "et dypt motsetningsforhold mellom forsvaret og en arbeiderbevegelse som ikke bare var revolusjonær, men også

antimilitær”.³² Forsvarets mistillit overfor arbeiderbevegelsen kan utmerket godt ha gjort offiserene mer mistenksomme enn polititjenestemennene. Og i tillegg ved det faktum at politiet i sitt daglige arbeid hadde bedre kontakt med forholdene i det norske samfunnet enn de ansatte i Forsvaret, noe som gjorde politiet bedre i stand til å foreta mer realistiske vurderinger av en arbeiderbevegelse, som tross alt ikke var i nærheten av å foreta en revolusjonær manøver, selv ikke i denne urolige perioden.³³

Noter

- 1 Denne artikkelen er en bearbejdet versjon av en 3090-oppgave levert til Historisk institutt ved Universitetet i Oslo, våren 2004. Professor Åsmund Egge var veileder.
- 2 Bergh, Trond & Eriksen, Knut Einar 1998. *Den hemmelige krigen. Overvåkningssystemet bygges opp*. Oslo, s. 29.
- 3 Johansen, Per Ole 1982. "Da Generalstabens var overvåkningspoliti". I *Tidsskrift for arbeiderbevegelsens historie*, nr 2, ss. 46-47. Jeg hadde god hjelp av denne artikkelen våren 2004, da jeg arbeidet med kildematerialet denne fremstillingen bygger på.
- 4 Bjørnson, Øyvind 1990. *På klassekampens grunn*, 2.bind i Arbeiderbevegelsens historie, s. 10. Tiden Norsk Forlag.
- 5 Se for eksempel Fure 1983, ss. 502-585; Furre 2000, s. 37; Kjeldstadli 1994, s. 91.
- 6 Kjeldstadli, Knut 1994. *Et splittet samfunn, bind 10 i Aschehougs Norges historie*. Oslo, s. 12-16. Det fantes selvfølgelig mennesker som i denne perioden ikke uten videre hørte hjemme blant verken arbeiderklassen, bøndene eller "middelklassen" i byene. Se for eksempel Myhre, Jan Eivind 2004 for en diskusjon om den sosiale lagdelingen i Norge i denne perioden. Myhre, Jan Eivind 2004. "The Middle Classes of Norway 1849-1940", i (red.) Ericsson, Fink og Myhre, *The Scandinavian Middle Classes 1840-1940*, ss 103-145. Unipub.
- 7 Fure, Odd-Bjørn 1983. *Mellom reformisme og bolsjevisme. Norsk arbeiderbevegelse 1918-1920. Teori og Praksis*. Doktoravhandling avlagt ved Universitetet i Bergen.
- 8 Fure 1983, s. 560.
- 9 Bergh & Eriksen 1998, s. 26-36.
- 10 Fure 1983, s. 528.
- 11 Olstad, Finn 1998. "Til siste kamp der gjøres klar. Planer om revolusjon i Norge i 1921". I *Arbeiderhistorie*, s. 36.
- 12 Johansen, Per Ole 1982, s. 18; Olstad 1998, s. 35-36.
- 13 Egge, Åsmund 2003. "Hvorfor ble Arbeiderpartiet splittet i 1923?". I *Historisk tidsskrift*, bind 82, s. 232; Olstad fremsetter sin hypotese om at Tranmæl planla revolusjon i Norge i 1921 i den ovenfor refererte artikkel i *Arbeiderhistorie* fra 1998.
- 14 Fure 1983, s. 531.
- 15 Se boks 0074 *Den revolusjonære bevegelse i Norge 1 1918*. Merket: J.D.P.J.NO 1458, 1918.
- 16 Se boks 0075 *Den revolusjonære bevegelse i Norge 2 1918-1921*. Merket: J.D.P.NO 01945.
- 17 Johansen 1982, s. 36.
- 18 Bergh & Eriksen 1998, s. 27.
- 19 Her støtter jeg meg på Per Ole Johansen (1982), foruten mine egne kildestudier.
- 20 Se for eksempel boks 0074 *Den revolusjonære bevegelse i Norge 1 1998*. Merket: J.P.D. NO 1625. Datert 26. februar 1918, Kristiania politikammer. I etterretningsrapporten blir det slått fast at lederne i den syndikalistiske bevegelsen stort sett er svensker og dansker, spesielt utover i landet. Rapportforfatteren anbefaler å holde de

utenlandske syndikalistene under oppsikt, og utvise de fra landet ved nærmeste anledning, som følge av "farlig, samfundsskadelig" agitasjon mot stat og arbeidsgivere.

- 21 Se for eksempel boks 0075 *Den revolusjonære bevegelse i Norge 2 1918-1921*. Merket: J.P.D.J.NO 087, 1918.
- 22 Boks 215. Generalstabens 4.avdeling, mappe nummer 74. Rapporten hvor svensken Henning Back blir omtalt, er en vurdering av arbeiderbevegelsens virksomhet på Røros.
- 23 For et eksempel på en positiv vurdering av Tranmæls egenskaper som taler: Se for eksempel boks 0075 *Den revolusjonære bevegelse i Norge 2 1918-1921*. Merket: J.P.D.NO 00121, 1918. Denne vurderingen stammer fra to oppdagelsesbetjenter som overvar en av Tranmæls taler i Kongsberg Arbeidersamfund 21.november 1918. En rosende omtale av Olaussens evne som taler og organisator forekommer blant annet i en rapport fra en såkalt ententeagent fra 27.november 1918. Boks 0075 *Den revolusjonære bevegelse i Norge 2 1918-1921*. Merket: "Hemmelig. Rapport fra en ententeagent".
- 24 Se boks 0075 *Den revolusjonære bevegelse i Norge 2 1918-1921*. Merket: J.P.D J.NO 02969, 1921. Datert 30.oktober 1920, fra fylkesmannen i Finnmark til Justisdepartementet.
- 25 Se boks 215, *Generalstabens 4.avdeling, mappe nummer 98*, for Kyrre Grepps personmappe.
- 26 Boks 0074 *Den revolusjonære bevegelse i Norge 1 1918*. Merket: J.P.D.J.NO 1613, 1918.
- 27 Her er jeg uenig med Arnt Erik Selliaas, som i en artikkel i *Tidsskrift for arbeiderbevegelsens historie*, etter min oppfatning noe lettvent konkluderer med at revolusjonsryktene ble trodd. Selliaas, Arnt Erik 1982. "Politisk politi i Norge 1914-1937", i *Tidsskrift for arbeiderbevegelsens historie*, nr. 2, 1982, s. 62.
- 28 Boks 215, *Generalstabens 4.avdeling*. Merket: G.E.J.nr 2953/18.
- 29 Boks 215, *Generalstabens 4.avdeling*. Merket: G.E.J.nr 2953/18.
- 30 De påståtte uttalelsene til Schefflo og Krogh finner man blant annet i et brev fra Forsvarsdepartementet til Justisdepartementet. Se boks 0074 *Den revolusjonære bevegelse i Norge 1 1918*. Jakob Friis påståtte uttalelser finner en i en etterretningsrapport fra Kristiania politikammer. Se boks 0075 *den revolusjonære bevegelse i Norge 2 1918-1921*.
- 31 *Stortingstidende 7a 1918, s. 398*. Sitert fra Fure 1983.
- 32 Bergh & Eriksen 1998, s. 36.
- 33 Johansen 1982, s. 40

”At göra barnen til socialister är at göra dem till människor”

Norges røde speidere

”Socialimen är icke, har aldrig varit, kan aldrig bli partipolitik... At göra barnen til socialister är at göra dem till människor. Det är icke politik. Det är sedlighet, det är religion – i de ordens vidaste, ljusaste, vacraste mening!”

Av Sondre Ljoså

Klassekamp er et kjent begrep. Sosialisme et annet. De er sentrale begreper i politisk historie, og kan gi assosiasjoner til navn som Marx, Lenin, Gerhardsen og Tranmæl, og til ord som streik, lockout, fagforeninger og revolusjon. Denne artikkelen tar for seg en litt annen del av klassekampen, kampen om arbeiderklassens barn.

Det innledende sitatet er hentet fra en svensk brosjyre fra 1920, forfattet av den tidligere presten H. F. Spak. Hans mål var å få de svenske kommunistene mer fokusert på arbeidet med barna, og å få dem til å starte kommunistiske barnelag. Disse barnelagene ble i 1925 omgjort til en speiderbevegelse, *Pionärene*. Dette med barnegrupper var i og for seg ikke Spaks idé, men vedtatt politikk fra Det internasjonale forbundet av sosialistiske ungdomsorganisasjoner alt fra 1916, som et ledd i å bekjempe statens indoktrinering av barna. Dessuten hadde man i lengre tid hatt sosialistiske søndagsskoler, den eldste i Malmö fra 1890².

Det nye på 1920-tallet var at sosialistene tok til seg Baden-Powells modell. Sentralt i denne stod friluftsliv, fysisk aktivitet og opplæring i praktiske egenskaper. Men gjennom disse aktivitetene skulle barna også lære god kristen moral, høvishet og selvstendighet. Det var dessuten et uttalt mål å være uavhengig av klasse. Man skulle altså ikke være arbeider eller middelklasse, man var kun speider.³ For gode sosialister ville dette selvfølgelig ikke være en farbar vei, men status i 1920 var at de borgerlige speidergruppene organiserte et stort antall barn og unge. Den gled inn i mellomrommet mellom søndagsskolene og ungdomsklubbene, to institusjoner arbeiderbevegelsen allerede hadde sine egne motsatser til. Det er slik sett kanskje ikke overraskende at man fra sosialistisk hold skulle etablere en motsats til de borgelige speiderne også.

Sosialistspeidere i Norge

I Norge fikk man et tidlig initiativ i denne retning. I klassekampen den 22. oktober 1922 presenterte landskommisjonen for barnelagene et utkast til en kommunistisk speiderbevegelse. Bevegelsen skulle ha til formål å samle ”alle arbeiderbarn i speiderkorps ... endvidere har de til formål at virke for barnas kommunistiske oppdragelse, saa de kan tilegne seg den kommunistiske livsopfatning.”⁴

Utkastet skisserer en speiderbevegelse der religionen er byttet ut med sosialisme, middelklassemorale er byttet ut med solidaritetsfølelse og kameratskapsånd, og der patruljeførerne er demokratisk valgt. Videre skal patruljeførerne utgjøre et *patruljeførerråd* som troppsfører må forholde seg til, og de utgjør sammen med troppsførerne et *samlet patruljeførerråd* som er speiderkorpsets høyeste organ.⁵ Kort fortalt hadde man demokratiske forsamlinger i alle nivåer. Om for eksempel troppsfører hadde laget et program for en utfukt, skulle dette legges frem for patruljeførerrådet. De røde speiderkorpserne skulle dessuten være åpne for både jenter og gutter.

Alle disse endringene til tross, det som er slående med forslaget er likevel hvor tilbakeholdent det politiske i dette forslaget er. Det finnes riktignok enkelte slagordaktige setninger, som for eksempel: ”Og med den lille ’sovietstjernen’ på brystet skal ogsaa de kommunistiske speidere være med i arbeidets frigjørelse”

Men det er i like stor grad arbeidet for en frisk og sunn ungdom som blir vektlagt. Forbundets og korpsernes motto skulle sågar være ”*En sunn sjæl i et sundt legeme!*”, et motto som tidligere hadde versert i forbindelse med arbeidernes idrettsbevegelse.⁶ Mottoet har dessuten tilknytning til den voldsomme

fremveksten av idrett i engelske overklasseskoler i siste halvdel av 1800-tallet. Et av de mange fremførte argumentene for fysisk fostring var at Gud hadde skapt ikke bare ens sjel, men også ens legeme, og at det slik sett var en hellig plikt å ta godt vare på det. Av dette sprang det også at kropp og sjel hang sammen, og at en god sjel ikke kunne være god i et sykt og forfallent legeme.⁷ Man *kan* altså skue hunden på håret. Jeg vil riktignok ikke overdrive denne koblingen, det er grunn til å anta at mottoet var et vanlig, ukontroversielt uttrykk i 1920. Det bemerkelsesverdige er først og fremst at mottoet i den grad det kan sies å være politisk, i alle fall ikke er kommunistisk.

Etterligningen etter den borgerlige speiderbevegelsen ble også klarere senere. Den Røde Speiderbevegelsens landsmøtet i 1925 vedtok å feire 1. mai slik de borgerlige speiderne feiret St. Georgs-dag. Sosialismen hadde tatt religionens plass og klassen hadde tatt fedrelandets. Barna skulle gjøres til gode kamerater og klassekjempere, ikke gjennom tørre studier, men gjennom aktivitet. Vi kan kanskje se dette som et uttrykk for et dannelsesideal for arbeiderklassen. Men det bygger likevel på rammene av et borgerlig dannelsesideal.

Hvor mange var de egentlig?

Spørsmålet er likevel hvor mange korps det reelt sett ble av dette. De kommunistiske Speiderkorpene var en del av den kommunistiske barnefylking som organisatorisk hørte til under Arbeiderpartiet, og allerede i 1922 kan man lese i partiets årsberetning at 3 speiderkorps er i virksomhet. *Den røde speiderbok* ble utgitt i 1923⁸, og arbeidet gikk deretter tilsynelatende godt, men ble skadelidende under partistriden i 1923. Våren 1924 ble dog arbeidet tatt opp igjen. Nils Madsen og Ole Evensen fikk av barnelagene i oppdrag å få fart på bevegelsen igjen, og *Den røde Ungdom* kunne melde at landets kommunister måtte: "... se å få i stand speiderkorps ellers vil de få en av disse kamerater på nakken av seg. Landsstyret [i barnefylkingen] er heller ikke redd for å bruke skarpt."⁹

Det var med andre ord ikke viljen eller ambisjonene fra sentralt hold det stod på. Det var på dette tidspunktet ca. 100 speidere i Kristiania. En måned senere kunne avisen begeistret melde at det var startet korps både på Eidsvoll og i Moss. Gjennom hele våren 1924 ble det i avisens spalter drevet en entusiastisk agitasjon for speidersaken, og barnelagsarbeidet mer allment. Den gjennomgående målsetningen er i artiklene hele tiden tosidig, på den ene siden å gjøre den oppvoksende slekt til gode klassekjempere, men kanskje i større grad å redde dem fra den borgerlige speiderbevegelse, hvis mål visst nok var å gjøre ærbødige fabrikkslaver og soldatemner av arbeiderklassens sønner og døtre. Kampanjen kuliminerte i en stor, helsides artikkel i juli av speidersjef Nils Madsen.¹⁰

Artikkelen er interessant på to måter. For det første er det her inkludert et speiderløfte, som i form er likt det borgerlige speiderløftet. Innholdet er dog noe forskjellig, men bærer likevel likhetstrekk. Sosialistene var negative til hierarkiet i den borgerlige speiderbevegelsen, og den røde speiderbevegelsen var gjennomgående demokratisk organisert (Dette var i alle fall intensjonen, men hvorvidt det ble gjennomført i praksis vites ikke). Å love troskap til en autoritet, være seg Gud eller konge, var ikke aktuelt. Men de røde speiderne lover seg til en sak,

Den Røde Speiderbevegelse Norges Speiderguttforbund

*Jeg lover efter beste evne:
Å dyktiggjøre mig for
arbeiderklassens kamp
Alltid være en god kamerat
Å følge korpsets lover*¹¹

*Jeg lover efter beste evne:
Å tjene Gud, konge og
fedreland. Å hjelpe andre
Å leve efter speiderloven¹²*

arbeidernes kamp.

Det andre interessante med Madsens artikkel er at det politiske er tonet enda mer ned enn i utkastet i *Klassekampen* to år tidligere. Barna skal lære å gjøre en god gjerning uten å motta betaling for det og bære sin del av en felles byrde. Slik vil de være godt skikket til senere å gå inn i parti og organisasjonsarbeid. Det er dette som menes i speiderløftet med "å dyktiggjøre seg for arbeiderklassens kamp", hvilket Madsen umiddelbart etter å ha presentert løftet tilføyer. Det opplysningsarbeid om arbeiderklassens sak som blir nevnt i klassekampen i 1922, nevner ikke Madsen med et ord.

De undersøkelser denne artikkelen bygger på har ikke vært dyptpløyende nok til å kunne si noe om hvor mange medlemmer speiderkorpene hadde, ei heller noen samlet oversikt. Men det er på det rene at spredningen har vært begrenset. På landsmøtet i *Norges Røde Speiderforbund* i 1925 møtte 20 representanter fra til sammen ni tropper, fire av dem fra Oslo, de resterende fra Drammen, Bøn, Høvik, Abildsø og Høybråten. Det er ikke dermed sagt at det ikke var flere tropper rundt om i landet, Einar Gerhardsen mente på Ungdomsfylkingens landsmøte i 1924 at man var kommet lengst med speiderarbeidet i Trondheim og omegn.¹³ Men man kan kanskje skaffe seg en idé ved å skjele til Sverige. De svenske *pionärane* nådde en medlemstopp like før partisprengningen i 1929 med 2500 medlemmer fordelt på 75 avdelinger.¹⁴ Den norske bevegelsen har neppe vært større, antageligvis har den vært en del mindre fordi man aldri fikk fred og ro til å bygge den stor. De Røde Speiderne overlevde partistriden i 1923. Det den derimot ikke overlevde var ungdomsfylkingen.

Ungdomsfylkingens landsmøte i 1925: Et kupp?

Ungdomsfylkingens landsstyre behandlet våren 1925 organiseringen av barnelagsarbeidet. Det var på det rene at noe måtte gjøres. Følgende uttalelse fra landsstyremøte får stå som symptomatisk for organiseringen på landsbasis:

<s>Barnelagsarbeidet ledes nu av en landskomité på 7 medlemmer. 5 av disse skal i henhold til lovbestemmelsene velges av Ungdomsfylkingens landsmøte, en av landsorganisasjonen og en av partiet. Imidlertid har der hittil ikke mødt representanter fra verken landsorganisasjonen eller partiet da disse ikke har hatt kjennskap til denne bestemmelse.¹⁵ </s>

Det fremgår videre av møteberetningen at ungdomsfylkingen verken har hatt økonomiske midler eller nødvendig materiell til å drive arbeidet på *en regulær og tilfredstillende måte*. Lokalt var dessuten ikke noen fast organisering. De som var interesserte i å gjøre arbeidet gjorde det enten det var kvinnegruppa, partiet eller ungdomslaget. Landsstyret besluttet å gjøre noe med dette, og vedtok en ny organisering av den landsomfattende

ledelse, etter alt å dømme for å sikre en bedre finansiering av barnelagene. Men i tillegg til dette lå det i forslaget fra formann Einar Gerhardsen at speiderbevegelsen skulle bli en underavdeling av ungdomsfylkingen. Speidersjefen Nils Madsen gikk imot dette forslaget, og insisterte på at speiderkorpsene måtte ha en uavhengig stilling i likhet med idrettslagene. Landsstyret var delt, og avgjørelsen av dette spørsmålet ble overlatt til fylkingens landsmøte, som gikk inn for Gerhardsens forslag.¹⁶

Etter landsmøtet endret ting seg raskt. Ny speidersjef fikk man like etter landsmøtet i Gottfred Gran. I et intervju med Gran i oktober 1925 går det frem at speiderkorpsene ble knyttet nært opp til ungdomsforeningene.¹⁷ Ifølge lovene, som hadde blitt endret på speiderforbundets landsmøte i mars 1925 etter lang diskusjon, måtte en patruljefører ha vært medlem i ungdomslaget i tre måneder før han kunne utnevnes. Speiderlederen var dog frustrert over at denne bestemmelsen til stadighet ble brutt, og mer allment at landets kamerater ikke tok barnelagsarbeidet og speidersaken alvorlig nok. Og dette siste lament er i grunn en oppsummering av det man hører om de røde speiderne etter dette, og det er et gjennomgangstema i alle artiklene om dem i *Den Røde Ungdom*. Det ble valgt et nytt styre i januar 1926, og dette satte i gang med oppbygging av bevegelsen. Den nye speidersjefen Per Lie, som etter alt å dømme hadde vært ungdomsfylkingens representant på speidernes landsmøte i 1925¹⁸, satte i gang med å skrive en ny speiderbok, ettersom man ifølge Lie ikke hadde noen speiderbok. Men det var kun tre år siden den første ble skrevet! Og det er lite trolig at den var blitt glemt. Den 1. mai 1926 kunne man i *Den Røde Ungdom* lese en lengre artikkel om hvorledes man skaper en frisk og dugelig arbeiderungdom, undertegnet Einar Lie.¹⁹ Artikkelen er dog en ordrett gjengivelse av Nils Madsens tidligere nevnte artikkel fra 1923. Det er deler av Madsens tekst som er utelatt, blant annet speiderløftet og nevnte presisering av hva det vil si å klargjøre seg for arbeiderklassens kamp, og det er gjennomgående de delene av teksten der Madsen ligger nært opp mot tradisjonelle borgelige middelklasseideer som er fjernet. Artikkelen fremstår i 1926 som mer politisk enn den gjorde to år tidligere. Så glemt hadde man nok ikke. Men glemt eller ei, arbeidet fikk aldri noen ny vekst. De røde Speiderne er ikke nevnt i Arbeiderpartiets årsberetninger etter 1925, og i ungdomsavisen *Den røde ungdom*, dukker den opp sjeldnere opp som tema for artikkel, og da ofte i forbindelse med landsmøter i ungdomsfylkingen, med vedtak om at dette arbeidet må styrkes.

Man kunne kanskje ha bygget opp en stor bevegelse om man hadde fått arbeidsro etter partistriden i 1923, men etter innlemmelsen i ungdomsfylkingen i 1925 later den røde speidersaken til å være mer eller mindre død.

Hva var det da som gikk galt?

Avslutningsvis kan man jo spørre hvorfor arbeiderbevegelsens speiderprosjekt gikk så dårlig som det gikk.²⁰ Arbeiderbevegelsen var, og er, en forholdsvis godt organisert bevegelse med alle muligheter til å drive barne- og ungdomsarbeid. Dette har jeg på ingen måte noe fullstendig svar på, men jeg vil likevel få peke på følgende: Da den borgerlige speiderbevegelse etablerte

seg, vokste den fra bunnen først, det vil si at landsforbund ble etablert etter at et antall tropper var blitt startet og det meldte seg et behov for en ledelse. I tilfelle med de røde speiderne ble initiativet tatt ovenfra, og det ble hele tiden presset på fra sentralt hold om å starte speiderkorps. Tilsvarende er den evige frustrasjonen blant forkjemperne for barnelag og speiderkorps at de vanlige medlemmer ikke er interessert og at det er vanskelig å få folk til å påta seg oppgaver. Skal man klare å bygge opp en stor frivillig bevegelse må man ha med seg grasrota og ha sympati for saken. Man kan kanskje stille spørsmål ved hvorvidt arbeiderbevegelsen maktet å gjøre speidersaken til sin egen.

For å avslutte der vi begynte, nemlig med H. F. Spak, kan man jo spørre om hva det innebar, og kanskje fortsatt innebærer, å være sosialist. Ifølge Spaks syn er det å være sosialist ikke så mye et politisk syn, men et verdenssyn, en etikk og en slags dygd. De kommunistiske speiderne skulle fremme "den kommunistiske livsopfatning"²¹. Ifølge Madsens speiderlov skulle en rød speider være en god kamerat. Det er blitt sagt at arbeiderbevegelsen gjennom innføring av moralnormer kunne stille en motkultur opp mot den rådende borgerkulturen, og at mye av dette normapparatet ble hentet fra nettopp borgerkulturen.²² Jeg skal ikke ta stilling til det her, men kun peke på at denne artikkelen har tross alt tatt for seg et mislykket forsøk på å etterligne middelklassen. Men en kan jo spørre retorisk til slutt om ikke klassekamp er noe mer enn store menn med brennende øyne og dynamitt i munnen.²³

Denne artikkelen bygger i all hovedsak på artikler fra Den Røde Ungdom og Klassekampen. De bøker som er benyttet fremgår av notene.

Noter

- 1 Spak, H. F., *Barnen åt socialismen*, Stockholm 1920 Her sitert fra Sidebäck, Göran, *Kampen om barnets själ*, Stockholm 1992
- 2 Sidebäck, Göran *ibid.* s. 214
- 3 Baden-Powell, Robert, *Scouting for boys*, London 1908
- 4 *Klassekampen* 22.okt 1922
- 5 For dem som ikke kjenner speiderbevegelsens organisering, er denne på dette tidspunkt delt inn i hierarkiet *korps, tropp* og *patrulje*. Patruljene ledes en av speiderne og hans assistent, mens troppen og korpset ledes av en voksen leder. I borgerlig speiderbevegelse var, og er, de nevnte ledere utpekt av sine overordnede på samme måte som det militæret, mens de hos kommunistene altså var demokratisk valgte. For mer om de borgerlige speidernes organisering se: Baden-Powell, Robert, *Scouting for boys*, London 1908, og: Gasmann, Hans Møller, *Speidergutboken*, Oslo 1911
- 6 For eks. i *Klassekampen* 22 april 1921 som bl.a. refererer et dikt av Arne Paasche Aasen.
- 7 Mangan, J. A. (1981) *Athleticism in the Victorian and Edwardian public school* Cambridge
- 8 Det Norske Arbeiderpartis årsberetning 1922. s 36
- 9 *Den Røde Ungdom* 4 mars 1924
- 10 *Den Røde Ungdom* 22 juli 1924
- 11 Sitert etter Den Røde Ungdom 22 juli 1924 (Det er sitert ordrett, men endret på rekkefølgen for å understreke parallellene)
- 12 Sitert etter Gasmann, Hans Møller, *Speidergutboken*, Oslo 1911 (Det er sitert ordrett, men endret på rekkefølgen for å understreke parallellene)

13 Referert i *Den Røde Ungdom* 22 januar 1924

14 Sidebäck, Göran ibid. s. 227

15 *Den Røde Ungdom* 13 mars 1925

16 Bestemmelsen om speiderforbundets stilling er også å finne i Arbeiderpartiets beretning for 1925. Det er interessant nok ikke bestemmelsen om barnelagenes nye landsorganisering, til tross for at den berører partiet.

17 *Den Røde Ungdom* 9 oktober 1925

18 Den nye speidersjefen het Per Lie, mens representanten på landsmøtet het Peder Lie. Det er dog ikke urimelig at det her er snakk om trykkfeil i *Den Røde Ungdom*, som refererte landsmøtet i 1925.

19 *Den Røde Ungdom* 1 mai 1926

20 Jeg tenker her på denne spesifikke bevegelsen. Man lyktes bedre med en ny bevegelse senere, men den er ikke tema for de undersøkelser

som ligger til grunn for denne artikkelen. Det er videre et spørsmål om man kan kalle den nye bevegelsen en speiderbevegelse på samme måte som den som er behandlet i denne artikkelen.

21 *Klassekampen* 22.okt 1922

22 Madeleine Hurd, Education, morality and the Politics of class in Hamburg and Stockholm 1870-1914, I *Journal of Contemporary History*, Vol.31 no. 4 (oct. 1996)

23 Seip, Jens Arup, Fra embedsmannsstat til ettpartistat, i *Fra embedsmannsstat til ettpartistat og andre essays*, Oslo 1963. "De som den gang skremte, beroliger i dag. Tranmæl, mannen med de brennede øynene, det blendende smilet og dynamitt i munnen når han talte, utdeler nå daglig i sin avis på femte side sovetabletter til leserne"

Røde speidere på Karl John, 1. mai 1924. Kilde: Arbeiderbevegelsens arkiv

Husbondens spruckna röst

”Ja, en jordbrukare, som har fått det bra ställt för sig på sin lantgård, är där som en liten kung i sitt rike. Skulle inte du gärna vilja bli en sådan – en duktig lantbrukare?”

Av Klas Dahlén*

Dessa lockande rader ingick i de jordbruksläroböcker som Skaraborgs hushållningssällskap under 1910-talet skickade ut till folkskolorna, där de delades ut som premier till lovande bondsöner.² Men de lysande utsikterna kom att grumlans för många av dem. För att bevara riket intakt krävdes till en början ett lyckat arvskifte. Mellankrigstidens sjunkande livsmedelspriser och växande alternativa arbetsmarknad krävde expansion och effektivisering. Men om den besuttna gården ändå kunde fortsätta vara ett litet rike, vilken relation skulle kungen ha till drottningen och sina undersåtar?

År 1942 vann Sven-Edvin Salje LT förlags romanpristävling med *På dessa skuldror*.³ Intrigen skulle komma att kännas igen i de följande årens många landsbygdsromaner:

Arvid Loväng hade aldrig tänkt ta över föräldragården. Han hade läshuvud och drömde om att få skolgång och ett yrke utanför lantbruket. Men Arvid var enda barnet och när fadern dog hade Arvid redan skaffat sig egen familj. Under 1920-talet satt han som hemmansägare på byns största gård; genom sin besuttenhet var han betrodd såväl bland grannarna som på banken. Men snart gick rykten att Arvid inte levde upp till förväntningarna efter den kraftfulle fadern. Han gjorde dåliga affärer med kreatur och hästar, byggnaderna förföll, han var dålig på att ta betalt, men missunnade inte sina anställda god lön. Arvid började suppa, låta åkerlappar ligga i träda och drog vanära över gård och familj när han gjorde en kvinna på byn med barn. Tillsammans med sin undergivna fru hade Arvid fyra söner, men ingen av dem visade intresse för jordbruket. Den äldste, Kjell, hade hunnit ta arbete i Stockholm när modern skrev till honom och bad honom komma hem.

Kjell fann gården i ett bedrövligt skick. Den var dessutom starkt skuldsatt. I flera år försökte Kjell med små medel reparera lantbruket, skaffa maskiner, bättre mjölkkor och spara in på arbetskraft. När Arvid dog visade Kjells bröder dock större intresse för egendomen. Var och en ville ha ut sin del av arvet och Kjell saknade medel för att lösa ut de andra. Vid 40-talets början såldes gården till en läkare med romantiska visioner om livet på landet.⁴

Boken blev en succé och Salje kom att skriva flera uppföljare som skildrade Kjell Lovängs och hans fru Birgits kamp för att bli moderna jordbrukare, som till sist kan köpa tillbaka den gamla släktgården. Men när målet är nått, tvivlar de på om det varit värt allt arbete de lagt ner. Livet runt gården är sig inte likt från Kjells barndom. För att behålla bärkraft behövs nya maskiner och mer mark. Skulderna hopas, samtidigt som gården tappas på liv i form av människor och djur. Att sitta som husbonde på Lovängsgården var inte samma sak efter andra världskriget som under seklets första decennier.⁵

Under det tidiga 1940-talet exploderade marknaden för skönlitterära landsbygdsckildringar. Arbetarförfattarna med Ivar Lo-Johansson i spetsen hade haft ett utifrånsperspektiv på bondehushållet som pekade mot ett kollektivt, modernt samhälle. De som blev kvar på landet hamnade i minoritet; deras värld ifrågasattes plötsligt inom samhällsdebatten. Det var ingen tillfällighet att efterfrågan på berättelser om bondesamhällets problematik ökade under krigsåren.⁶ Samma år som Salje vann romanpriset tillsatte staten en kommitté som planerade en omläggning av det statliga jordbruksstödet. Tidigare hade man uppmuntrat nystartande småbönder genom lån från hushållningssällskapen och styckning av konkursbenägna egendomar i egnahemsanda. Den nya politiken syftade till att reducera antalet jordbruk, dels för att överföra arbetskraft till industrin, dels för att motverka landsbygdens inkomstefterläpning och förväntade sociala problem.⁷ I debatten ställdes framtidens industriella jättejordbruk mot bondfamiljens särart. Landsbygdsckildrare som Salje, Gunnar Falkås och Willy Walfridsson monterade in tidens debatt i sina skönlitterära skildringar, vilket gjorde att de kom att läsas inte minst på jordbrukarnas egna kurser inom RLF och bondeförbundets avdelningar.⁸

Författarna värnade bondens utsatthet inför det nya som stundade. Ägande, företagsamhet, hävd och kärlek till jorden var centrala begrepp. Å andra sidan var det också en uppgörelse med det tidiga 1900-talets övertoner kring lantmannens roll som bärare av tradition och nation. I det debattklimat som rådde sysselsatte sig författarna med frågan hur man kunde modernisera bondehushållet, inte utrota det. Centrala frågor i dessa skildringar var generationsmotsättningar, arvskonflikter och inte minst problemet med den dominante husbonden. Romanerna är fulla av gestalter som Saljes Arvid Loväng, Walfridssons Patrik i Västere eller under senare tid Bengt Bratts Mattias Dahl, dvs arvtagare till gårdar som inte kan förvalta familj och gård på bästa sätt, som sätter sig i skuld och som super.⁹ I deras förfall ingår krampaktiga försök att behålla auktoriteten över sitt gårdsfolk, vilket gör dem än mer motbjudande för sin omgivning. I allmänhet ställs de i litteraturen mot en duglig son som har idéer om rationalisering, utbildning och förnyelse, men som i det längsta hindras av fadern. Husbonden problematiseras genom att han inte sköter sina plikter; han är dålig på att handha den manliga delen av hushållet.

Bondefeminism

En författare som slog igenom på LTs förlag 1950 var Astrid Pettersson (1909-98). Hon var en av de många lokalt förankrade författare som blivit mycket läst men sällan

uppskattad för litterär nydaning eller kvalitet. Det är sant att hennes böcker ibland har brister i kompositionen; men de förmedlar ett inifrånperspektiv där alla familjemedlemmar framträder. Karaktärerna, i många fall barn och kvinnor, känner sig inte hemma med sina roller i hushållet.

Astrid Pettersson förmedlade ett slags bondefeminism, där kritiken mot husbonden delvis var av ett annat slag. Frågan hos henne var istället *varför* ansvar och makt centerades kring husbonden, inte *hur väl* han skötte sina uppgifter. Petterssons 1900-talsromaner spänner över hela registret från den allsmäktige husbonden i den självbiografiska *Gåvan*, som terroriserar sin omgivning och ändå har rätten på sin sida, till de mera tillgängliga föreningsbönderna i senare romaner, som uppskattar kvinnornas arbete, utan att ifrågasätta gårdens könsarbetsdelning. Petterssons lösning på problemet var kvinnans särart; genom moderskapet fick lantbrukarhustrun sin identitet och genom den var hon bäst skickad att styra över gården.¹⁰

Astrid Pettersson var kanske inte unik, men värd att uppmärksammas därför att hon ville bryta könsstrukturer utan att bryta med bondesamhället. Att en arbetarförfattare förmedlade kritik av snåla, elaka eller efterblivna bönder är inte lika oväntat. Men Pettersson var lojal mot bondeförbundet, senare centerpartiet; hon betonade den enskilda människan istället för kollektivet och ifrågasatte inte jordägandet i större utsträckning. Kvinnorna i Petterssons romaner känner trycket från husbondeväldet. Det är mannens chefskap på gården som är problemet. Husbonden tar för givet att barn och hushållssför skall skötas av hustrun, därför bryr han sig inte om familjeplanering eller att det arbete tjänstefolket tidigare haft nu åligger henne. I *Osynligt slitstark*, som utspelas 1945 men som skrevs först 1981, vänder sig Pettersson mot den expertis som under 30-talet såg lönarbetet som mål och som ansåg att hushållsarbetet kunde utföras av imbecilla och indolenta. Berättarjaget är både bondhustru och deltidsbiträde i en charkbutik, medan maken med självklarhet åtar sig rollen som gårdens ansikte utåt, vilket gör att han avsätter en stor del av sin tid åt sammanträden. När kvinnorna försöker organisera sig i politik och studiecirkel hamnar de där i samma positioner som i gårdsarbetet. Visst kan de sitta med vid borden och diskutera, men ingen förväntar sig något annat än att de samtidigt skall servera, diska och hålla reda på barnen.¹¹

Landsbygdsförfattarna var således ganska eniga om att husbondens gamla roll var utspelad. Vid 1940-talets slut kritiserades bondehushållets falska trygghet, inte minst inom lantbrukarnas egna organisationer. Landsbygdens befolkning löpte risken att degenereras. I *Svensk landsbygd som kulturmiljö* (1949) vände sig Gösta Carlberg till ungdomen:

De yttre hjälpmedel, som individen för sin trygghets skull blir hänvisad till av det traditionella mönstret, duger inte längre. Därför måste ni söka att åtminstone förstå och uppskatta andra livsmönster än det bondemönster, som blivit ert eget genom föräldrahemmets inflytande.¹²

Finns det en möjlighet att undersöka husbondeväldets omvandling på annat sätt än filtrerat genom skönlitteraturen? Bilden av husbonden i 1900-talslitteraturen är inte vacker,

men varför valde många författare att teckna porträtt av maktmissbruk och tillkortakommanden, fastän de värnade om de privata jordbruken i en tid av rationalisering och tal om planhushållning? Några svar på frågan har lyfts fram av forskning kring det juridiska fundamentet i relationen mellan husbonde, familj och övrigt gårdsfolk.¹³

Husbondens röst försvagas

En tydlig skiljelinje i relationen mellan makar utgörs av de lagar som 1919-20 gör också den gifta kvinnan myndig, vilket innebär allmän rösträtt för båda könen. I äktenskapsbalken får därmed båda makarna förfoganderätt till gården. Ungefär samtidigt avvecklas slutgiltigt den patriarkala relation mellan husbonde och gårdsfolk som reglerades av husbonderätten och legostadgan.¹⁴ Även om dessa skyldigheter och rättigheter tonats ned redan tidigare, innebar de ändå ett system där husbonden var ytterst ansvarig för övriga familjemedlemmar och tjänstefolk. 1800-talets jordpolitik kan sägas ha rört sig kring besuttenhetsmålet. Jordstyckningen framstod som ett hot mot hushållens försörjning och skattekraft. 1827 kom en förordning som reglerade ett jordbruks minimistorlek.¹⁵ Den besuttna gården utgjorde lokalsamhällets skydd mot lösdriveri och fattigdom. En god husbonde hade uppsikt över sitt gårdsfolk, och en välskött gård garanterade att socknens obesuttna hade försörjning.

I de många socknar som fortfarande var agrart präglade 1920 var även kommunalpolitiken hemmansägarstyrd. Det innebar att husbonden hade dubbel uppsyn över hushållet, dels genom lokalpolitiken, dels genom att själv vara arbetsgivare.

Tablå 1. Husbondens förhållande till familj, gårdsfolk och lokalpolitik runt sekelskiftet 1900. Husbönderna utgör kommunstyrelsen, samtidigt som de genom sin myndighet har kontroll över gårdsfolket.

Etnologen Börje Hanssen menar att husbondeväldet fått sin fulla kraft när gården blev en värdefull ekonomisk resurs som kunde hanteras på olika sätt beroende på hur arvet fördelades. Bondehushållet skiktades då tydligare hierarkiskt och antalet hemmavarande barn samt tjänstehjon växte starkt.

När flyttningsrörelsen under sista delen av 1800-talet vände från gårdshushållet och mot emigration och industri, minskar antalet hemmavarande barn och så småningom också antalet anställda på gårdarna. I denna fas, som Hanssen kallar den nukleära, blir gårdshushållet mer identiskt med kärnfamiljen.¹⁶ Uppluckringen av husbonderätten bör ses i ljuset av att husbonden fått konkurrens som arbetsgivare. Vid sekelskiftet förändras också myndigheternas inställning till gårdsklyvning.¹⁷ Grundskatterna, som varit kopplade till jordinnehav, avskaffas och den enskilda familjens inkomst blir avgörande för skatteuttaget. Nybildning av små jordbruksenheter uppmuntras i och med egnahemsfondens införande. Sedan länge fanns också en kritik av mannens ensamrätt att disponera det gifta parets gemensamma egendom.¹⁸

Under 1920-talet har alltså de juridiska förhållandena kring gårdshushållet förändrats. Men det räcker inte som förklaring till att husbondeinstitutionen ifrågasätts allt mer. Här krävs

detaljstudier av lantbrukarhushållets omvandling under mellankrigstiden.¹⁹

I Björsäters socken, på den bördiga slätten söder om Vänern, registrerades 1920 hela 206 jordbruksenheter. Ytterst få familjer befann sig helt utanför lantbruksnäringen. Ännu 1927 var könsfördelningen i området jämn, med ett litet överskott av kvinnor. De som har sin huvudinkomst från jordbruket har en något lägre äktenskapsfrekvens än övriga. Tjugo år senare har betydande förändringar skett. Nu är männen i klar majoritet i socknen. Andelen ogifta bland lantbrukare i åldern 20 – 50 år är 42%, medan motsvarande siffror för löntagarhushåll bara har 24% ogifta. Var tredje bonde i Björsäter vid andra världskrigets slut hade aldrig varit gift. De sjunkande äktenskapstalen bland bönderna ligger i linje med siffrorna på rikspanet. De kan inte enbart förklaras av att kvinnorna flytt landsbygden. Det är snarare så att kvinnorna har undvikit gårdsmiljöerna. Istället för besuttenhetsidealet är det istället löneinkomsten som styr äktenskapsmarknaden.²⁰ Detta är alltså den situation som råder när författare och debattörer vänder sig mot bondehushållets efterblivenhet. På gårdarna tycks den gamla könsarbetsdelningen i manlig och kvinnlig sfär fortfarande gälla. Om man betraktar de så kallade ofullständiga hushållen i Björsäter under 1940-talet, är det inte så att det helt saknas kvinnor på gårdarna. Två varianter på en alternativ hushållsbildning har istället varit i tillväxt under mellankrigstiden. Den ena är *syskonbruket*. En tiondel av alla gårdar har en ofullbordad transitionsfas, dvs när föräldrarna dör har ett par eller flera av barnen inte gift sig eller lämnat hemmet på annat sätt. Arvet förblir oskiftat och bror och syster bildar hushållets manliga och kvinnliga sfär. I enstaka fall är det andra syskonkombinationer som utgör det nya hushållet. Några består av två bröder och det finns ett par exempel på fem ogifta syskon som livet ut bor kvar tillsammans.

Den andra varianten är att en ensam man anställer en *hushållerska*. Det är ett fenomen som i stort sett inte finns i Björsäter vid 1800-talets utgång, men som är lika vanlig som syskonbruket 1947. Den som sist tituleras hushållerska i folkbokföringen flyttar från socknen 1975. Hushållerskan hade en roll på gränsen mellan det privata och ett rent anställningsförhållande. Hennes arbetsuppgifter var desamma som för bondhustrun. Hon tillhörde gårdens inre, representativa sfär, men om husbonden arbetade utomgårds eller arbetsstyrka för övrigt saknades, var hon också engagerad i arbetet på åkern och i lagården.²¹ Det är svårt att ge en generell karakteristik av hushållerskans roll. En anställning kunde vara kortvarig och utgöra en kvinnas första yrkeserfarenhet på väg ut i arbetslivet. Den kunde också vara en tillflykt för en oförsörjd kvinna med barn utom äktenskapet. Det kunde handla om en ursprunglig anställningsrelation som djupnade till en kärleksrelation, eller en kärleksrelation som för säkerhets skull gavs det officiella epitetet hushållerskerelation. Men om en kvinna med försörjningssvårigheter fick ta anställning på första bästa ställe, kunde hon hamna i husbondeväldets sista utpost mot framtiden, där hon avkrävdes näst intill oavlönat arbete och genom frånvaron av ekonomiska och juridiska band till husbonden hölls i en omyndigställning som påminner om den gifta kvinnans fram till 1921.²²

Det är alltså när den besuttna bondens roll försvagas som landsbygdsförfattarnas kritik av bondehushållet växer. Det är också då Astrid Petterssons fråga kan ställas *varför* gårdens manliga sfär skall medföra fler rättigheter än plikter, inte *om* husbonden sköter sin givna roll.

Tablå 2. Husbondeinstitutionen urholkas.

I modellen ovan åskådliggörs hur husbondens röst försvagas, inte på grund av att rollerna i hushållet plötsligt möblerades om, utan att konkurrensen från stigande löner i de urbana näringarna urholkade själva gårdsbegreppet. Från ett överskott på arbetskraft gick jordbrukarna under 1900-talet mot en situation där inte bara barnen, utan också tjänstefolket och till viss del kvinnorna lämnade gårdarna. Den storkommunreform som ägde rum i Sverige vid 1950-talets ingång, innebar att flera socknar slogs samman till större kommuner, vilket i samband med de många gårdsnedläggningarna innebar slutet för den hemmansägardominerade lokalpolitiken.²³ Samtidigt inleddes jordbrukarnas definitiva väg mot kärnfamiljsgården. Av de blott 18 gårdar som expanderade i Björsäter efter andra världskriget, bestod samtliga av ett gift par med barn. Mycket tyder på att lantbruksnämnderna också såg manlig och kvinnlig arbetsfär som nödvändiga komplement när de hanterade förvärvsansökningar från nystartande lantbrukare. Om hustrun hade ett yrke utanför jordbruket som hon fortsatte utöva, ansågs familj jordbruket ofullständigt och lånansökningar kunde avslås.²⁴

*Klas Dahlén er doktorand ved Historiska Institutionen, Göteborgs Universitet

Noter

- 1 Bohlin, Pehr *Jordbruksbok för pojkar*, fjärde upplagan, Stockholm 1915, s.10
- 2 I en studie av bondsöner födda mellan 1893 och 1953 visar det sig att bara en tiondel av dem själva blivit bönder. Se Vogel, Joakim *Det svenska klassamhället 1975-85*, SCB 1985, s.79 med hänvisning till en studie gjord av Gösta Carlsson
- 3 LT betyder Lantbruksförbundets tidskriftsaktiebolag. Det grundades 1934 och gav ut facklitteratur om jordbruk och lantbruk. Den skönlitterära utgivningen startade 1942 och omfattade författare som Salje, Folke Fridell, Kerstin Hed, Per-Olof Ekström och Albert Viksten. Även verk av andra nordiska författare, t.ex. Tarjei Vesaas, gavs ut av LT. Se Svensk uppslagsbok, andra upplagan, Malmö 1951
- 4 Salje, Sven Edvin *På dessa skuldror*, Stockholm 1942
- 5 Salje, Sven Edvin *Människors rike* 1944, *Den söker icke sitt*, 1953, *Lågan i kvällen*, 1974, *Elin*, eller *Tarps Elin*, nyutgåva 1975
- 6 Landsbygdsskildrare, sju författarporträtt, Borås 1979. Inledning av Yngve Lindung, s.7ff
- 7 Gulbrandsen, Odd/ Lindbeck, Assar *Jordbrukspolitikens mål och medel*, Stockholm 1968 s.14ff
- 8 Falkås, Gunnar, t.ex. *Erlandsson finner melodin*, Stockholm 1945, *Kolchos Dalen*, Stockholm 1949 *Välja väg*, Stockholm 1962, Walfridsson, Willy *Orons år*, 1948, *Medan vi lever*, 1949, *Vart vinden vill*, 1950. Se f.ö. Sjöbohm, Anders "Aldrig blir människan rationell och aldrig hennes gärningar"; om Gunnar Falkås författarskap, i Landsbygdsskildrare, 1979
- 9 Bratt, Bengt *Hem till byn*, bearbetning av Thea Oljelund, Stockholm 1973. TV-serien *Hem till byn* har sänts i ett flertal omgångar sedan början av 1970-talet.

- 10 Ramnefalk, Marie Louise "Feminist i bondemiljö", s. 69-102 i Landsbygdsskildrare, red. Yngve Lidung, 1979. Pettersson, Astrid *Gåvan*, Göteborg 1974
- 11 Pettersson, Astrid *Osynligt slitstark*, Stockholm 1981. Hos Pettersson, liksom hos flera andra författare, blir kritiken av husbondeväldet starkare med åren. 1980-talet kan betecknas som avslutning på den form av landsbygdslitteratur som slog igenom 1942.
- 12 Carlberg, Gösta *Svensk landsbygd som kulturmiljö* (Vårt forum 2), Stockholm 1949, s.205
- 13 Niskanen, Kirsti Marriage and Economic Rights:" Women, Men, and Property in Sweden during the First Half of the Twentieth Century", s.243ff i *Family welfare : gender, property, and inheritance since the seventeenth century*, red. David R. Green and Alastair Owens. Westport, Conn., 2004.
- 14 Legostadgan avskaffades helt först 1926. I nordisk familjebok 1909 anges att husbonderätten i och för sig var otydlig och ofullständig, men omfattade mannens makt "öfver hustruns person och arbetskraft" och arbetsgivarens (husbondens) befogenheter över tjänstehjonen.
- 15 Gulbrandsen, Odd *Strukturovandlingen i jordbruket* (1957) s.86
- 16 Hanssen, Börje "Hushållens sammansättning i österlenska byar under 300 år", i *Rig* nr 2, 1976
- 17 Edling Nils *Det fosterländska hemmet*. Egnahemspolitik, småbruk och hemideologi kring sekelskiftet 1900, Stockholm 1996, s.373ff
- 18 I romanen *Fru Marianne* (1887), ifrågasatte Victoria Benedictsson mannens rätt att ensam bestämma över gårdens ekonomi, samtidigt som hon målade upp en positiv version av det framtida jordbruket
- 19 Avsnittet baseras på resultat från mitt pågående avhandlingsarbete, där samtliga lanthushåll inom ett område följs under perioden 1920-91
- 20 kvinnounderskottet i socknen var inte lika påtagligt som den vikande äktenskapsfrekvensen. Uppfattningen om vad som var ett passande gifte gjorde istället att grunden för tänkbara äktenskap urholkades på gårdarna.
- 21 Avsnittet är baserat på intervjuer med människor i Björsäter, gjorda 1976-2006. I folkbokföringen finns 65 hushållerskor noterade för perioden 1895-1928, men under den kortare perioden 1950-61 är antalet fortfarande så högt som 47. De flesta anställningarna var dock kortvariga och kunde även innefatta släktingar.
- 22 I skönlitteraturen förekommer skräckskildringar av anställningsformen. Se Johansson, Rolf *Hushållerskan*, Stockholm 1979 och Browallius, Irja *Ut ur lustgården*, Stockholm 1963.
- 23 Wängmar Erik *Från sockenkommun till storkommun : en analys av storkommunreformens genomförande 1939-1952 i en nationell och lokal kontext*, Växjö 2003
- 24 Lantbruksräkningarnas primärmaterial, Björsäter, samt lantbruksnämndens CREG-akter, 1948-91

Referenser

- Benedictsson, Victoria *Fru Marianne*, 1887
- Bohlin, Pehr *Jordbruksbok för pojkar*, fjärde upplagan, Stockholm 1915
- Bratt, Bengt** *Hem till byn*, bearbetning av Thea Oljelund, Stockholm 1973
- Browallius, Irja *Ut ur lustgården*, Stockholm 1963.
- Carlberg, Gösta *Svensk landsbygd som kulturmiljö* (Vårt forum 2), Stockholm 1949
- Edling Nils *Det fosterländska hemmet*. Egnahemspolitik, småbruk och hemideologi kring sekelskiftet 1900, Stockholm 1996
- Falkås, Gunnar *Erlandsson finner melodin*, Stockholm 1945,

- Falkås, Gunnar *Kolchos Dalen*, Stockholm 1949
- Falkås, Gunnar *Välja väg*, Stockholm 1962
- Gulbrandsen, Odd *Strukturovandlingen i jordbruket* (1957)
- Gulbrandsen, Odd/ Lindbeck, Assar *Jordbrukspolitikens mål och medel*, Stockholm 1968
- Hanssen, Börje "Hushållens sammansättning i österlenska byar under 300 år", i *Rig* nr 2, 1976
- Johansson, Rolf *Hushållerskan*, Stockholm 1979
- Landsbygdsskildrare, sju författarporträtt, red.Yngve Lidung Borås 1979
- Niskanen, Kirsti Marriage and Economic Rights:" Women, Men, and Property in Sweden during the First Half of the Twentieth Century" i *Family welfare : gender, property, and inheritance since the seventeenth century*, red. David R. Green and Alastair Owens. Westport, Conn., 2004.
- Pettersson, Astrid *Gåvan*, Göteborg 1974
- Pettersson, Astrid *Osynligt slitstark*, Stockholm 1981
- Ramnefalk, Marie Louise "Feminist i bondemiljö", i *Landsbygdsskildrare*, red. Yngve Lidung, 1979.
- Salje, Sven Edvin *Den söker icke sitt*, Stockholm 1953
- Salje, Sven Edvin *Elin*, eller *Tarps Elin*, nyutgåva, Stockholm 1975
- Salje, Sven Edvin *Lågan i kvällen*, Stockholm 1974,
- Salje, Sven Edvin *Människors rike*, Stockholm 1944
- Salje, Sven Edvin *På dessa skuldror*, Stockholm 1942
- Sjöbohm, Anders "Aldrig blir människan rationell och aldrig hennes gärningar"; om Gunnar Falkås författarskap, i *Landsbygdsskildrare*, 1979
- Svensk uppslagsbok, andra upplagan, Malmö 1951
- Vogel, Joakim *Det svenska klassamhället 1975-85*, SCB 1985
- Walfridsson, Willy *Medan vi lever*, 1949
- Walfridsson, Willy *Orons år*, 1948
- Walfridsson, Willy *Vart vinden vill*, 1950
- Wängmar Erik *Från sockenkommun till storkommun : en analys av storkommunreformens genomförande 1939-1952 i en nationell och lokal kontext*, Växjö 2003

Otryckt källmaterial

- Församlingsböcker, Björsäters socken, 1895-1991
- Lantbruksnämnden, Skara CREG-akter 1948-91
- Mariestads kommunarkiv, Björsäters kommun, fullmäktige 1900-51
- Riksarkivet, Stockholm Jordbruksräkningar, primärmaterial, 1920-66
- Landsarkivet, Göteborg Jordbruksräkningar, primärmaterial, 1928

Apartheidregimets vitenskapshistorie

Den som kontrollerer forestillingen om hva som er naturlig, kontrollerer samtidig et sett av forestillinger om hvordan samfunnet best bør organiseres. Slik var det i hvert fall i Syd-Afrika i perioden som ledet opp til etableringen av raselovene for apartheidregimet in 1948.¹ Når man ser tilbake på dette politiske og sosiale systemet så fremstår det som riv ruskende galt. Et slikt anakronistisk kritisk perspektiv er både etisk og politisk fruktbart, men egner seg imidlertid dårlig som utgangspunkt for å forstå den politiske fremveksten av raseskilleregimet. Skal man gjøre det, så må man forsøke å sette en parentes rundt dagens oppfatninger og heller dukke ned i forestillingsverden til politikere, jurister, og intellektuelle i Syd-Afrika på 1930-tallet. Den gang var det særlig vitenskapsmenn – for de var alle menn – som dannet det intellektuelle legitimeringsgrunnlaget for segregering. Siden de kontrollerte kunnskapen om hva som var rasemessig naturlig, klarte de samtidig å sette dagsorden for hvordan samfunnet burde organiseres rasemessig.

Av Peder Anker, post doc, SUM

Det var, av alle mennesker, botanikere som fikk mest politisk innflytelse i Syd-Afrika med hensyn til rasespørsmål. Grunnen var at landets ledende politiker, general og statsminister Jan Christian Smuts, hadde en livslang interesse for savannegrass. Blant botanikere ble han regnet som en av verdens ledende eksperter på området, og han brukte sin autoritet til å generere rikelig med forskningsmidler for å promotere forskning på dette området av botanikken. Hans personlige bibliotek av botanisk litteratur var det største i Syd-Afrika, og besøkende politikere og diplomater ble aktivt oppfordret til å ta del i hans personlige lidenskap. Landets botanikere hadde nærmest fritt leide inn på hans kontor og til hans middagsbord, der de aktivt engasjerte statsministeren i aktuelle samfunnsspørsmål. I disse samtalen var det særlig det økologiske perspektivet som fikk dominere. Økologer på den tiden mente at urbefolkningen var å se på som en naturressurs, og at den økologiske vitenskapens viktigste formål var å gi en fullgod rettsfilosofisk legitimering av en rasistisk befolkningspolitikk. Ordet "holisme" var her sentralt. Holistisk humanøkologisk vitenskap søkte å forklare hvorfor ulike befolkningsgrupper burde leve atskilt i ulike bioregioner under den hvite rasens overoppsyn. Denne artikkelen søker å redegjøre for hvordan sentrale tilhengere av holistisk humanøkologi naturaliserte og dermed legitimerte et av den nyere tids mest brutale regimer.

Statslederen og forskeren Jan Christian Smuts

Smuts interesser gikk langt utover savannegrass. Han var utdannet jurist og en selvært filosof som først laget ordet "holisme". Han vokste opp i Swartland, som er et av de rikeste jordbruksområdene i Syd-Afrika. Som mange andre unge menn fra velstående familier tok han sin utdannelse ved Cambridge University i England, der han studerte juss fra 1891 til 1894. Hans professorer ble fort meget imponert over deres student, og ga ham de aller beste karakterer og en hel serie med æresbevisninger. Smuts selv var imidlertid ikke særlig imponert over jusstudiets prinsipper, som han mente manglet både filosofisk og vitenskapelig fundament. Et slikt fundament

mente han først å finne i rettsfilosofi om hvordan naturlige lover burde ligge til grunn for samfunnets juridiske lover. Smuts mente evolusjonsteorien til Charles Darwin best ga uttrykk for naturlige lover hos mennesket, og mente derfor at juridiske lover burde ha sitt fundament i biologien. Han så i den biologiske utvikling av mennesket fra sjimpanser til fullt menneske en parallell til den historiske utvikling av samfunnets lover mot stadig høyere grad av frihet og respekt for menneskets iboende verdighet og rettigheter.

Smuts avsluttet sine eksamener som beste student i sitt kull, og ble tilbudt et års stipend for å utvikle sin rettsfilosofiske argumentasjon. Til manges overraskelse valgte han å bruke pengene til å studere Walt Whitmans poesi i stedet for tørre lovsamlinger, og resultatet ble en bok om poeten som vandret fra forlag til forlag uten å bli akseptert, av kommersielle årsaker.² Her argumenterer han for at man må bryte ned de kunstige grensene som er satt mellom mennesket og naturen, og heller studere Whitman som enhver annen biologisk organisme. Hans poesi ble tolket i sammenheng med hans bioregion (Long Island og Brooklyn ved New York), der naturens vitale krefter fremskaffet hans unike kreative personlighet. Whitman representerte, sammen med Goethe, den høyest mulige biologiske utvikling et menneske kunne oppnå. Smuts utviklet i denne sammenheng prinsippene for en psykologisk vitenskap han kalte *personologi*, som graderte menneskers personlighet. Lavest i hierarkiet finner man personligheten til sjimpanser, buskmenn og urbefolkning, mens man øverst finner medlemmer av den hvite rase, med sublime personligheter som Goethe og Whitman på toppen av naturens skala. Denne *gradualistiske* forståelsen av menneskenes personligheter brukte han siden som et rettsfilosofisk fundament for tildeling av ulike sivile rettigheter. De som hadde kommet lengst i den biologiske utvikling – de som var mest menneske – skulle få flest rettigheter i et rettferdig samfunn og fungere som samfunnets ledere.

Smuts gjorde rask karriere etter sine studier. Han ble som advokat først involvert i politikk som tilhenger av Cecil Rhodes, siden general i Transvaals armé, for så å bli forsvarsminister fra 1910 til 1919. Han var en av forkjemperne for etableringen av Unionen av Syd-Afrika i 1910 (landet hadde til da vært delt i fire mindre stater), og som general fikk han enorm popularitet for erobringen av tyske kolonier i det sørlige Afrika under Første verdenskrig. Hans politiske oppsving førte til at han ble statsminister og minister for urbefolkningen (Minister of Native Affairs) fra 1919 til 1924, og leder av det største Unionspartiet. Som landets leder gjennomførte han den gradualistiske menneskerettighetspolitikk han hadde funnet frem til i studiet av Walt Whitman. Den hvite rasens overlegne personlighet innebar en iboende rett til herredømme over landet, og urbefolkningen fikk rettigheter etter graden av deres persons utvikling. Mange husker Smuts i dag som generalen som kastet Mahatma Gandhi i fengsel nettopp fordi Gandhi var uenig i Smuts' graderingspolitikk.

Etter krigen forsøkte fargede sosialister å mobilisere motstand ved å danne The Native Labour Union, noe Smuts fikk forhindret ved å sette arméen inn mot slik møteaktivitet, og mange mennesker ble drept. Et annet sammenstøt skjedde i Bulhoek (ved Queenstown) hvor en gruppe fargede jøder nektet å jobbe på en jødisk helligdag; politiet drepte nesten to hundre av dem etter Smuts ordre. Likeledes Bondelswart hvor en gruppe bantuer og hottentotter nektet å betale sin hundeskatt. Som straff sendte Smuts fly som bombet landsbyene.

Smuts var på tross av sin brutale nasjonale politikk kjent internasjonalt som en fredselser og forsvarer av menneskerettigheter. Han var en pådriver for etableringen av Folkeforbundet, og reiste verden rundt for å snakke om forsoning etter verdenskrigen. Dannelsen av et "United South Africa" i 1910 var for ham en begivenhet andre land kunne lære av. Når ulike folkeslag som tyskere, nederlendere, briter, indere og urbefolkning kunne leve sammen i en union i Afrika, så kunne kanskje Europa og resten av verden bruke Syd-Afrika som modell? Slike tanker kom ikke bare til uttrykk i hans politiske arbeider, han arbeidet også med å gi dem et filosofisk fundament i en undersøkelse han kalte *An Inquiry into the Whole*.³ I dette forarbeidet til en bok ser han for seg at en universell livskraft i naturen binder menneskene sammen til en helhet.

Smuts' interesse for naturfilosofi hadde sin bakgrunn i hans nevnte interesse for botanikk og ekspertise i savannegress. Botaniske hager var hans fremste møteplass for uformelle politiske møter, og politikere klarte ofte å innynne seg hos ham med botanisk kunnskap. På sine fridager kunne han gå lange turer i all ensomhet ute i naturen. Hans dagbøker viser at han på slike turer kunne ta av seg klærne for å være nærmere naturkreftene, samtidig som han leste høyt for seg selv fra Whitman og Goethe. For ham var naturen og naturkreftene en ledesnor både i hans personlige og politiske liv. Han ga varm støtte til naturvern, særlig til tanken om å danne nasjonale naturparker og reservater.

Økologisk forskning i Syd-Afrika

Smuts sin lidenskap for naturparker og botanikk gikk ikke upåaktet hen blant landets botanikere og økologer. De var selvfølgelig begeistret for å ha en forkjemper for deres interesser så sentralt i den politiske virkelighet. Ledende botanikere spiste ukentlig ved statsministerens bord, de arrangerte små botaniske ekspedisjoner for å underholde besøkende politikere. Som en strategisk del av oppbyggingen av nasjonen ønsket Smuts en full kartlegging landets flora, og botanikerne var naturlig nok over seg av begeistring for deres vidsynte statsleder.

Det vil føre for langt å redegjøre for alle de som etter hvert ble involvert i den botaniske kartleggingen av Syd-Afrika. To av dem bør likevel nevnes fordi de ble ledende forskere i prosjektet: John William Bews og John Phillips. Det var disse to som introduserte økologisk forskning i landet og etter hvert utviklet humanøkologisk vitenskap.

Bews vokste opp på Orknøyene og var meget stolt over å nedstamme fra vikingen Turf-Einar (slakteren av Torfinn Skallesplitter og Erik Blodøks). Denne nordiske herkomst betydde ikke lite for Bews da han som nyutdannet økolog fra Edinburgh kom til Syd-Afrika i 1910 som professor i botanikk ved Universitetet i Natal. Her etablerte han seg raskt som en dominerende og karismatisk skikkelse som publiserte en hel serie med artikler og bøker om den lokale floraen sett fra et økologisk perspektiv. Som spesialfelt fokuserte Bews på betydningen av ulike sorter gress i det økologiske samspillet. Han studerte hvordan økologiske relasjoner forandret seg fra dalbunner opp til fjelltoppene på godt over 3000 meter i Drakensberg Range. Dette var et forskningsprosjekt som passet som hånd i hanske med Smuts' interesser for både gress og fjell, og de to ble raskt gode venner. Det var imidlertid ikke bare Bews' spesialisering og vennskap med Smuts som sikret ham voksende betydning blant Syd-Afrikas botanikere. Universitetspolitikken i Edinburgh, der Bews fikk sin utdanning, fokuserte på bredde i stedet for rask spesialisering i utdannelsen. Han hadde derfor fått bred skolerung i filosofi, litteratur og historie, foruten en innføring i naturvitenskapene generelt og økologi spesielt. Denne tverrfaglige kunnskapen tok han med seg i undervisningen i Natal, der en av hans studenter ikke kunne la være å lure på "hva i all verden gamle Virgil hadde å gjøre med botanikk?"⁴ Bews' forelesninger i botanikk ble raskt legendariske for inkluderingen av referanser til alt fra greske tragedier til oppfinnelsen av dampmaskinen og ekspresjonistisk kunst. Dette var på ingen måte ment som humoristiske innslag som kunne sprite opp ellers tørre utlegninger av latinske navn på plantefamilier. Slik han så det, handlet økologisk vitenskap om å trekke linjer og forbindelser mellom ulike fag for på den måten å se alt liv med dets ulike manifestasjoner som ett hele. Han ønsket å trene sine studenter til å trekke tverrfaglige forbindelser inn i en økologisk syntese der planter, dyr og menneskelig aktivitet ble forstått som deler av et stort samspill.

Phillips var noe yngre enn Bews, og i motsetning til sin kollega så vokste han opp i Syd-Afrika i en familie hvor den hvite rasens herskerrolle ble tatt for gitt. Hans interesse for botanikk fikk han som aktiv speider, siden dro også han til Edinburgh, hvor han fikk den samme tverrfaglige utdannelsen i økologisk forskning som Bews. Da han returnerte til Syd-Afrika tok han

seg jobb som skogsforvalter i Knysna. Tømmerhoggere er ikke alltid på samme bølgelengde som akademikere, og Phillips fant det særlig vanskelig å jobbe sammen med folk med blandet etnisk bakgrunn eller hva han beskrev som ”fattige, foraktelige, og som regel degenererte produkter av raseblanding.”⁵ Denne frykten for degenerering av de rene rasene ble senere et hovedtema i Phillips’ forsvar av humanøkologi og naturvern.

Smuts delte fullt ut Phillips’ frykt for biologisk og sosialt forfall hvis mennesker av ulik etnisk bakgrunn fritt fikk omgås hverandre og lage barn sammen. Han leste med interesse Phillips’ etter hvert voksende liste av publikasjoner om skogens økologi, og inviterte ham ofte til sitt hjem der de diskuterte forsvarlig skogbrukspolitikk, samt natur- og rasevern. Phillips var bare 26 år gammel da han først møtte Smuts, og han syntes selvfølgelig det var stor stas å ha sosial omgang med landets statsminister. Det var imidlertid ikke bare Smuts som politiker Phillips beundret, det var først og fremst hans filosofiske og vitenskapelige argumentasjon han sluttet seg til.

Smuts’ holistiske politikk

Smuts var overbevist om at en forsvarlig politikk måtte baseres på trygg vitenskapelig grunn. Selv om han regnet seg selv som amatør, ble han blant akademikere regnet som en habil vitenskapsmann. I 1924 kom Unionspartiet i opposisjon og Nasjonalistene tok over makten. Derfor kunne Smuts vie mer tid til filosofi og botaniske studier. Han ble valgt til president for det Sydafrikanske Vitenskapsakademi, der han argumenterte for at livets begynnelse på jorden måtte ha funnet sted i deres land. Han så for seg hvordan evolusjonen av planter, dyr og mennesker startet i Syd-Afrika, for så å spre seg ut over jorden. Dette gjorde den lokale fauna, flora og urbefolkning – ”våre levende fossiler” – særlig interessante for vitenskapelige undersøkelser.⁶ Hans artikler om temaet ble lovprist, men det var først og fremst hans filosofiske arbeid *Holism and Evolution* fra 1926 som vakte internasjonal oppsikt.

Boken bygget på hans tidligere Walt Whitman-studie og *An Inquiry into the Whole*-manuskriptet, samt studier av Spinoza og Hegel. I boken argumenterer Smuts for at røntgen forskning og Einsteins relativitetsteori viser at all materie er fylt av en vital livskraft som knytter alt liv sammen til et balansert harmonisk hele. Denne helhet kjennetegnes ikke av en brutal overlevelseskamp, men av fredelig samarbeid og koeksistens mellom liv. Det er de samarbeidende og kreative kreftene i naturen som overlever i lengden, argumenterte Smuts, og så for seg kraftfelt i naturen som drev alt liv inn i fredfullt samliv i ”universets økologi.”⁷ Det var alt om å gjøre, mente Smuts, å fjerne seg fra den dominerende mekanistiske og industrielle holdningen til naturen for bedre å kunne leve i harmonisk økologisk sameksistens.

Smuts’ argumenter ble svært godt mottatt av en hel serie med bokanmelderne, som særlig fant det nye ordet ”holisme” presist og lovende for videre filosofiske undersøkelser. Mange så Smuts i sammenheng med filosofer som Lloyd Morgan, Samuel Alexander, Alfred North Whitehead og Henri Bergson, men det var først og fremst det faktum at Smuts var politiker som fascinerte. Som en anmelder uttrykte det: ”Han tilsvarende kanskje bedre enn noen annen person Platons filosofkonge-

ideal.”⁸ Smuts vektla også at den politiske implikasjonen av holisme var en støtte til Folkeforbundet som et sted der verdens politikere nettopp kunne samles i harmoni og samarbeid. Likeledes så han sin holistiske filosofi som et filosofisk fundament for Unionen av Syd-Afrika, der ulike etniske grupperinger og raser skulle kunne leve hver for seg i henhold til sin respektive biologiske værenstilstand. Tanken var at hver mennesketype (slik som for eksempel sump- eller buskmenn) skulle leve i pakt med sin natur og i den økologiske helhet de stammet fra. Slik skulle et landområde kunne ha mange lokale økologiske helheter som sammen dannet en større helhet i form av en nasjon.

Det er viktig å merke seg at samtiden så på Smuts’ forslag som humanistiske. Sosialpolitisk holisme innebar at alle mennesker og folkeslag skulle finne sin naturlige biologiske plass i verden. Menneskeartens ulike raser hadde gjennom årtusener utviklet seg forskjellig avhengig av bioregion: noen mennesker (som Goethe og Whitman) har et høyt personlighetsnivå takket være en gunstig bioregion, mens andre ikke hadde kommet så langt på utviklingsstigen. Smuts argumenterte for at det ville være humanistisk å hjelpe de lavere menneskerasene opp på et høyere nivå gjennom å la dem arbeide for de hvite, for eksempel som tjenere, gruvarbeidere eller annet enkelt forefallende arbeid. Denne arbeidsdeling var en del av det naturlige harmoniske samarbeid i et holistisk fundamentert samfunn, og Folkeforbundet var en ideell organisasjon for å organisere det hele.

Holistisk økologi i Syd-Afrika

To som absolutt fulgte med i offentlig debatt var Phillips og Bews, som var meget sympatiske til Smuts’ tanker om politikk, holisme og økologi. Begge studerte *Holism and Evolution* i detalj, og la den til grunn for sine egne økologiske arbeider.

Phillips så store muligheter for å utvikle en ny og bedre økologisk terminologi basert på holistisk filosofi, og han brevvekslet med Smuts om emnet. Resultatet var at Smuts gjennom sine politiske kontakter fikk generert forskningsmidler for Phillips, slik at han kunne få arbeide i ro og mak med temaet. Resultatet ble en klassisk artikkel i økologiens historie kalt *The Biotic Community*. Hensikten med den terminologien Phillips genererte, var å gi svar på hvordan den fargede befolkningen best kunne administreres som naturressurs. Dette ga han uttrykk for i en artikkel kalt *Man at the Cross-Roads*, der han utviklet sine ideer om hvordan mennesket kunne leve i fellesskap og harmoni med naturen i et fremtidig biotisk samfunn. Slik Phillips så det, sto mennesket foran et radikalt veivalg med hensyn til holdningen til naturen, med to mulige veier å gå.

Den første – farlige – veien knyttet Phillips til en antroposentrisk, mekanistisk filosofi og industriell utnyttelse av naturressurser som altfor lenge hadde kjennetegnet Vestlig sivilisasjon. Det var på høy tid, argumenterte Phillips, å bryte ned de kunstige grensene som vestlig kristen filosofi hadde satt mellom mennesker og resten av naturen. En slik antroposentrisme undergravde muligheten for en forsoning med det biotiske fellesskap. Konstruksjonen av en dualisme mellom naturen og mennesket muliggjorde en fremmedgjørende

mekanistisk naturfilosofi og brutal industrialisering med påfølgende naturkatastrofer. Både de fargede og de hvite måtte bære ansvaret for disse miljøproblemer, og Phillips var den første til å innrømme at de med europeisk bakgrunn var de som forårsaket mest ødeleggelser. Det var derfor viktig at urbefolkningen ikke utviklet seg i retning av den ødeleggende vestlige kulturen, siden en slik tendens bare ville føre til større miljøproblemer. Vestlig kultur kunne virke degenererende på urbefolkningen: hvis fargede bevegde seg ut fra deres respektive biotiske samfunn og inn til byene, så kunne de miste evnen til å gå ordentlig (på grunn av moderne transport), miste evnen til å høre skikkelig (på grunn av urbane lyder), få nerver og angst (på grunn av aggressive filmer og TV), få redusert syn (på grunn av byenes belysning), få dårlige tenner (på grunn av syntetisk mat), få dårlig kroppsholdning (av mangel på fysisk aktivitet og på grunn av bruk av vestlige klær), for bare å nevne noen av de problemer Phillips ramser opp.

Den andre – gode – veien man kunne velge, argumenterte Phillips, var å følge Smuts' holistiske filosofi og politikk. Et slikt veivalg mente Phillips ville føre til en ny økologisk orientert livsstil og et samfunn der mennesker, dyr og planter ville leve i et harmonisk fellesskap. I et slikt biosentrisk samfunn ville alt liv stå på like fot, og dermed få lik respekt. Planter og dyr ville få egne naturreservater, og etniske grupperinger med ulik biotisk bakgrunn skulle likeledes få leve i takt med sin natur i egne menneskereservater eller økologiske hjemmeland beskyttet fra vestlig mekanistisk naturforståelse. Urbefolkningen skulle ikke ha frihet til å reise, fordi de da ville bryte ut av de økologiske relasjonene de hørte hjemme i, og dessuten risikere å komme i kontakt med ødeleggende vestlig livsstil. Den allerede biologisk overlegne hvite rase skulle administrere disse økologiske hjemmelandene ved å kontrollere de innfødtes hogst og husdyrhold, slik at ikke den økologiske harmonien kom i ubalanse. Det skulle innføres strenge regler for ekteskap mellom rasene, slik at menneskenes biologiske mangfold ble ivaretatt. Samtidig som man satte i gang strenge kontrolltiltak for å unngå overbefolkning blant de fattige og kriminelle, skulle man oppmuntre til flere barn blant de intellektuelle hvite på grunn av deres biologiske overlegenhet. Kvinners frigjøring skulle ikke oppmuntres, fordi menn i den humanøkologiske familiebalansen er kvinnen overlegen. Ikke minst homoseksualitet skulle forbyes, da dette humanøkologisk sett strider mot menneskets biologi, og dermed med muligheten for å kunne leve i nærkontakt med naturen i oss og rundt oss.

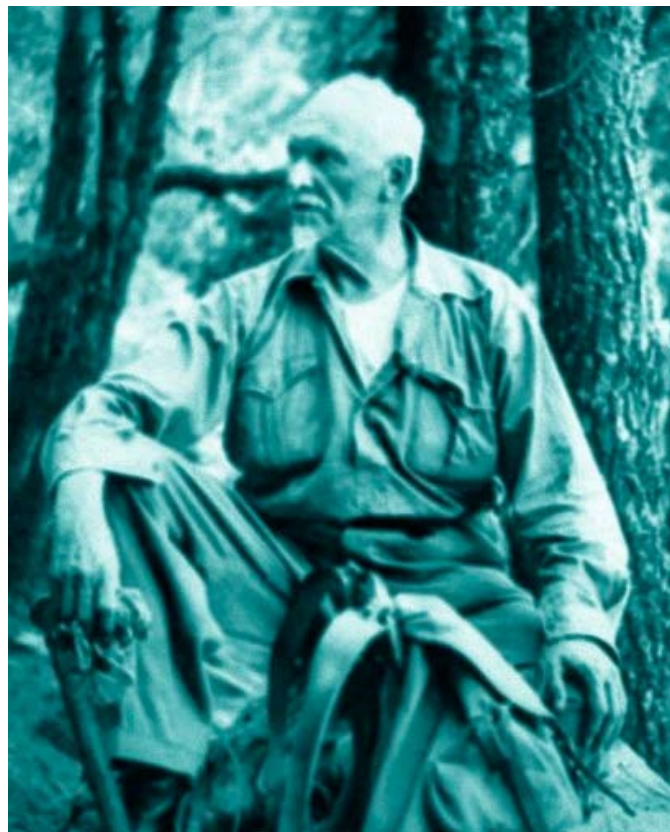
Alt dette kan synes hardt og brutalt sett med dagens øyne, men det er viktig å huske på at Phillips ikke så det slik. Tvert i mot. For ham var det biosentriske samfunn med dets økologiske hjemmeland en mulig løsning på den overhengende miljøkrisen. Hans visjon om det biotiske fellesskap var for ham lest med "melken av menneskelig godhet," der naturen ble tolket i tråd med Goethes ord: "Hennes krone er kjærlighet."⁹

Phillips ønsket først og fremst å imponere Smuts med sitt økofilosofiske arbeide, noe han også lyktes med. Smuts kom tilbake til makten i 1933 som justisminister, og fra 1939 til 1947 som Syd-Afrikas statsminister og feltmarskalk. I hele denne perioden frekventerte og brevvekslet Phillips med Smuts, og alt tyder på at Smuts hadde en levende interesse

for humanøkologien med dens sosial- og miljøpolitiske implikasjoner. En annen som også imponerte Smuts var Bews med studier i human økologi. Sammen med Phillips satte han det vitenskapelige fundamentet for Smuts' miljø- og rasepolitikk.

Bews gjorde stor suksess ved Natal University, der han ble utnevnt til rektor i 1930. Dette forhindret ham ikke i å publisere en serie humanøkologiske arbeider som reflekterer den administrative oversikt over ulike fag og etniske folkegrupper han trengte som universitetets administrator. Han fikk gjennomført segregering ved universitetet ved hjelp av økologisk argumentasjon. Det fantes angivelig "pionérmenn i likhet med poinérplanter," som kunne utvikle seg til "klimaks-typer av menn" hvis bare forholdene ble lagt til rette for dem ved universitetet.¹⁰ Bews brukte hyppig slike analogier mellom utvikling av planter og mennesker for å overbevise sitt publikum om den økologiske nødvendigheten av at den hvite rasen burde få en ledende akademisk rolle.

Hovedpoenget til Bews var å få slått fast det biologiske grunnlaget for ulike "økologiske klasser" og "en økologisk inndeling av menneskeheten."¹¹ Han argumenterte for at de klasseskiller, raseskiller og den arbeidsdeling man fant mellom mennesker var i henhold til naturens orden. Forholdet mellom fiskere, sjømenn, arbeidere, prester, medisinnmenn, handelsmenn, herskere, aristokrater, tjenere og så videre var den naturlige økologiske orden som hadde utviklet seg mellom mennesker over millioner av år. Takket være ulike klimatiske forhold hadde enkelte raser utviklet sin sivilisasjon lengre enn andre. Poenget var her å lage en økologisk differensiering

Jan Kristian Smuts

mellom lavt og høyt sivilisasjonsnivå for på den måten å kunne naturalisere og dermed legitimere rase og klasseskiller. Slike skiller representerte et økologisk mangfold og en naturlig balanse mellom mennesker i det store biotiske fellesskap.

Han utviklet en D.Q. ("Development Quotient"), ved siden av en I.Q. ("Intelligence Quotient"), som en vitenskapelig metode for klassifikasjon av ulike menneskers økologiske klassesethørighet. Bews redegjør blant annet for hvordan arkitektur, musikk, kunst og litteratur har utviklet seg under ulike biotiske betingelser, og viser hvor mye høyere hvite menneskers D.Q. er sammenlignet med ulike grupper av urbefolkninger. Bews tok høyde for at ikke all utvikling var av det gode, og at mange miljøproblemer nettopp var skapt av vestlig kulturs ofte ødeleggende forestilling om fremskritt. Det var derfor desto viktigere at urbefolkningen ikke utviklet seg i retning av de hvites livsstil, men forble på sitt utviklingsstadium. Han mente at urbefolkning burde skjermes fra vestlig påvirkning. Den herskende hvite økologiske klasse burde sørge for at de som ennå levde i pakt med naturen ble værende i sine respektive økologiske hjemmeland og ikke flyttet inn til byene eller på annen måte tok del i vestlig kultur.

Bews og Phillips' arbeider i human økologi ble fulgt med argusøyne av Smuts, som så i dem ikke bare en realisering av hans holistiske filosofi, men også et vitenskapelig fundament for hans politikk. Både Bews og Phillips var blant de ledende internasjonale økologene i sin samtid, og deres arbeid i human økologi ble anerkjent som banebrytende også utenfor Syd-Afrika. Det vil føre for langt å redegjøre for deres innflytelse generelt, men det er på sin plass å vise hvordan Smuts gjorde bruk av humanøkologen i utformingen av Syd-Afrikas rase- og menneskerettighetspolitikk.

Politisk humanøkologi og menneskerettigheter

Humanøkologien ga Smuts vitenskapelig belegg for sin holistiske filosofi om evolusjonen av høyere og laverestående menneskeraser. Med utgangspunkt i denne teorien om ulike personligheter fikk han vedtatt lover som begrenset de fargedes politiske frihet og mulighet til å kjøpe egen eiendom.

Smuts hadde en økologisk forståelse av "menneskets personlighet" som fulgte hans holistiske *personologi*, eller læren menneskets evolusjonære ulikhet fra sump- og buskmenn til sublim personligheter som Walt Whitman og Goethe. Smuts så det slik at noen mennesker var mer mennesker enn andre, og deres rettigheter skulle distribueres deretter. Ulike økologiske samfunn, eller det Phillips kalte biotiske fellesskap, frembringer ulike menneskepersonligheter som burde ha tilsvarende grader av borgerrettigheter. Smuts støttet seg ikke bare på økologisk forskning, men også på britisk rettsfilosofi om hvordan samfunnets sivile lover nedstammer fra naturlige lover. Ulike urbefolkningsgrupper skulle ha rett til å leve segregert i sine respektive økologiske hjemmeland, for på den måten å kunne leve i tråd med sine respektive personlighetens natur og i harmoni med sitt respektive biotiske fellesskap.

Det var slike grunner som lå bak Smuts' utkast til de Forente nasjoners menneskerettserklæring av 1945. Han var en av hovedsponsorene og forfatteren av det første utkastet, og ble

respektert for det blant både diplomater og politikere. Etter krigen ble han sågar feiret som en moralsk helt i de viktigste vestlige media. Det var først med menneskerettighetsdebattene rundt de Forente nasjoners erklæring av 1948 at Smuts moralske autoritet ble svekket, ikke minst takket være kritiske innlegg fra den indiske delegasjonen. I intellektuelle kretser var det antirasister som W. E. B. Du Bois som startet kritikken av Smuts, en kritikk som ble gjentatt av mange akademikere, for eksempel i den private korrespondanse mellom Smuts og redaktøren av *Samtiden*, Jacob Worm-Müller. Smuts så promoteringen av menneskerettigheter som sitt livsverk og tok ikke dette lett. Hans siste dagboknotater bærer preg av en følelse av å ha feilet både moralsk og politisk.

Smuts' politiske holisme var basert på hva han mente var en tolerant filosofi som viste respekt for alle urbefolknings iboende rett til selvstyre i tråd med egen tradisjon, livsstil og samfunn. Disse samfunn hadde i følge humanøkologien utviklet seg ulikt etter tusener av år med evolusjon, fordi de levde i ulike økologiske naturområder. Smuts argumenterte for at disse samfunn måtte få leve i tråd med sine iboende egenskaper. Denne holistiske filosofi søkte å ta vare på mangfoldet av fellesskapets sosiale dyder og gode former for liv for ulike rasers personligheter ved hjelp av sosial og etnisk segregering til ulike biotiske hjemmeland. Humanøkologisk vitenskap ga ham en rekke fakta og nyttig informasjon for en slik politikk.

Noter

- 1 Denne artikkelen bygger i sin helhet på kapittel 2, 4 og 5 i Peder Anker, *Imperial Ecology: Environmental Order in the British Empire, 1895-1945*. Cambridge: Harvard University Press, 2001. Leseren vil finne en fyldigere drøftelse og et bredere noteapparat i denne boken.
- 2 Boken var ferdig i 1895 og ble senere publisert som Jan Christian Smuts, *Walt Whitman: A Study in the Evolution of a Personality*. Detroit: Wayne State University Press, 1973.
- 3 Jan Christian Smuts, "An Inquiry into the Whole," in William Keith Hancock og Jean van der Poel (red.), *Selections from the Smuts Papers*, vol. 3, (Cambridge: Cambridge University Press, 1966), MS 520, s. 68-83.
- 4 George W. Gale, *John William Bews*, Pietermaritzburg: University of Natal Press, 1954., s. 62.
- 5 John Phillips, *Kwame Nkrumah and the Future of Africa*, London: Faber and Faber, 1960, s. 17.
- 6 Jan Christian Smuts, "South Africa in Science," in *South African Journal of Science*, vol. 22 (1925), s. 17.
- 7 Jan Christian Smuts, *Holism and Evolution*, London: Macmillan, 1926, s. 343.
- 8 J. E. Bodin, "Holism and Evolution," in *The Personalist*, vol. 9 (1928), s. 66-67.
- 9 John Phillips, "Man at the Cross-Roads," in *Our Changing World-View*, Anonym (red.), 1932, s. 67, 68, 69. Se også John Phillips, "The Biotic Community," in *Journal of Ecology*, vol. 19. (1931), s. 1-24.
- 10 John William Bews, "The Ecological Viewpoint," in *South African Journal of Science*, vol. 28 (1931), s. 13.
- 11 John William Bews, *Human Ecology*. Oxford: Oxford University Press, 1935, begrepene brukes i hele boken, se for eksempel s. 155, 245, 256.

Marshallplanen: Europa gjenreist etter amerikansk modell?¹

I begynnelsen av 1950-årene la NATO ut på en bussturné gjennom Europa. Plakater med slagord som "ny sevje, bedre liv" og illustrasjoner av fredsduer og unge trær med ferske skudd skulle skape støtte for Marshallplanen og intereuropisk samarbeid.² Hvorfor koblet USA bistand til integrasjon? Hvilken innflytelse fikk USA over de europeiske landenes samarbeid? Og hvilken betydning hadde Marshallplanen for den videre utviklingen av EU?

Av Hilde Reinertsen

USAs visjon: vekst gjennom samarbeid

Marshallplanens reklameplakater illustrerer et av etterkrigstidens store politiske spørsmål i Europa: i hvilken grad skulle de europeiske landene inngå politisk og økonomisk samarbeid? Med sitt fremtidsoptimistiske uttrykk og sin feiring av verdier som kraft, vekst og fred, sier plakaterne i klartekst at nytt liv, ny styrke og høyere levestandard vil følge av intereuropisk samarbeid. Slik tydeliggjør de USAs mål med Marshallplanen: et sterkt og integrert Europa i vekst. Plakatene kan imidlertid også fortelle oss noe om europeiske holdninger. At USA i det hele tatt så seg nødt til å lansere en slik offensiv kampanje rettet mot vesteuropeisk opinion signaliserer jo at det i Europa fantes en uvilje mot nettopp intereuropisk samarbeid. Nettopp fordi plakaterne tydeliggjør disse to temaene, et amerikansk ønske om vesteuropeisk samarbeid og en europeisk motvilje mot nettopp dette, gir de en god inngang til å forstå Marshallplanens betydning for vesteuropeisk samarbeid.

Denne artikkelen vil undersøke i hvilken grad og på hvilke måter integrasjonsmodellen som ble forespeilet i Marshallplanen fikk gjennomslag i Europa. Med andre ord, i hvilken grad formet den amerikanske definisjonen av samarbeid, nemlig økonomisk og politisk integrasjon, det videre intereuropiske samarbeidet? Artikkelen vil argumentere for at nettopp ved å kreve samarbeid om gjenreisningen fikk Marshallplanen avgjørende betydning for det videre vesteuropeiske samarbeidet, fordi den institusjonaliserte og slik formaliserte samarbeidet mellom landene. Imidlertid er det viktig å påpeke at den amerikanske integrasjonsmodellen ikke ble ukritisk adoptert i Vest-Europa; i stedet utviklet det seg en særeuropeisk versjon, der integrasjon viste seg å være en lang prosess.

Økonomi og strategi: USAs motiver

Marshallplanen ble offisielt lansert 5. juni 1947 av utenriksminister George Marshall, da han holdt sin berømte tale ved Harvard universitetet.³ Her skisserte han en alvorlig økonomisk og politisk situasjon i Europa, som kunne komme til å få dramatiske konsekvenser for amerikansk handel og sikkerhet. Selve Europas økonomiske struktur sto i fare for å bryte sammen, fortalte han, og amerikansk bistand til europeisk gjenreisning var derfor helt nødvendig. Men Marshall presiserte

også at det var europeerne selv, i samarbeid, som måtte utforme selve planen og kartlegge behovene.

Marshall's tale underkommuniserte sterkt USAs realpolitiske motiver for Marshallplanen. Både økonomiske og strategiske hensyn spilte inn, samtidig som integrasjon var et mål i seg selv.⁴ Det økonomiske motivet dreide seg om å få europeisk produksjon og handel i gang. Europa hadde lidd store menneskelige og materielle tap, hadde millioner av flyktninger og internt fordrevne, og store skader på infrastrukturen. Uvanlig tørre og varme somre og en svært kald vinter i 1946-47 skapte matmangel og tilløp til krise. Økonomien var ustabil: i 1946 lå den samlede europeiske eksporten på 59 prosent av 1938-nivå. Handelsbalansen med USA var negativ, og det store underskuddet førte til at dollarreservene, som allerede var svært svekket av krigen, ble tappet ytterligere, noe som igjen førte til et dollarunderskudd. Fra 1946 til 1947 doblet dollarunderskuddet seg, fra 2,35 milliarder til 4,74 milliarder. USA anså det økende dollargapet som svært alvorlig fordi det ville gjøre det vanskeligere for dem å få eksportert sine varer, noe den amerikanske økonomien var avhengig av. Støtte til økonomisk gjenreisning og modernisering var derfor et viktig middel, både gjennom bistand, lån og etableringen av motverdifond, som besto av lokal valuta europeerne fikk fra salg av amerikanske varer.

Videre foreslo Marshallplanen midler som frihandelsområde, tollunion og felles valuta eller i det minste muligheten for å handle mellom ulike valutaer for å få i gang intereuropisk handel. Den amerikanske modellen sto sentralt her, basert som den var på *economies of scale* og et integrert marked. Velfungerende økonomier i Europa var altså avgjørende for å holde den amerikanske økonomien i balanse, og unngå lignende tilstander som under depresjonen. I denne sammenhengen var de store industrielle økonomiene viktige å støtte, det vil si Frankrike, Tyskland, Benelux-landene og Storbritannia.

Økonomisk gjenreisning hadde også en meget viktig politisk side, fordi USA fryktet at økonomisk krise kombinert med et svakt demokratisk styre ville fostre kommunisme. Både i Hellas, Italia, Frankrike og Tyskland så USA dette

behovet. Marshallplanen må slik sees i sammenheng med den internasjonale politiske situasjonen, og kan anses som en økonomisk "flipside" av Truman-doktrinen.⁵ Med andre ord, et middel i kampen mot kommunismen og for det liberale demokratiet. Derfor ønsket USA også å støtte land som på grunn av sin geopolitiske plassering var avgjørende for oppdemming mot Sovjetunionen. Tyrkia, Hellas, Irland, Island, Sverige og Norge hørte med i denne kategorien. Det samme gjorde Storbritannia, fordi USA ikke ville ha råd til å fylle et eventuelt maktvakuum dersom en økonomisk krise i Storbritannia skulle tvinge landet til å trekke seg ut av samveldeområdene. Derfor ble det viktig å sørge for at grenselandene ikke vendte sitt fokus mot øst, men heller ønsket å samle seg i en europeisk USA-støttet blokk.

Europeisk integrasjon: både middel og mål

Som vi ser av denne gjennomgangen var motivene for Marshallplanen altså både økonomiske og strategiske, og integrasjon var både middelet og målet. Et sterkt og samlet Vest-Europa, økonomisk integrert gjennom et frihandelsområde og politisk integrert gjennom overnasjonale organer, var den best mulige oppdemmingen mot kommunismen, både geopolitisk og internt i landene. For å sikre en samlet vesteuropeisk blokk ble derfor også Danmark og Portugal invitert til å delta, i tillegg til Sveits, som aldri mottok noe hjelp.

Integrasjon var også svaret på et siste sentralt spørsmål, nemlig hvordan tysklandsproblemet skulle løses? Av strategiske årsaker var det nødvendig for USA å knytte de allierte sonene tett til seg. Og av økonomiske årsaker så USA det som nødvendig å slå sammen de allierte sonene og gjenreise Tyskland. Politikken med å begrense Tysklands produksjon og holde økonomien nede hadde slått feil, og *State Department* så seg nødt til å revurdere sin politikk. Tyskland ble i stedet ansett som den nødvendige motoren i den europeiske økonomien, og Tysklands gjenreisning ble derfor nøkkelen til vesteuropeisk gjenreisning. Med andre ord, vesteuropeisk gjenreisning gjennom integrasjon.

For USA var "samarbeid" ensbetydende med en høy grad av økonomisk og politisk integrasjon, altså en føderasjon. Samarbeidet skulle lede til et Europa formet etter amerikansk modell, med et integrert fellesmarked uten tollbarrierer eller andre handelshindringer, samt med et overnasjonalt organ som kontrollerte og koordinerte markedet. Hvilken av disse to som var viktigst og skulle komme først var kjernen i en debatt internt i Truman-administrasjonen mellom henholdsvis frihandlerne og planleggerne. Debatten endte med et kompromiss, og Marshallplanen fremmet derfor en kombinasjon av de to synene. Denne kombinasjonen av fritt marked og sentral styring var typisk for keynsianismen og mellomkrigstidens *New Deal*, og Truman-administrasjonen ønsket nå å overføre dette til etterkrigstidens Europa. Slik ble Marshallplanen et middel i USAs store visjon for Europa, for et Europas Forente Stater, der den gamle verden ble omskapt i den nye verdens bilde.⁶

Europeernes ryggmargsrefleks

Hvordan var så reaksjonene på USAs forslag? Tre uker etter Marshalls tale møttes utenriksministrene Bevin, Bidault og Molotov fra henholdsvis Storbritannia, Frankrike og

Sovjetunionen for å diskutere Marshalls initiativ. Det ble fort tydelig at USAs krav om europeisk integrasjon og gjenreisning av Tyskland splittet partene. Både Bidault og Molotov var svært skeptiske til å inkludere Tyskland i gjenreisningsplanene. Denne alliansen ble imidlertid overskygget av det fransk-britiske interessefellesskapet og av Sovjets syn på nasjonal suverenitet. Sovjet ønsket ikke å gi fra seg kontroll over sin nasjonale økonomi, og avviste således en plan de anså for å undergrave slik kontroll. Molotov motsatte seg derfor en felles søknad og ønsket i stedet at landene utformet nasjonale søknader. Bevin og Bidault avviste dette med henvisning til USAs krav om en felles søknad, med det resultat at Molotov trakk seg fra konferansen. Hans avsluttende advarsel om at amerikansk politikk ville dele snarere enn å samle det europeiske kontinentet skulle etter hvert vise seg å bli en realitet.⁷

Verken Frankrike, Storbritannia eller USA var videre skuffet over at Sovjet trakk seg fra konferansen; de hadde tvert i mot håpet at dette skulle skje.⁸ Frankrike og Storbritannia tok nå initiativet til å organisere en felles europeisk søknad om økonomisk støtte, og inviterte europeiske land til å delta. Dette inkluderte Tyrkia av strategiske årsaker og ekskluderte Spania på grunn av Franco-regimet. Press fra Moskva gjorde dessuten at de østeuropeiske landene avsto invitasjonen. Slik ser vi at Marshallplanen bidro til å utkrystallisere Vest-Europa som en enhet, ved å indirekte definere hvem som satt rundt forhandlingsbordet.

CEEC: Et første skritt

Representanter fra de 16 deltagerlandene møttes i Paris i juli 1947 for å kartlegge behov og utforme en felles søknad. De konstituerte et felles organ, Komiteen for europeisk økonomisk samarbeid (CEEC), for å koordinere arbeidet. Innenfor denne rammen av samarbeid kom imidlertid flere motforestillinger til syne. Det var det spesielt tre temaer som preget diskusjonene: overnasjonale organer, tysk integrasjon og USAs motiver. Representantene stilte seg umiddelbart svært kritiske til USAs ønsker da de mente disse gikk altfor langt i en føderal retning. Landene var langt mer interessert i en mellomstatlig samarbeidsform, der overnasjonale organer kun koordinerte samarbeidet og ikke utøve reell makt over nasjonale anliggender. CEEC, som etter hvert fikk ansvaret for å administrere bistanden, forble dermed også kun et mellomstatlig organ. Det måtte press til fra amerikansk side for i det hele tatt å få til en felles søknad om støtte, og ikke bare en liste over nasjonale behov. For å sikre vedtak i den amerikanske kongressen strakk de europeiske landene seg imidlertid lenger retorisk enn man ønsket politisk. For å peke på vilje til samarbeid viste de til eksisterende regionale planer om økonomisk samarbeid både på kontinentet og i Norden. Og støtten fra kongressen kom i form av *European Recovery Program* (ERP), Marshallplanens offisielle tittel. Gjennom ERP ble lån, materiell og motverdmidler til en verdi av 13 milliarder dollar overført til CEEC-området over en fireårsperiode.

*Vi bygger et nytt Europa". Plakat brukt på bussturné på 50-tallet.
Kilde: www.nato.int/education/posters.htm*

ERP

WIR BAUEN

EIN NEUES EUROPA

I debatten om graden av mellomstatlighet og overnasjonalitet må det nevnes at føderalisme i seg selv ikke var noen ny tanke i Europa. Ideen om ett Europa med en felles identitet strekker seg tilbake til Karl den Store. Skikkelser som Jean-Jacques Rousseau og Victor Hugo hadde skrevet om temaet på henholdsvis 1700- og 1800-tallet, begge med fokus på felles institusjoner og felles markeder for å sikre fred. Richard Coudenhove-Kalergi hadde fremmet forslag om en pan-europeisk union i 1923, Aristide Briand hadde i 1931 utformet en plan for europeisk integrasjon, mens Altiero Spinelli, som hadde skrevet om nasjonalstatens manglende evne til å sikre fred og velstand i 1941, også anså føderasjon som måten å sikre fred. Imidlertid fikk ikke noen av disse initiativene gjennomslag, og de startet dermed ikke noen integrasjonsprosess. Selv om ideene fantes og sirkulerte i Europa fikk de ikke gjennomslag før nærmere 1950, og det var da ikke det føderale Europa som vant fram.

Frankrikes reaksjon på USAs ønskede gjenreisning av Tyskland er et godt eksempel på den vesteuropeiske skepsisen mot integrasjon. Frankrikes ryggmargsrefleks var å holde Tyskland nede. En sentral del av Monnet-planen, en plan for gjenreisning og modernisering av fransk økonomi og industri,⁹ var da også å overføre Saar-området med sine store kullforekomster til Frankrike som krigsreparasjoner samt sikre fransk kontroll over stålindustrien i Ruhr-området. Bare to år etter krigens slutt var det ikke et alternativ å endre denne holdningen overfor Tyskland.

USA, derimot, viste en mer pragmatisk innstilling overfor sine tidligere krigsmotstandere. Både Tyskland og Japan fikk massiv støtte fra USA til gjenreisning, og begge to opplevde en svært rask økonomisk vekst. Begge landene hadde vært økonomiske og industrielle kraftsentre før krigen, og USAs økonomi hadde behov for at de fortsatte som dette. Imidlertid måtte man forhindre at de noensinne truet USA igjen. Militær vingeklipping var derfor nødvendig. Samtidig var opprustning av Tyskland etter hvert like nødvendig av kaldkrigshensyn, noe Koreakrigen bidro til å synliggjøre fra 1950. Dette var vanskelig å godta i et Europa der nasjonalismen stakk dypt. Samtidig hadde man her førstehånds erfaring med hvilke katastrofale krefter nettopp nasjonalismen kunne utløse. Europeerne var derfor nødt til å endre sin strategi for å sikre nasjonal gjenreisning.

Kompromisset: gradvis integrasjon

Hva var så grunnen til at man nå valgte å godta samarbeid, og også en viss grad av integrasjon? Den britiske økonomiske historikeren Alan Milward argumenterer for at en internasjonalisering var den eneste måten nasjonalstatene i Vest-Europa kunne overleve på. Han kaller integrasjon nasjonalstatens redning,¹⁰ mens hans kollega Michael Burgess kaller det nasjonalstatens gjenoppstandelse.¹¹ Nasjonale økonomiske, sosiale og politiske interesser avgjorde med andre ord at den radikale reorienteringen kunne skje: Selv om Milward har vist at det ikke sto så dårlig til i europeisk økonomi som man opprinnelig hadde trodd, var Marshallplanen en måte for nasjonalstatene å finansiere egne moderniseringsprosjekter, utvikle velferdssystemer og ikke minst sikre amerikansk sikkerhetspolitisk støtte. Fra 1949 ble den amerikanske sikkerhetsgarantien institusjonalisert gjennom NATO. Slik ble

Marshallplanen et middel også for å oppnå europeiske mål av både økonomisk og sikkerhetspolitisk art.

Samtidig er det viktig å påpeke at enkeltaktører spilte en avgjørende rolle i arbeidet.¹² Utenriksministrene Bevin og Bidault, undersekretær Clayton i det amerikanske utenriksdepartementet og en rekke andre politiske aktører bidro til å forme Marshallplanen og dens virkninger. De handlet ut i fra og innenfor de økonomiske og politiske realitetene, og illustrerer slik hvordan strukturer både formes og formes av aktører – og omvendt.

Marshallplanen som katalysator

Hvordan bør vi så vurdere Marshallplanens betydning for vesteuropeisk samarbeid? Til tross for Milwards moderering av Europas økonomiske krise i 1947-48 er det bred enighet om at planen som bistandsprosjekt var en suksess: gjenreisning gikk fort, produksjonen kom i gang og dollarunderskuddet ble borte. Videre ble to sentrale institusjoner opprettet: OEEC og EPU. OEEC (Organisasjonen for europeisk økonomisk samarbeid) ble til etter en omdanning av CEEC i 1948, og signaliserte i navn og form en konsolidering av samarbeidet. Gjennom opprettelsen av EPU (European Payments Union) ble den intereuropeiske handelen multilateral, fordi landene her kunne koordinere kreditt og underskudd til de andre medlemslandene og slik operere mye friere. Dette var et klart skritt mot integrasjon. Landene godtok derimot verken tollunion, fellesmarked eller overnasjonale organer. Spørsmålet om Tysklands gjenreisning fikk USA etter hvert gjennomslag for, siden man innså nødvendigheten av en sterk tysk økonomi, men også fordi USA garanterte for sikkerheten. Dette var forøvrig første gang USA gikk inn i en forpliktende utenrikspolitisk avtale, så NATO innebar et stort steg også for dem. På kort sikt så det imidlertid ut til at amerikanernes føderale ambisjoner på Europas vegne hadde falt, fordi integrasjonen var både avgrenset og mellomstatlig.

Europa var ikke blitt noe United States of Europe da Marshallplanen tok slutt i 1951. Imidlertid er det tydelig at Marshallplanen la grunnlaget for formaliseringen og institusjonaliseringen av samarbeid i Vest-Europa, ved at den insisterte så sterkt på nettopp samarbeid. Ved å fokusere på Tysklands gjenreisning samtidig som man var sensitiv til Frankrikes behov for sikkerhet bidro Marshallplanen til å gjøre Kull- og stålunionen (ECSC) politisk mulig bare fem år etter at krigen var over.

De forskjellige amerikanske og europeiske oppfatningene av integrasjon speiler en teoretisk debatt om hvorvidt integrasjon er et mål – noe som kan oppnås – eller en prosess. Det kan virke som at USA opererte ut i fra den første forestillingen, fordi økonomisk og politisk integrasjon for dem var et mål i seg selv. Da de tok denne føderale modellen med til Europa ble det imidlertid tydelig at det ikke var like enkelt.

Stadig dypere og bredere integrasjon

Den beskjedne starten, med OEEC, EPU og etter hvert ECSC med sine seks medlemmer, var kanskje en uglamorøs start på det vesteuropeiske samarbeidet, men de hadde reelle økonomiske funksjoner og løste presserende problemer. ECSCs

konkrete arbeidsoppgaver la grunnlaget for videre integrasjon, i motsetning til samtidige prosjekter som Europarådet fra 1948, som til tross for sine føderale visjoner forble en mellomstatlig organisasjon uten reell politisk betydning. Marshallplanen derimot, krevde og førte til et reelt samarbeid, ikke bare idemyldring og dialog. Gjennom opprettelsen av OEEC og EPU ble den en forutsetning for og en forløper til den videre vesteuropeiske integrasjonsprosessen. Marshallplanen var ikke den grunnleggende årsaken til at dette kunne skje, men den startet prosessen der valgte representanter møttes i formelle fora for å finne konkrete løsninger. I tillegg ble de sentrale trekkene i den videre integrasjonsprosessen diskutert allerede da: Samarbeid om kontinentets produksjon og salg av kull og stål ble foreslått i 1950 og institusjonalisert i 1953. Romatraktatene av 1957 erklærte ønsket om en *ever closer union* og etablerte EF med dens tollunion og overnasjonale organer. Enhetsakten i 1986 innførte et felles marked. Maastricht-avtalen skapte fra 1993 en politisk union, dagens EU, med felles utenrikspolitikk og et sterkere parlament. I 1999 ble en felles valuta innført, om enn ikke i hele unionen, og i 2005 kuliminerte prosessen med votering over en felles grunnlov.

Det er forøvrig interessant å merke seg at skillet mellom landene som fikk Marshallhjelp av økonomiske årsaker og de som fikk hjelp av strategiske årsaker, i stor grad speiler landenes ulike grad av integrasjon utover i perioden. EF/EFTA-skillet er ett eksempel, eurosone et annet. Og Storbritannia, som hørte med i begge kategoriene, forble ambivalent overfor integrasjonsprosessen. Med Samveldet å tenke på, i tillegg til forholdet til USA, var Storbritannia i egne øyne aldri et hvilket som helst europeisk land. Ønsket om økonomisk utbytte uten å overgi noe suverenitet preget derfor Storbritannias linje under både Marshallforhandlingene og søknadene om EF-medlemskap i 1963 og 1967, og det ble svært eksplisitt under Thatchers ledelse. Spørsmålet om integrasjon førte rett og slett til at Storbritannia avsto fra å ta noen ledelse i Europa, og overlot dette til Frankrike i stedet. Dette, kombinert med Frankrikes endrede oppfatning av samarbeid med Tyskland, dannet grunnlaget for den fransk-tyske akse, som skulle komme til å bli sentralt for den videre prosessen.

En av Marshallplanens sentral konsekvenser var å gjenreise Vest-Europa innenfor et atlantisk rammeverk. USA og den kalde krigen utgjorde de ytre forutsetningene for at et forpliktende samarbeid kom i gang. Videre kan vi se at tanken om økonomisk vekst som grunnlaget for samfunnets velferd fikk gjennomslag. I etterkrigstidens USA var det sterk konsensus om at man i stedet for en refordeling av ressursene heller burde fokusere på å øke størrelsen på produksjonen. Slik unnslopp man klasseperspektivet og vant retorisk over kommunistene. I Europa var ikke fordømmelsen av kommunismen like kategorisk. Fordeling var en sentral del av den økonomiske politikken, spesielt i Storbritannia og Norden. Marshallplanen bidro imidlertid til å knytte Vest-Europa tettere til USA, og gjennom dette utviklet Vest-Europa en politisk konsensus der økonomisk vekst, sikkerhet og samarbeid var nært knyttet sammen. Internt i landene ble kommunistiske partier marginalisert og sosialistiske partier modererte sine standpunkter. På det internasjonale nivået ble frihandel og vekst i sin tur bærende prinsipper for verdensøkonomien og

internasjonal politikk gjennom Bretton Woods-systemet. Her ble særlig GATT en sentral institusjon.

EUs historie: møter og traktater

Som en oppsummering kan vi konkludere med at Marshallplanen fikk avgjørende betydning for Europas gjenreisning og økonomiske vekst, for løsningen av tysklandsproblemet og for løsningen av Ruhr-problemet. Marshallplanen var videre av stor betydning fordi det var samarbeid og gradvis integrasjon som var metoden man brukte for å løse problemene. Integrasjon var om ikke en ny tanke i Europa så i det minste uprøvd i praksis, og representerte dermed en radikal omorientering av både økonomisk politikk og sikkerhetspolitikk. USAs garanti om beskyttelse gjorde dette mulig, sammen med at man i Vest-Europa innså at for å løse de tre nevnte problemene måtte man gi slipp på deler av sin nasjonale suverenitet. Imidlertid ble ikke den amerikanske modellen på noen måte adoptert; i stedet utviklet det seg en sær-europeisk versjon, der integrasjon viste seg å være en lang prosess. Imidlertid er det viktig å påpeke som Burgess gjør at om ett land avviser et forslag betyr ikke det at integrasjonen stagnerer; tvert imot, dersom alle utenom ett land faktisk ratifiserte et forslag tyder det på at viljen til forpliktende samarbeid var stor. Men som vår analyse av Marshallplanen har vist, er ryggmarg-refleksene mot føderalisme sterke i Europa, og integrasjonsprosessen gikk derfor ofte to skritt fram og ett tilbake.

“Ny sevje, bedre liv”. Plakat brukt på bussturné på 50-tallet.
Kilde: www.nato.int/education/posters.htm

EUs historie er en historie av møter.¹³ Og det er nettopp gjennom dette, ved å kreve at de vesteuropeiske maktene satte seg ned rundt et felles forhandlingsbord, at Marshallplanen virkelig fikk betydning for vesteuropeisk samarbeid. Det var der det virkelig startet. Gjennom en slik uglamorøs prosess av møter og forhandlinger om avtaler og traktater har integrasjonen i Vest-Europa blitt gradvis fordypet og utvidet. Debatten om den nye grunnloven representerer vel et foreløpig føderalistisk høydepunkt samtidig som den mellomstatlige ryggmargsrefleksjonen ble opprettholdt av Nederland og Frankrikes avvísninger. Det at østeuropeiske land nå er tatt opp som medlemmer viser videre at EU tilpasser seg en ny geopolitisk situasjon. Kun et fåtall av Europas befolkning avvís nå selve integrasjonen. Situasjonen er i det hele tatt en helt annen enn i begynnelsen av 1950-årene, da USA så det som nødvendig med en bussturné gjennom Europa for å skape entusiasme omkring samarbeidsprosjektet, og overbevise europeerne om at samarbeid var middelet for å oppnå vekst og velferd. Budskapet på plakatene har blitt en del av en europeisk politisk konsensus.

Avslutningsvis kan man jo spørre seg om ikke en bussturné langs Europaveiene ikke kunne være nyttig også for dagens EU-kommisjon? Kanskje på den måten vil man kunne bøte på problemet dagens EU står overfor: ikke et dollarunderskudd, men anklager om et demokratisk underskudd og om en manglende nærhet mellom EU og europeerne.

Noter

- 1 Artikkelen bygger på en prøveforelesning holdt 5. desember 2005, med tittelen "Marshallplanens betydning for vesteuropeisk samarbeid".
- 2 Disse og flere plakater kan sees på <http://www.nato.int/education/posters.htm>.
- 3 Talen kan leses i sin helhet på <http://www.foreignaffairs.org/19970501faessay76399/george-c-marshall/against-hunger-poverty-desperation-and-chaos-the-harvard-speech.html>.
- 4 Burk 2001, 271-273.
- 5 Dinan 2004, s. 21.
- 6 Hogan 1987, s. 443-445.
- 7 Hogan 1987, s. 51-53.
- 8 Hogan 1987, 53.
- 9 Monnet-planen, utformet etter Jean Monnet, fransk politiker og byråkrat som med sitt gode kontaktnett på begge sider av Atlanterhavet kom til å bli en sentral aktør i den europeiske integrasjonsprosessen.
- 10 Milward, 1992.
- 11 Burgess, 2000, s.95.
- 12 Burgess 2000, s. 169.
- 13 Dinan, 2004.

Litteraturliste

- Burgess, Michael (2000): *Federalism and the European Union. The building of Europe 1950-2000*. Routledge.
- Burk, Kathleen (2001): "The Marshall Plan. Filling in Some Blanks" i *Contemporary European History* 10 (2). Cambridge University Press.
- Dinan, Desmond (2004): *Europe Recast: A History of European Union*. Palgrave Macmillian.
- Hogan, Michael (1987): *The Marshall Plan. America, Britain, and the reconstruction of Western Europe, 1947-1952*. Cambridge University Press.

- Lundestad, Geir (1998) *"Empire" by Integration: The United States and European Integration, 1945-1997*. Oxford University Press.
- Milward, Alan S. (1989): "Was the Marshall Plan necessary?" i *Diplomatic History*, vol. 13 (2). Scholarly Resources.
- Milward, Alan S. (1992): *The European Rescue and the Nation-State*. 2.utgave. Routledge.
- Moravcsik, Andrew (1993): "Preferences and Power in the European Community: A Liberal Intergovernmentalist Approach" i *Journal of Common Market Studies* vol. 31 (4). Blackwell.
- Paterson, Thomas G., Clifford, J. Garry og Kenneth. J. Hagan (2000): *American Foreign Relations. A History since 1895*. 5. utgave. Houghton Mifflin Company.
- Pinder, John (2001): *The European Union. A Very Short Introduction*. Oxford University Press.
- Reynolds, David (1997): "The European Response: Primacy of Politics" i *Foreign Affairs*, may/june 1997. <http://www.foreignaffairs.org/19970501faessay3823-p0/david-reynolds/marshall-plan-commemorative-section-the-european-response-primacy-of-politics.html>, 29.11.05.
- Rosamund, Ben (2000): *Theories of European Integration*. Palgrave Macmillian.
- Wurm, Clemens (1995): "Early European Integration as a Research Field. Perspectives, Debates, Problems" i *Western Europe and Germany. The beginnings of European integration, 1945-1960*. Berg Publishers.

Både offer og forbrytar

Er det mogleg å skriva ei historie om tyske offer utan å gløyma dei tyske brotsverka?

Etter den andre verdskrigen vart om lag 14 millionar tyskarar utviste frå Aust-Europa, nesten to millionar døde på veg vestover. Sidan 1950-talet har tyske forskarar skriva historia om dei dramatiske hendingane like etter krigens slutt. På 1950-talet skugga minnet om dei fordrivne for moglegheitene til å ta eit gjennomgripande oppgjær med den nasjonalsosialistiske fortida. Seinare hamna minnet om fordrivne i skuggen av Holocaust. I dag er dei fordrivne gjenstand for auka interesse både i den tyske ålmenta, og blant historikarar. Men korleis er det mogleg å skriva ei historie om tyske offer utan å gløyma dei tyske brotsverka?

Av Astrid Sverresdotter Dypvik

Det er ikkje lenge sidan ein vart sett skeivt på om ein meinte at flukt og fordriving var eit viktig tema for historiske arbeid, skreiv Karl Schlögel, som er professor i austuropeisk historie ved Europauniversitetet i Frankfurt-Oder, i Zeitschrift für Geschichtswissenschaft i 2003. Schlögel hevda at den som meinte at flukt og fordriving var eit viktig forskingstema, måtte svara på spørsmål om han ikkje var redd for å få "applaus frå feil side". Han nemner også den galne sida med namn; organisasjonane til dei fordrivne.¹ I desse setningane oppsummerer Schlögel korleis den politiske polariseringa, høgresidas *offerdiskurs* – og motstykket venstresidas *gjerningsmannsdiskurs*, har fått konsekvensar for forskinga om dei fordrivne. Schlögel plasserer seg sjølv utanfor desse to, og representerer dermed ein nyare, tredje diskurs. I denne artikkelen vil eg sjå den vest-tyske og seinare felles-tyske forskinga om dei fordrivne frå 1950-talet og fram til i dag i ljøs av desse tre diskursane. Med diskursar meiner eg her "en måte å tale om og forstå verden (eller et utsnitt av den) på."² Diskursane blir altså ei slags overordna ramme for forståinga. Tendensane blir her dei meir tydelege utslaga denne bakanforliggjande forståinga får. Historia om forskinga om dei fordrivne er tett innvove i historia om det politiske og moralske oppgjæret med NS-tida i Bundesrepublikken, det tyskarane kallar *Vergangenheitsbewältigung* (meistring av fortida), eit samfunnsmessig gjennomgripande oppgjær med den nasjonalsosialistiske fortida. I Tyskland er diskusjonstema knytt opp til det tredje riket og Holocaust sers politiserte. Dette skaper ein glidande overgang mellom historiefag og politikk, påpeikar Wolfgang Wippermann, historieprofessor ved Freie Universität Berlin.³ Det er ikkje uråd å skilja dei to, men dei påverkar kvarandre, og historikarane må forhalda seg til den pågåande politiske debatten.

Flukt frå den raude armé

Det vi kallar fordrivinga av tyskarane er ein samansett prosess. Det dekkjer både flukt frå den framrykkande raude arméen våren 1945, den kaotiske perioden like etter at den tyske hæren hadde kapitulert og tida med internering og fengsling og utvising etter at nye styresmakter hadde overteke forvaltninga. Landsbyen Nemmersdorf vart 21. oktober 1944 innteke av sovjethæren, og innbyggjarane vart massakrerte. Gerda

Meczulat var einaste overlevande, ho greidde seg fordi soldaten som skaut henne hadde sikta for unøyaktig.⁴ Nemmersdorf vart brukt flittig i nazistanes propaganda. Her var sovjetaranes vondskap prova nok ein gong, gode tyskarar måtte kjempa mot. Propagandaen fungerte ikkje slik han skulle, i staden for å gje folk vilje til å halda ut, gjorde hendingane i Nemmersdorf at folk flykta vestover. Den iskalde vinteren tok livet av mange, sovjethæren og lokale militser likeså. Hendingane i byen Außig (på tsjekkisk: Ústí nad Labem) sommaren 1945 er for ettertida blitt ståande som symbol på den brutale behandlinga av tyskarar i Tsjekkoslovakia. Tyskarane fekk skulda for ein eksplosjon der 28 menneske hadde mista livet på den lokale ammunisjonsfabrikken. Som straff sette tsjekkisk militi i gang ein dødsmarsj som skulle enda i elva Elbe. Både kvinner og barn vart tvinga til å kasta seg frå brua og ut i elva. Deretter skaut tsjekkisk militi ned i vatnet heilt til ingen kom opp att.⁵ Ein reknar med att 2700 menneske vart drepne. På sigersmaktenes konferanse i Potsdam sommaren 1945 vart det vedteke at den tyske befolkninga vart utvist frå Polen og områda aust for Oder-Neiße, Tsjekkoslovakia, Ungarn, Romania og Jugoslavia. Det vart slege fast i protokollen at utvisinga skulle føregå på ein "ordna og human måte."⁶ Slik gjekk det ikkje. Tala er usikre, men Hans Ulrich Wehler skriv at cirka 14 millionar menneske vart råka av utvisinga, og at kanskje så mange som to millionar menneske døydde undervegs.⁷ Fordrivinga var altså tidvis sers brutal og traumatisk for mange av dei som opplevde det.

Tyskarar som offer

K. Erik Franzen skildrar i artikkelen "In der neuen Mitte der Erinnerung" to diskursar for forståing av andre verdskrigen og fordrivinga.⁸ Offerdiskursen er den eldste. Denne har røter tilbake til 1950-talet. På denne tida fann diskusjonar og strider om fortida stad berre i brotstykke. Rettsoppgjæret i Nürnberg vart lagt merke til, men det fanst ikkje noko medvit om Holocaust, omgrepet Holocaust fanst heller ikkje. Tyskarane såg i fyrste rekkje på seg sjølve som eit land av offer. Dei hadde alle vorte offer for Hitler og dei alliertes bombekrig. Innanfor denne diskursen var det dei fordrivne som var aller mest offer, fordi dei hadde betalt den høgaste prisen for nederlaget. Robert Moeller meiner denne forståinga av tyskarane som offer var ein heilt sentral integrasjonsmyte i BRD i etterkrigstida.⁹ Med

myte meinst her ei forteljing som danna grunnlag for ei felles forståing. Denne integrasjonsideologien, der ein ikkje tok rettsleg oppgjer med forbrytarane, men valde å inkludera dei i samfunnet, er tett knytt til Konrad Adenauer og det kristendemokratiske partiet (CDU)s program for gjenreising og restituering etter krigen.

Denne diskursen er sentral for å forklåre tendensen i den fyrste forskinga på fordriving.

Etter initiativ frå departementet for dei fordrivne kom forskingsprosjektet "Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa"¹⁰ (Dokumentasjon av fordrivinga av tyskarane frå Aust- og Sentraleuropa) i gang på 1950-talet. Fleire av BRDs leiande historikarar var knytte til prosjektet, og Theodor Schieder vart prosjektleiari. Verket vart publisert i fem band i åra 1953-1962. Mathias Beer hevdar at verket var innovativt både med omsyn til bruk av metode og arbeidsteknikkar.¹¹ Mellom anna samla dei inn eit enormt kjeldemateriale frå augevitne. Beer skriv også at hensikta med prosjektet ikkje berre var kunnskap om kva som hadde hendt i seg sjølv. Han argumenterer for at dette var eit politisk prosjekt med vitenskapleg ryggdekning. Det politiske målet var å relativera tyskarane sine brotsverk og deira skuld i høve til andre verdskrigen, og å styrka tyske posisjonar i høve til ei revidering av Oder-Neiße-grensa.¹² Både omfanget på prosjektet, og det at departementet å bruka fleire av landets dyktigaste historikarar, viser at prosjektet var høgt prioritert frå politisk hald i BRD. Franzen hevdar at det er eit grunnleggjande tankemønster innanfor offerdiskursen å prøva lausriva fordrivinga frå spørsmål om okkupasjons- og folkemordspolitikken til NS-regimet.¹³ Mark Kramer kritiserer verket for nettopp dette, at ein i liten grad evnar å reflektera over at bakgrunnen for fordrivinga er knytt til NS-regimets brotsverk og deira folkeforflyttingspolitikk i same område i åra før 1945.¹⁴ I det publiserte verket startar historia i 1944-45. Eit anna viktig poeng er at fleire i den eldre generasjonen av historikarar som var involverte i prosjektet i mellomkrigstida hadde tilhøyrd den sokalla *Königsberger Kreis*, eit konservativt, nasjonalistisk og *völkisch* forskarmiljø for *Ostforschung* (Aust-forskning) ved universitetet i Königsberg.¹⁵ Fleire av desse forskarane hjelpte gjennom sitt vitenskaplege arbeid med planlegginga og gjennomføringa av det nasjonalsosialistiske regimets brutale okkupasjons- og folkeforflyttingspolitikk. Prosjektleiari Theodor Schieder vert i ettertid rekna for å vera ein av hjernane bak *Generalplan Ost* (*Generalplan aust*), NS-regimets brutale plan for germanisering av dei okkuperte austområda. Dette gjer han til det Götz Aly og Susanne Heym har kalt ein *arkitekt for utslettinga*.¹⁶ Eg må leggja til at Schieders prosjekt på ingen måte vart noko talerøyr for dei organiserte gruppene av fordrivne. Tvert om fekk verket krass kritikk frå desse miljøa, fordi dei meinte at forskarane ofte tok perspektivet til fordrivarane. Forskinga på 1950-talet er kjenneteikna av ein underliggjande polemikk mot dei nye grensene. Fordrivinga blir sett isolert frå andre hendingar i same periode og det er tyskarane som offer som står i sentrum for merksemda.

Utfordringa frå venstre

Offerdiskursen vart utetter på 1960 og -70 talet utfordra av gjerningsmannsdiskursen, som er den andre diskursen Franzen skildrar. Auschwitz-prosessane som byrja i 1963 og

rettsprosessen mot Adolf Eichmann i Jerusalem frå 1961-62, fekk mykje merksemd i tysk presse. Dette leidde gradvis merksemda til mange over mot tyskarar som gjerningsmenn. Holocaust og nazistane brotsverk mot folk i aust rykka lenger fram i den politiske og kulturelle diskusjonen i BRD. Det er innanfor denne diskursen at *Vergangenheitsbewältigung* blir viktig, denne har eit djupt moralsk aspekt. Den sosialdemokratiske kanslaren Willy Brandts berømte knefall framom minnesmerket over Warszawa-ghettoen, som var eit symbolsk bønn om tilgjeving for ugjerningane i NS-tida, er kanskje eit av dei mest kjende bileta på desse tankane. Hjø Brandt fekk denne lina også synlege politiske konsekvensar, Brandts avspenningspolitikk mot aust, og hans godkjenning av Oder-Neiße-grensa heng tett saman med synet hans på fortida, meiner Bernd Faulenbach. Innanfor denne gjerningsmannsdiskursen hamna dei fordrivne, i skuggen av Holocaust og dei andre NS-brotsverka, hevdar Faulenbach vidare.¹⁷ Gjennomslaget for gjerningsmannsdiskursen heng saman med auka tilslutning til den tyske venstresida. Brandt vart kanslar i 1969, og det sosialdemokratiske partiet (SPD) hadde heilt sidan 1950-talet kravd eit meir gjennomgripande oppgjer med NS-tida enn det Adenauer og CDU ynskte. Gjerningsmannsdiskursen fekk sterkast rotfeste på venstresida og i den unge generasjonen, studentane som seinare skulle bli kjend som 68-aranne. Deira tilslutning til gjerningsmannsdiskursen var så sterk, at mange i dag omtaler han som 68-aranes diskurs. Faulenbach skriv at det er påfallande lite forskning om fordrivinga når ein ser kor mykje forskning som hadde blitt gjort på andre tema knytt til det tredje riket.¹⁸ Det er ikkje ein tendens, men eit sers viktig poeng.

Ein radikalisert gjerningsmannsdiskurs

Venstresidas gjerningsmannsdiskurs fortrenge ikkje offerdiskursen. Denne levde vidare, men vart gradvis på 1960-talet ein understrøm, og han finst enno i dag. Offerdiskursen er i sær knytt til høgresida i CDU, forbundet for dei fordrivne (BdV) og forsamlingar for tidlegare SS-soldatar. Det finst eit stort miljø som publiserer bøker om fordrivinga. Den sudetyske historikaren Emil Franzel høyrer til mellom desse, han publiserte fleire bøker med ein skarp anti-tsjekkisk tendens. Ei av hans bøker handlar om brotsverk mot tyskarar, og er i hovudsak basert på kjeldene som vart innsamla i samband med Schieders dokumentasjonsprosjekt på 1950-talet. Franzels bok vart publisert i 1967. Bøkene til juristen Heinz Nawratil frå 1980-talet er eit anna døme innanfor same retning. Nawratils siste publikasjon er frå 2001, og har tittelen "Schwarzbuch der Vertreibung"¹⁹ (Svartebok for fordrivinga), Nawratil fører berre bok over brotsverk mot tyskarar. Også den amerikanske juristen Alfred M. de Zayas kan plasserast innanfor denne diskursen. Han rettar i stor grad kritikken mot vestmaktene for at dei kunne la fordrivinga skje. Ei av bøkene hans har tittelen "Nemesis at Potsdam," denne boka kom på tysk i 1977. Kramer skriv at De Zayas ikkje klarte å plassera utvisinga inn i ein større internasjonal samanheng. Detlef Brandes kritiserer de Zayas for å ha eit snevert kjeldegrunnlag.²⁰ At Både Brandes og Ther i 2001 brukte plass på å tilbakevisa de Zayas frå 1977 viser at han fekk eit breiare gjennomslag enn Franzel og Nawratil. Desse tre legg hovudvekta på eitt perspektiv, nemleg brotsverk mot tyskarar. I deira framstillingar er tyskarane utelukkande offer. Polakkar, russarar og tsjekarar er gjerningsmenn. Ein ser vekk frå hendingane før 1945, og tonen mot nabolanda i

aust er hard. Offerdiskursen fekk ein annan funksjon no enn på 1950-talet. Då var han knytt til integrasjon, no er han knytt til distansering frå eit moralsk oppgjer med fortida. Denne diskursen er knytt til dei miljøa som var ytterleggående på 1950-talet, dei som meinte at Schieders prosjekt gjekk for langt i å ta fordrivarane sitt perspektiv. Denne grupperinga bidrog ikkje med mykje ny kunnskap om fordrivinga, mange av publikasjonane var heller ikkje skriva av historieforskarar, og dei fekk lite anerkjenning utanfor sitt eige miljø. Likevel er denne tradisjonen sers viktig for å forstå tendensane i forskinga om fordrivinga, fordi det utan tvil har samband med den manglande interessa for desse emna blant forskarane som Faulenbach påpeika. I dette miljøet vart Brandt rekna som ein svikar fordi han godtok Oder-Neiße grensa. Haldninga til statane i aust var bitter, og passa også som hand i hanske med fiendebiletta som hørde til den kalde krigen. Dette er den grupperinga Schlögel kalte "feil side", som mange historikarar var redde for å få applaus frå. Motsetnadene mellom dei to vart sterkt polariserte.

Vekk frå offerdiskursen

Frå 1980-talet tok forskinga om fordrivinga seg opp. Marion Franzioch publiserte i 1986 ein banebrytande studie av integrasjonen av flyktningane i BRD. Wolfgang Benz var reaktør for ei artikkelsamlinga "Die Vertreibung der Deutschen aus dem Osten – Ursachen, Ereignisse, Folgen" Interessefeltet for artikkelsamlinga var breitt. Linene vart trekt lenger tilbake enn 1944–45, fordrivinga vart sett i samband med den nasjonalsosialistiske befolkningspolitikken, deira omfattande

politikk med deportasjonar og forflytting av store folkegrupper. Artikkelsamlinga inneheldt også arbeid om forhandlingane i Potsdam og om den organiserte rørsla av fordrivne. Benz distanserte seg eksplisitt frå offer-diskursen. I føreordet til boka skriv han at det finst eit lite mindretal som "samanliknar ting som ikkje let seg samanlikna. Dei set Holocaust og fordrivinga opp mot kvarandre og trekkjer gale slutningar på grunnlag av det." Følgjen av dette er at dei relativiserer Holocaust.²¹ Denne forskinga vart anerkjent i forskarmiljø. Forskarane plasserte seg tydeleg utanfor offerdiskursen. Dei skil seg også frå tidlegare prosjekt ved å ha eit breiare interessefelt.

Den nye generasjonen

Med den kalde krigens slutt vart gamle fiendebiletet av Warszawapakt-landa opp. Vesten fekk eit nytt tilhøve til landa i aust. Krigen i Jugoslavia introduserte dessutan verda for omgrepet *etnisk reinsing*. Tilhøva låg til rette for nytenkning om fordrivinga. Dei siste åra har mange skriva om ei ny vending i den tyske ålmenta og i forskarane sin omgang med nazi-tida og fordrivinga. Jörn Rüsen kallar det "erindringsgenerasjonar" og snakkar om ein tredje generasjon på 2000-talet, etter 1950-talet og etter 68-arane. Han knyter denne generasjonen og ei aukande interesse for utforskning av det som ikkje passar innanfor det ein kan kalla ein strengt tolka gjerningsmannsdiskurs. Rüsen kallar dette historisering.²² Faulenbach og Franzen omtalar på kvar sine måtar ein ny æra for forskinga.²³ Talet på dokumentarfilmar, populærvitenskaplege bøker og avisartiklar om dei fordrivne og tema som t.d. dei alliertes bombing av den tyske sivilbefolkninga, varslar også om ein fornyta interesse for

Illustrasjon: Ida Gramstad

tyske offer i ålmenta. Oppbløminga innanfor historieforskinga har også samanheng med tilgang til nye kjelder. Med austblokkens fall i 1989-1990 vart kjelder i dei tidlegare Warszawapakt-landa med eitt mogleg å bruka for vestlege historikarar. Dette gav nye moglegheiter. Detlef Brandes si bok frå 2001 "Der Weg zur Vertreibung" (Vegen til fordrivinga) er eit resultat av dette. I denne boka brukar han arkivmateriale frå polske, tsjekkiske og britiske arkiv for å forklåra bakgrunnen for avgjerda om fordrivinga. Philipp Ther og Anna Siljaks artikkelsamling "Redrawing Nations" frå 2001 vart publisert i serien *Harvard Cold War Studies*, ein bokserie der historikarane skreiv etterkrigshistoria i ljøs av nye kjelder frå Austblokklanda.

Innanfor den nye, tredje diskursen, vil eg trekkja fram to tendensar so heng tett i hop.

Den fyrste er ei internasjonal orientering. Mykje av forkinga er knytt til ei overordna forståing av det 20. hundreåret som *fordrivingas hundreår*, som Hans Lemberg kallar det.²⁴ Også Schlögel sluttar seg til ei slik overordna forståing av 20. hundreåret.²⁵ Dette perspektivet er også til stades i Ther og Siljaks "Redrawing Nations". Interesefeltet er ikkje primært tyskarane, men alle folkeflyttingar i Aust- og Sentraleuropa frå 1944-1948, både fordrivinga av ukrainarar frå Polen og av polakkar frå Ukraina får plass i boka. Også amerikanske historikarar som Norman M. Naimark delar denne orienteringa. Boka "Fires of Hatred", som fekk mykje merksemd då ho kom på tysk i 2003, tek føre seg etniske reinsingar og folkemord i det 20. hundreåret, og er ein samanliknande studie. I desse publikasjonane er både tidsperspektivet og det geografiske perspektivet utvida, dermed blir det fleire offer og fleire gjerningsmenn. Om vi seier at ei meir europeisk orientering er ein av komponentane i denne nye diskursen, blir også Kramers' kritikk av Schieder-prosjektets manglande evne til å sjå dei større europeiske linene ei sers logisk innvending.

Ein annan tendens som utmerkar seg er ei annleis, ei mindre "steil" tilnærming til spørsmålet om offer gjeringsmann hevdar Mathias Beer²⁶. Philipp Ther og Jürgen Danyel knytt det til ei overskriding av nasjonalismen – no har ikkje historikarane lenger som spesielt mål for forkinga si å framstilla sin eigen nasjon som offer. Karl Schlögel uttrykkjer liknande tankar, og hevdar at no, når ein ser på fordrivinga i europeisk perspektiv, kan ein skriva ei historie som overskrider motsetnadspara ven – fiende og revansjisme og anti-revansjisme. Om det Ther, Danyel og Schlögel seier stemmer, så har ein klart å overskrida den "offerdiskursen" som Franzen skildra. Ikkje alle trur det er like lett å leggja dei gamle stridene vekk. Ther og Danyel åtvarar mot at forkinga kan misbrukast til politiske føremål av andre. Franzen ser det same dilemmaet, og gjer tydeleg kven han trur kan misbruka forkinga. Han åtvarar mot ein tilbakekomst av 1950-talets offerdiskurs. Den auka tematiseringa av tyskarar som offer kan skapa større forståing i ålmenta for krava til organisasjon for dei fordrivne, BdV. Denne organisasjonen er framleis ei politisk kraft i det tyske samfunnet. Franzen karakteriserer BdV som ei høgrepopulistisk gruppering som heng fast i offerdiskursen. Denne diskusjonen pågår enno, og tyske historikarar diskuterer med historikarar frå Polen, Tsjekkia og andre land. Diskusjonen om fortida går også mellom politikarane i desse landa. Då den tyske kristendemo-

kratiske kanslaren Angela Merkel vitja Polen i desember 2005, var opprettinga av eit museum eller minnesmerke for dei tyske fordrivne ein av to hovudsaker for møtet.

Ikkje berre fornya interesse

Forskinga om tyskarane som vart fordrive frå Aust-Europa etter 1945 kan sjåast i ljøs av tre diskursar. Offerdiskursen som på 1950-talet var knytt til integrasjon. På 1960 og -70 talet vart denne utfordra av gjerningsmannsdiskursen. I dag kan vi snakka om ein tredje diskurs. Det er eit viktig poeng at det er eit ein til ein tilhøve mellom diskursane og forskaranes interesse for emnet. Gjerningsmannsdiskursen hindra altså ikkje all forskning om fordrivinga.

Forskinga om dei fordrivne opplevde ein ny vår alt på 1980-talet med forkinga til mellom anna Benz og Franzioch, desse forskarane tok klårt avstand frå offerdiskursen, men som omtalte likevel tyske offer, og det hende lenge før nokon snakka om ein ny diskurs. Frå slutten av 1990-talet og på 2000-talet er interessa for forskning om fordriving aukande. Interesefeltet er også endra, tendensen er at forkinga er meir internasjonalt orientert, og gjerningsmann-offer spørsmålet langt mindre polarisert enn tidlegare. Difor snakkar vi også om ein ny diskurs – ikkje berre om ei ny interesse.

Noter

- Schlögel 2003, s. 5.
- Jørgensen og Philipps 1999, s. 9.
- I intervju med forskning.no, juni 2002. (<http://www.forskning.no/Artikler/2002/juni/1023292152.79>)
- Darnstädt og Wiegrefe, 2003, s. 22.
- Naimark, s. 148.
- Frå Section XIII The Potsdam Declaration, sitert etter Kramer 2001, s.5.
- Wehler 2003, s. 10.
- Franzen 2003, s. 49-53.
- Moeller 2001, 29-58.
- Schieder 1984.
- Beer 1998, s. 377.
- Beer 1998, s. 387.
- Franzen 2003, s. 52.
- Kramer 2001, s. 13.
- I dag Kaliningrad i Russland
- Sjå t.d. Aly og Heym 1993.
- Faulenbach 2002, s. 50.
- Faulenbach 2002, s. 51.
- Nawratil, 2001.
- Brandes 2001, s. 1.
- Benz 1985, s. 10.
- Mellom anna i føredraget "Reshaping German historical identity – a third generation thematising the Nazi-period", som vart heldt i Oslo 7. mars 2005.
- Faulenbach 2002, s. 44-54. og Franzen 2003 s. 49-53.
- Lemberg 2003, s. 44.
- Sjå t.d. Schlögel, 2003, s. 11-43.
- Beer 2003, s. 63

Litteraturliste

Aly, Götz og Heym, Susanne (1993): *Vordenker der Vernichtung Auschwitz und die deutschen Pläne für eine neue europäische Ordnung*, Frankfurt a.M.

Beer, Mathias (1998): "Im Spannungsfeld von Politik und Zeitgeschichte. Das Großforschungsprojekt 'Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa'", i: *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 46, s. 345-389, München.

Beer, Mathias (2003): "Ein der wissenschaftlichen Forschung sich aufdrängender historischer Zusammenhang - Von den deutschen Schwierigkeiten, "Flucht und Vertreibung" zu kontextualisieren" i, Ther, Philipp og Danyel, Jürgen (red): *Flucht und Vertreibung in europäischer Perspektive*. Zeitschrift für Geschichtswissenschaft, hefte 1. s. 59-73 Berlin.

Benz, Wolfgang (red) (1985): *Die Vertreibung der deutschen aus dem Osten - Ursachen, Ereignisse, Folgen*, Frankfurt a.M.

Darnstädt Thomas og Wiegrefe Klaus (2003): "'Vater erschieß mich!' - Die dramatische Flucht vor der Roten Arme", i: Aust, Stefan og Burgdorff, Stephan (red): *Die Flucht- Über die Vertreibung der Deutschen aus dem Osten*, s 21-38, Bonn.

Faulenbach, Bernd (2002): "Die Vertreibung der Deutschen aus den Gebieten jenseits von Oder und Neiße. Zur wissenschaftlichen und öffentlichen Diskussion in Deutschland", i *Aus politik und Zeitgeschichte*, 51-52, s. 44-54 Bonn.

Franzen, K. Erik (2003): "In der neuen Mitte der Erinnerung" i: Ther, Philipp og Danyel, Jürgen (red): *Flucht und Vertreibung in europäischer Perspektive*. Zeitschrift für Geschichtswissenschaft, hefte 1. s. 49-53, Berlin .

Kramer, Mark (2001): "Introduction" I: Ther, Philipp und Ana Siljak (Hg.): *Redrawing Nations. Ethnic Cleansing in East-Central Europe, 1944-1948*, s. 1-41, Lanham.

Lemberg, Hans (2003): "Das Jahrhundert der Vertreibungen" , i Troebst, Stefan (red): *Vertreibungen europäisch erinnern?. Historische*

Erfahrungen - Vergangenheitspolitik - Zukunftskonzeptionen, s. 44-53 Wiesbaden.

Moeller, Robert G. (2001): "Deutsche Opfer, Opfer der Deutschen. Kriegsgefangene, Vertriebene, NS-verfolgte: Opferausgleich als Identitätspolitik". i: Neumann, Klaus: *Nachkrieg in Deutschland*, s. 29-58 Hamburg.

Naimark, Norman M. (2001): *Fires of hatred. Ethnic Cleansing in Twentieth-Century Europe*, Cambridge.

Nawratil, Heinz (2001): *Schwarzbuch der Vertreibung 1945-1948*, München.

Philips, Louise, Winther Jørgensen, Marianne (1999): *Diskursanalyse som teori og metode*, Fredriksberg.

Schieder, Theodor (1984): *Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa Die Vertreibung der deutschen Bevölkerung aus den Gebieten östlich der Oder-Neiße* Band 1, München.

Schlögel, Karl (2003): "Europa ist nicht nur ein Wort. Zur Debatte um ein Zentrum gegen Vertreibungen", i Ther, Philipp og Danyel, Jürgen (red): *Flucht und Vertreibung in europäischer Perspektive*. Zeitschrift für Geschichtswissenschaft, hefte s. 5-12 Berlin.

Schlögel, Karl (2003): "Nach der Rechthaberei, Umsiedlung und Vertreibung als europäisches Problem", i: Troebst, Stefan (red): *Vertreibungen europäisch erinnern? Historische Erfahrungen - Vergangenheitspolitik - Zukunftskonzeptionen*, s. 11-43 Wiesbaden.

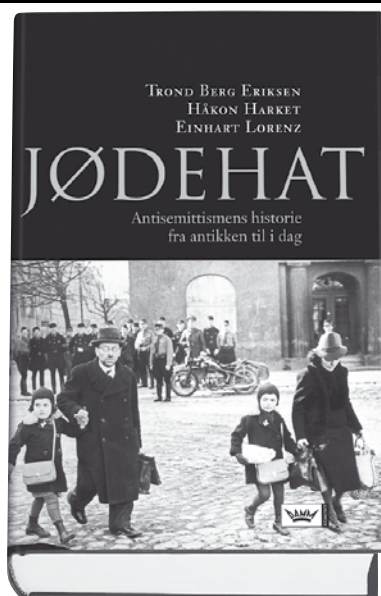
Ther, Philipp og Danyel, Jürgen (2003): "Vorwort", i Ther, Philipp og Danyel, Jürgen (red): *Flucht und Vertreibung in europäischer Perspektive*. Zeitschrift für Geschichtswissenschaft, hefte s. 3-5 Berlin.

Wehler, Hans Ulrich (2002): Einleitung i: Aust, Stefan og Burgdorff, Stephan (red): *Die Flucht-Über die Vertreibung der Deutschen aus dem Osten*, s. 9-14 Bonn.

TROND BERG ERIKSEN,
HÅKON HARKET OG
EINHART LORENZ

JØDEHAT

Antisemittismens historie fra antikken til i dag

DEN FØRSTE BREDE NORSKE PRESENTASJONEN AV JØDEHATETS HISTORIE

"En nærmest uunnværlig bok om en uhyggelig tradisjon."

Jan Verner-Carlsson, *Dagbladet*

"Høyaktuell bok om menneskers uhyggelige og vedvarende tendens til å fradømme annerledes troende og tenkende deres menneskeverd og livsrett."

Jørgen Havardsholm, *Aftenposten*

Drammens Tidene

I BOKHANDELEN

KR 399,-

Historisk om Paris på en fortellende måte

Antony Beevor, forfatteren av blant annet Stalingrad, har sammen med sin kone Artemis Cooper gitt ut boken Paris etter frigjøringen, 1944-1949. Resultatet er et veldig spennende verk om hvordan livet fortsatte etter krigen, med mange elementer inne i bildet. Man får presentert alt fra de store politiske hendelsene, som maktkamp og opptakten til den kalde krigen, til de små historiene fra private salonger og jazzkjellere.

Boken er veldig omfattende og har en solid oppbygning som presenterer synet på okkupasjonen og frigjøringen fra særlig tre vinkler: de alliertes (Churchills), de Gaulles og Pétains. Særlig spennende er det å se hvordan Vichy-regimet hadde overraskende stor støtte i det franske folket, selv om regjeringen i Vichy støttet nazistene og blant annet skal ha hjulpet til med å deportere over 75000 jøder til konsentrasjonsleirene. Det kommer tydelig frem hvordan de Gaulle og de nye makthaverne på mange måter unngikk dette faktum under fredsoppgjøret ved å sette hovedfokuset på franskmennenes kamp mot nazistene under okkupasjonsårene. Selv om de Gaulle ikke sto til ansvar for Vichy-regimets handlinger passet det ikke inn med det bildet han ville skape av Frankrike.

Boken kombinerer den historiske fortellingen med en analyse av samfunnet, og gjør det på en overbevisende måte. Kildehenvisningene er omfattende og i flere tilfeller nye, blant annet var medforfatter Coopers bestefar den første britiske ambassadør i Paris etter krigen og man har brukt tidligere ubenyttet materiale derfra. Boken som fortelling kommer godt frem i persongalleriet boken inneholder: man møter Hemmingway, Jean-Paul Sartre og Simone de Beauvoir, Picasso, Gertrude Stein og Samuel Beckett for å nevne noen. En kompleks historie gjøres litt enklere å forstå ved å gi den personlige elementer. Samfunnsmessig er det særlig interessant å se hvordan et så sivilisert samfunn som det moderne Paris i tiden like etter frigjøringen kan synke ned til et nivå nær anarki med svartebørs, korrupsjon og desperasjon.

Det er mye i boken som er viktig for at man skal kunne forstå europeisk samtidshistorie. Tiden etter okkupasjonen var en opprivende tid der skyldspørsmål skulle fastsettes, allianser dannes og ny krig unngås. Paris stod sentralt i de internasjonale hendelsene i perioden. Også nasjonalt er det spenninger som har satt spor. Blant annet konflikten mellom de Gaulle og Pétain stakk dypt i det franske folk. Konflikten var først og fremst en splittelse mellom de radikale og vielle France – det gamle Frankrike. I boken får man presentert begge sider av saken. Også når det gjelder Frankrikes, og særlig de Gaulles, skepsis til den anglo-amerikanske dominansen, beskrives dette godt. Også dette har satt spor i vår samtidshistorie.

Boken kan sees på som en god innføring i perioden, hvor man presenteres for forskjellige syn på en tid som er veldig viktig for dagens Frankrike. Ingen tungvekter, men underholdende lesning for den historieinteresserte.

Av Eirik Waage Gismervik

Stefan Zweig: Verden av i går

Aschehoug, 1993

I Europa før første verdenskrig hadde flere kunstnere og forfattere en drøm om felles europeisk bevissthet som skulle skape fred. Forfatteren Stefan Zweig forteller i sin erindringsbok "Verden av i går" den europeiske historien mellom 1890 og 1940 i perspektivet til en kunstner. Det åndelige fellesskapet med andre kunstnere og dyrkingen av den personlige frihet og skapertrang, blir skildret med stor patos av en forfatter som var venner med store deler av samtidens kunstnere og intellektuelle. Boken er skrevet i 1940, da Zweig allerede i flere år hadde oppholdt seg i London på flukt fra nazistene. Han var jøde, og bøkene hans hadde blitt brent på nazistenes bokbål sammen med bøker av Thomas Mann, Freud og Einstein. "Verden av i går" har en pessimistisk undertone som vitner om fortvilelse over det frie Europa som har gått tapt, og at forfattere og andre ikke så varslene om hva som var i ferd med å skje før det var for sent.

Zweig var født i det gamle 1800-tallets Europa, i "det trygge århundret". Oppveksten fikk han i Wien i hva han kaller "det gode jødiske borgerskap", som hadde hatt enorm betydning for Wiens kultur. Tiden var preget av "fremskrittets evangelium" der tekniske nyvinninger førte til høyere levestandard, bedre kommunikasjoner og økende politisk frihet. Folk trodde at krig hørte fortiden til, og Zweig kaller dette for liberalismens glanstid i Europa. Wien var en viktig by for den nye filosofi, kunst og litteratur som oppsto mot slutten av århundret. Zweig og hans kamerater hadde en enorm interesse for litteratur, og en tilsvarende liten interesse for politikk, sport, og – jenter(!). Radikal litteratur som Strindberg og Nietzsche var populært, og da Zweig var 17 år gammel kunne han de viktigste diktene av Baudelaire og Walt Whitmann utenat. Dette er egentlig skildringen av en oppvekst i et miljø som har trekk av å være "nerdete". Det er imidlertid et viktig tema i boken hvordan kunstnere i Europa senere var opptatt av å dyrke åndsarbeidet, men at dette i mindre grad ble knyttet til en

politisk bevissthet. Trangen til åndelig og personlig frihet ble ikke kombinert med evnen til å slutte seg sammen i et målbevisst arbeid for å motvirke de kreftene som truet Europas frihet og fred i 1914 og 1939.

Zweig var en ekte kosmopolitt, og reiste hele livet rundt i Europa hvor han traff mange av samtidens kunstnere og intellektuelle. Boken er full av store navn, men for dagens lesere vil nok flere av dem likevel være mindre kjente. Møtene med alle disse personlighetene byr på levende bilder fra Europas pulserende kulturliv, og gjennomgående har forfatteren fremstilt personene han møter med stor beundring. I Wien ble han som ung oppdaget som et litterært talent av Theodor Herzl, som da var redaktør for det anerkjente tidsskriftet "Neue Freie Presse", og i Berlin oppholdt han seg i kretsen av modernister i foreningen "De kommende". Her var lederen den da ennå ukjente Rudolf Steiner. I Brussel, London, Zürich og Moskva traff han også gjennom årene flere store navn som James Joyce og Maxim Gorkij. Det var i Paris at han i unge år hadde sin beste tid. Skildringen av kunstnermiljøet her er svært romantisk, der Paris var en livsglad og egalitær by i århundrets første tiår, og hvor det i alle sosiale lag var stor respekt for åndsarbeid. Som forfatter og oversetter kunne Zweig leve et fritt liv uten fast arbeidstid, og Paris gav ham "det klokeste og beste eksempel, det å kunne være fri og skapende på en gang, ødselt åpen mot verden og stadig rikere ved det". Zweig beveget seg stadig til nye steder og miljøer, og etterhvert til Nord-Amerika, til India og Argentina. Da så han at verden også var noe mer enn Europa.

"Verden av i går" har flere interessante kvaliteter som en historiebok. Foruten å ha mange historiske opplysninger om personer, steder og hendelser, forteller den om historiske prosesser Zweig selv var en del av. Fremstillingen av de to verdenskrigene som noe nytt og altomfattende som preger hele samfunnet på en annen måte enn tidligere kriger, er et eksempel. Moderniteten som skaper nye sosiale forhold, kjønnsrollemønstre og teknologi, er et annet. Boken gir en unik inngang til datidens kunstnermiljøer, og fremstillingen fra innsiden av en kunstners sinn forteller

hvordan han og hans venner trodde på en felles europeisk identitet. Zweigs egen refleksjon over sin historiske erfaring som intellektuell, gjør at spørsmålet om ansvar for utviklingen ligger i bakgrunnen. Når første verdenskrig bryter ut, og flere av hans beste venner vender seg mot ham, blir det tydelig hvilke kulturverdier, ambisjoner og visjoner som gikk tapt. Det subjektive preget blir likevel tydeligere i fortolkningen av utviklingen i mellomkrigsårene. Berlin under Weimarrepublikken på begynnelsen av 1920-tallet blir fremstilt med ambivalens. Borgerlige gymnasjenter som ble perverse og gikk på transvestittball forteller om moralsk oppløsning. Zweig mener at den nye kunsten som oppsto i denne tiden var av det gode, men samtidig at den nye frie moralen var falsk, og at folk lengtet etter orden og borgerlighet. De hatet republikken og visste ikke hva de skulle gjøre med friheten, men denne misnøyen viste nazistene å utnytte. Disse og andre historiske forklaringer blir imidlertid for sveipende og enkle, og hele boken er for generaliserende om de kompliserte historiske prosessene. Han forteller riktignok om skremmende kjensgjerninger når han viser at de få forfattere som hadde lest "Mein Kampf" kritiserte det svulstige språket fremfor de politiske meningene, og hvordan demokratiske aviser avskrev nazistene siden de tilsynelatende ikke hadde økonomi til å fortsette som bevegelse. Likevel blir denne og andre fremstillinger av årsaker til nazistenes fremgang ikke helt troverdige når man vet at det samtidig ble advart mot Hitler. Konsentrasjonsleire blir også nevnt i boken, men Zweig kjente ikke til det hele og fulle omfanget av Holocaust siden han døde i 1942. Bokens pessimistiske undertone på Europas vegne blir ekstra understreket når man vet at Zweig begikk selvmord sammen med sin unge kone i Brasil i desperasjon over utviklingen i Europa. "Verden av i går" regnes som hans kanskje beste bok, og nettopp fordi den er skrevet ved utbruddet av andre verdenskrig gir den oss en av historiens egne stemmer til utviklingen mot den europeiske katastrofen.

Av Geirr Olav Gram

Elisabeth Kostova: Historikeren

N.W. DAMM & SØN AS
(norsk utgave) 2005

Allerede som barn er vi opptatt av å komme frem til hva som er sant i vårt eget liv og i verden rundt oss. At den hele og fulle sannheten ikke alltid er mulig å finne, og at sannheten i blant kan være smertefull og ikke det vi kunne ønske den var, er en erfaring vi tar med oss på veien. Dette må sies å være hovedanliggende til forfatteren av boken *Historikeren* Elisabeth Kostova. At grev Vlad Tepes, alias Dracula, kaster sine lange skygger over denne historien bidrar naturligvis til at dette blir en ganske eksotisk bok om det å finne ut av hvem man er og hvor man kommer fra, og om kampen mellom de gode og onde kreftene i mennesket.

Kort fortalt handler boken om en 16 år gammel (ganske moden for alderen) amerikansk, morløs jente som vokser opp alene med sin far i Amsterdam. Faren er utdannet historiker, men har startet sitt eget fredssenter og reiser nå verden rundt som fredsmekler. En dag jenta er hjemme alene finner hun noen gamle brev i farens bibliotek med følgende overskrift "Kjære uheldige arvtaker". Dette er starten på jakten etter sannheten om hva som skjedde da farens hovedfagsveileder forsvant en gang på 50-tallet – og hvilken historie er det faren ikke har fortalt. Har den noen sammenheng med moren hun ikke husker og som faren vegrer seg for å snakke om? For å komme til bunns i disse sakene må de ta veien om en blodtørstig greve fra Valakia som har vært død i 500 år.

Historien fortelles delvis gjennom de gamle brevene fra hovedfagsveilederen, farens fortelling fra sin studietid og jentas nåtid, og spenner i tid fra 1930-tallet via 1950-tallets Øst-Europa, preget av den kalde krigen, frem til jentas egen ungdomstid på 1970-tallet. Ved å la hovedpersonene i boken gå metodisk igjennom de (mer eller mindre reelle?) kildene og dokumentene som omhandler grev Tepes og myten om Dracula, får vi en liten innføring i 1400-tallshistorie og konflikten mellom ottomanerne og folkegruppene på Balkan. Som historiker og far, og som datter og

historikerspire, lar de ingen sten ligge uventd i sin søken etter sannheten.

Kostova har selv en Master of Fine Arts fra Yale og til tross for at dette er en roman, lar hun det skinne godt igjennom at hun har en akademisk forankring – hun er til og med noen ganger kanskje litt arrogant. Vi tilgir henne dette, fordi hun på en så fremdragende måte klarer å formidle at å være historiker er verdens mest spennende yrke! Uten blygsel tar hun i bruk alle de romantiske forestillinger som finnes om historikere, og maler karakterene ut med en kjærlig hånd. Hornbriller, foldeskjørt og tweedjakker får sin renessanse gjennom denne boken. Ja, til og med lesesalsplassen og veilederen får sin del av kjærlig omtale.

Kostova bruker 891 sider (i den harde utgaven) på å brette ut sin fortelling. Allikevel oppfatter jeg ikke boken som for lang, fordi hun klarer å holde leseren engasjert gjennom utallige arkivbesøk og innsiktsfulle reiseskildringer. Hun tar oss med på en reise som går via gamle arkiv i Oxford til bokhandlere og Shake-speareforskere med obskure hobbyer i Istanbul. Vi sover under åpen himmel i de Karpatiske fjellene, og hilser på en aldrende rumensk middelalderhistoriker som lever i husarrest under den kalde krigen.

For de av oss som var så heldige å få ta del i IAKHs studietur til Rigsarkivet i København for et år siden, og som fikk oppleve (om dog i sterk bakrus) å holde gamle kritthvite kalveskinnsdokumenter mellom hendene, kan ikke gjenkjennende når hun skildrer tilsvarende arkivhøydepunkter i boken. Hun gjør det med en innlevelse og inderlighet som gjør (i alle fall denne) leseren glad. Man skal være en ganske våt fyrstikk for ikke å la seg fenge av denne boken.

Av Linda Beatrice Aarvik

David Harvey: A brief history of neoliberalism

Oxford University Press

Nest etter den avdøde sosiologen Pierre Bourdieu er kanskje David Harvey den mest fremtredende kritikeren av nyliberalismen i samfunnsvitenskapens førstedivisjon. I fjor fulgte den radikale samfunnsgeografen opp velkjente bøker som *The Condition of Postmodernity* (1989) og *The New Imperialism* (2003) med en kort fremstilling av (nettopp) nyliberalismens historie. *A brief history of neoliberalism* (2005) er intet mindre enn et rundt regnet 200-siders forsøk på å beskrive og forklare nyliberalismens opphav, fremvekst og konsekvenser fra slutten av 1970-tallet og fram til i dag. Harvey har, som en skjønner, som vanlig store analytiske ambisjoner og abstraksjonsnivået blir derfor tilsvarende høyt. Hvis en leser boken med faghistorikerens øyne, med kravet om kildebelegg i blikket, vil en etter alt å dømme ha store vansker med å finne noe å glede seg over hos Harvey. *A brief history of neoliberalism* er imidlertid alt annet enn en ordinær historiebok, men et politisk innlegg som tar klart standpunkt mot det Harvey betegner som den dominerende nyliberale diskursen (s. 3). Dette kommer blant annet til uttrykk i avslutningskapittelet hvor han diskuterer dagens vilkår og muligheter for en alternativ politisk utvikling som bryter med globaliseringsprosessen markedsøkonomiske logikk. De som ønsker seg en faghistorisk fremstilling må dermed vente på en annen bok. På tross av dette vil jeg her likevel underkaste *A brief history of neoliberalism* en evaluering på historiefagets premisser, og i den forbindelse peke på, det jeg mener er klare svakheter ved Harveys analyse. Det betyr på ingen måte at boken er verdiløs for historikere og andre interesserte. Jeg vil tvert imot hevde at de synspunktene og hypotesene Harvey fremsetter er fruktbare utgangspunkt for mer omfattende empiriske arbeider om nyliberalismens fremvekst fra midten av 1970-tallet.

I fortsettelsen følger en kort presentasjon av hovedtrekkene i *A brief history of neoliberalism*. Jeg vil

hovedsakelig ta for meg Harveys overordnede argumentasjon, og vil dermed unnlate å kommentere bokens mer nøkterne fremstilling av nyliberalismens historiske utvikling, fra Thatchers England og Reagans USA, til Pinochets Chile og Deng Xiaopings Kina.

Begrepet nyliberalisme er vanligvis ment å beskrive en ideologi eller verdensanskuelse som hevder at menneskets frihet og samfunnets fellesnytte er best tjent med minst mulig statlig styring og størst mulig utbredelse av privat eiendom og "frie markeder". Det er denne verdensanskuelsen som ifølge mange er en av hoveddrivkreftene bak den omfattende privatiserings- og dereguleringsbølgen som har skylt over hele verden siden slutten av 1970-tallet, riktignok med varierende styrke og tempo fra land til land. Harvey beskriver nyliberalismen som: <s> "(...) 'an ethic in itself, capable of acting as a guide to all human action, and substituting for all previously held ethical beliefs', it emphasises the significance of contractual relations in the marketplace. It holds that the social good will be maximized by maximizing the reach of market transactions, and it seems to bring all human action into the domain of the market (s. 3).</s>

Nyliberalismen er altså noe mer enn en økonomisk teori ifølge Harvey. Den er snarere et tankeskjema som pretenderer å gjelde for alle livets områder. I tråd med dette tilskriver han nyliberalismen stor betydning for de omfattende politiske, kulturelle, økonomiske og sosiale endringene de vestlige samfunnene har gjennomgått siden slutten av 1970-tallet. Blant hans mest kjente påstander er at nyliberalisme og post-modernisme har vist seg å være lett å forene i en og samme person og på ett og samme sted. New York er således både nyliberalismens og post-modernismens hovedstad etter Harveys oppfatning. Denne påstanden blir også fremsatt i *A brief history of Neoliberalism*, men blir i langt større grad utdypet i *The Condition of Postmodernity* fra 1989. Han skriver videre at nyliberalismen fra begynnelsen av 1990-tallet inntok en hegemonisk posisjon, i det minste i Vesten. Den har ifølge Harvey "(...) pervasive effects on ways of thought to the point where it has become

incorporated into the common-sense way many of us interpret, live in, and understand the world" (s. 3).

Harvey forklarer nyliberalismens fremvekst ved å vise til krisen i den kapitalistiske verdensøkonomien fra slutten av 1960-tallet, og endepunktet for den enestående vekstperioden etter 2. verdenskrig. Det gamle keynesianske regimet hadde tilsynelatende ingen svar på det nye fenomenet "stagflasjon"; kombinasjonen av økonomisk stagnasjon og inflasjon. Storselskapenes profitttrater falt og overklassen følte seg ifølge Harvey truet av folkelige opprør både i og utenfor Vesten. Det var i denne situasjonen nyliberalismen ble en kjærkommen løsning på overklassens problemer, slik Harvey ser det. Den åpnet opp samfunnssektorer for markedets logikk og profittskapende virksomhet og ble et redskap for "(...) the restoration of class power". Slik sett betrakter Harvey nyliberalismen som et bevisst politisk prosjekt som tok sikte på å redde overklassen fra dens påståtte krise på 1970-tallet, og øke dets makt fra bunn-nivået de første tretti årene etter krigen, en periode som i et historisk perspektiv var preget av en relativt omfattende utjevning av levekår. Han mener den nyliberale ideologien i stor grad har vært brukt for å legitimere de økende økonomiske forskjellene, han betrakter som en direkte konsekvens av dette eliteprosjektet. Nyliberalismens universelle frihetsideal er i virkeligheten kun en maskering av den økonomiske overklassens særinteresser, skriver Harvey. Han viser her først og fremst til USA og Storbritannia hvor den rikeste en prosenten, har styrket sin økonomiske posisjon betraktelig i forhold til resten av befolkningen de siste tjuefem årene. Men han peker med rette på at den samme tendensen har gjort seg gjeldende også i andre deler av verden.

Hva er så svakheter ved Harveys argumentasjon? For det første vil nok mange hevde at Harvey overdriver graden av bevissthet blant elitene om et nyliberalt klasseprosjekt. Noen vil helt sikkert beskyldte ham for å anlegge et konspirasjonsteoretisk perspektiv på den historiske utviklingen. Jeg mener selv at det kan ligge en del i et slikt syn. Selv mener Harvey at mer moderate

kommentatorer, som for eksempel Joseph Stiglitz og Paul Krugman, tar feil når de omtaler "globaliseringens" negative konsekvenser for fordelingen av verdens materielle ressurser som et utilsikket resultat av politikk som i utgangspunktet var velment. Sosialliberale økonomer som Krugman og Stiglitz vil imidlertid være uenig med Harvey i så mangt. De befinner seg i virkeligheten på forskjellige planeter. En interessant meningsforskjell mellom Stiglitz og Harvey, som kan illustrere dette poenget, finner vi blant annet i synet på den økonomiske krisen i Øst-Asia i 1997-98. Stiglitz mener, i likhet med stadig flere kritiske røster, at krisen i denne regionen ble forverret av IMF's krav om streng monetaristisk pengepolitikk (høye renter) og de vestlige finansinstitusjonenes manglende villighet til å stille med frisk kapital til bedrifter i midlertidig krise. Dette førte til at mange bedrifter gikk konkurs og/eller ble kjøpt opp til spottpris av vestlige storselskaper. Til forskjell fra Stiglitz med flere, mener imidlertid Harvey at IMF, det amerikanske Finansdepartementet og de flernasjonale selskapene handlet i ledtog med hverandre. De forsøkte bevisst å plyndre de asiatiske

landenes økonomi. Det hele var nok et eksempel på det han kaller for "accumulation by dispossession" og et ledd i overklassens strategi for å øke sin maktstilling (s. 115).

Dette er imidlertid bare ett av flere eksempler på slutninger Harvey presenterer, hvor hans empiriske grunnlag er svakt eller totalt fraværende. Mange av hans påstander er selvfølgelig av en slik karakter at de vanskelig kan bevises eller motbevises, men i noen tilfeller, som i eksempelet ovenfor, kunne denne leseren ønske at Harvey stilte strengere krav til sin egen bevisføring. Også fordi noen av de mer spekulative påstandene, kan svekke troverdigheten og den moralske styrken til hans politiske synspunkter.

Jeg har selvfølgelig også andre innvendinger mot Harveys argumentasjon. Det kan virke som hans engasjement til tider kommer i veien for en saklig og redelig fremstilling av historiske fenomener. Det ligger vel i den politiske bokens natur, men jeg kunne likevel ønske meg en mer balansert fremstilling i enkelte tilfeller. Videre mener jeg at Harveys nyliberalismebegrep rommer for mange

fenomener, og dermed svekker sin analytiske fruktbarhet. Jeg har følelsen av at Harvey vel lett tyr til nyliberalismen når han ønsker å påvise en historisk sammenheng. For eksempel vil nok mange i likhet med meg, stille spørsmålsteget ved om Kinas utvikling etter Maos død best kan analyseres gjennom nyliberalismen som fortolkningsramme. For Harvey virker det som et slikt teoretisk utgangspunkt tilsynelatende er uproblematisk. På tross av mine innvendinger (og jeg kunne nevnt langt flere), mener jeg like fullt at *A brief history of neoliberalism* fortjener ros for sitt forsøk på å gi en omfattende og helhetlig fortolkning av nyliberalismens fremvekst de siste tretti årene. Og selv om mange, denne leseren inkludert, vil mene at Harvey med stor sannsynlighet går vel langt i sin fremstilling av nyliberalismen som et bevisst planlagt eliteprosjekt, så er ikke hans påstander noe en kan kategorisk avvise, i hvert fall ikke i hvert enkelttilfelle, før det har blitt bedrevet grundigere forskning på området.

Av Jardar Sørvoll

Bli med i redaksjonen

I fremtiden er mange tema mulig i Fortid. Vi har tenkt på globalhistoriske utfordringer, historie i politikken og oppdragsforskning. Vi ønsker også å ta i bruk flere sjangere slik som intervju, essay og petite. Har du og dine venner gode ideer som dere vil dele med oss? I redaksjonen kan du skape formidling, debatt og faglig moro!

Ta kontakt på fortidred@iakh.uio.no

Rolf Hobson: Krig og strategisk tenkning i Europa 1500-1945.

Samfunnsendring – statssystem – militærteori. Oslo: Cappelen 2005. 380 s.

Rolf Hobsons *Krig og strategisk tenkning i Europa 1500-1945* er et nytt norsk bidrag til den såkalte "krig og samfunn"-litteraturen. Spesielt i britisk, tysk og amerikansk historieforskning har denne historiske underdisiplinen båret gode frukter i snart 30 år, mens den i Norge (og Skandinavia forøvrig) lenge har vært et relativt forsømt felt.¹ Det sentrale ved "krig og samfunn"-tilnærmingen er at den setter militære forhold, både i krig og fred, inn i en bredere historisk kontekst ved å flette sammen militær, økonomisk, kulturell, sosial og politisk historie. Således får vi gjennom "krig og samfunn"-studiene en synteseorientert tilnærming, som vi også kan kalle *militærhistorie*.² Hobsons bok er en solid innføring i denne type historieskriving, med en bred empirisk forankring og en oversiktelig analyse.

Innføringsverk

Formålet med boken er å gi en *innføring* i noen av "krig og samfunn"-forskningens mest sentrale temaer og grunnsetninger. Han tar "mål av seg til å bygge bro mellom... allmennhistorien og... statsvitenskapelige klassikere..., og... militærhistorie og strategisk tenkning..." (s. 13). Denne brobyggingen strekker seg også til å introdusere norske studenter for den internasjonale "krig og samfunn"-forskningen.

En av de vesentlige styrkene i boken ligger nettopp i dens formål og dens faglige tilnærming. Ikke bare gir den et fyldig innblikk i forholdet mellom samfunnsutvikling og mellomstatlige konflikter i Europa i perioden Hobson omhandler. En uvurderlig styrke er også at boken tjener som døråpner til et bredt spekter av internasjonal "krig og samfunn"-litteratur.³ Hobson har dessuten fordelene av å beherske fransk, tysk og russisk, hvilket gjør litteraturlisten til en betydelig ressurs for de som ønsker å fordype seg mer i militærhistoriske studier. Imidlertid er det dessverre få henvisninger til den skandinaviske militærhistoriske litteraturen som faktisk foreligger, et punkt vi skal komme tilbake til.

Fra kabinettkrig til folkekrig og total krig

Et sentralt tema i boken er utviklingen fra 1700-tallets *kabinettkriger* gjennom 1800- og 1900-tallets *folkekriger* til første verdenskrig – den første *totale* krigen. Overgangen fra kabinettkrigen til folkekrigen markeres ifølge Hobson av Napoleonskrigene fra 1799 til 1815 (ss. 106-163). Kabinettkrigene var begrensede både i omfang og mål, og ble for det meste utkjempet av leiehærer som var kostbare både å lære opp og holde i felten. Konsekvensen av dette ble den såkalte *manøverstrategien*. Strategien innebar at slaget ble sett på som et unødvendig onde som følge av motviljen til å ofre kostbare soldater i slag. I stedet søkte en hær å utmanøvrere en annen ved for eksempel å bryte forsyningslinjene eller omringe motstanderen, selv om blodige slag naturligvis også forekom.

Kabinettkrigene hadde flere implikasjoner. For det første var krigene som oftest preget av å være grunnet i begrensede politiske målsetninger. De var ikke gjennomstrømmet av religiøs patriotisme eller

nasjonalisme. Statens eksistens sto sjelden eller aldri på spill i kabinettkrigene. Krigene var i stedet langt på vei dynastiske, tuftet på maktkalkyler, handelsinteresser og æresspørsmål (ss. 112ff). Således merket folk flest lite til krigene. Riktignok kunne krigene merkes i form av økt skattetrykk og tilfeller av tvangsutskrivning av bondesoldater, men leiesoldater utgjorde som regel grunnstammen i en hær. 1700-tallets kriger bar heller ikke preg av plyndring av de områdene de ble utkjempet i. Hærene transporterte i stedet sine forsyninger med seg, hvilket lettet byrdene til sivilbefolkningen.

Revolusjons- og napoleonskrigene rev grunnen under statssystemet som hadde preget 1700-tallet og gjort kabinettkrigene mulige. Systemet ble dominert av *pentarkiet* i form av en maktbalanse mellom de fem stormaktene Frankrike, Storbritannia, Østerrike, Russland og Preussen, samtidig som flere mellomstore makter spilte en selvstendig rolle. Det sentrale var at ingen av maktene i pentarkiet kriget for hegemoni. Napoleons kriger var derimot streben etter å skaffe hegemoni i Europa. De var i så måte ubegrensede og veltet med det hva som hadde vært en relativt stabil europeisk orden. Krigens karakter ble også endret. Den franske revolusjonen og den "økt[e] folkelig[e] deltakelse i statens liv" (s. 131) lå bak Frankrikes innføring av allmenn verneplikt i 1798. Ikke bare medførte dette at samtlige franske menn ble forpliktet til å gjøre militærtjeneste. Det medførte også at patriotisme og nasjonalisme gjennomsyret både soldatene og krigføringen – ikke bare i Frankrike, men også i andre land – hvilket ga spire til *folkekrigen*. Kombinasjonen hegemonikrig og nasjonalisme gjorde således napoleonskrigene mer omfattende og intense enn de tidligere kabinettkrigene.

Clausewitz og militærteori

Napoleons krigføring ga spire til hva Hobson kaller en "blomstrende militær vitenskap" (s. 136). Fremtredende militærteoretikere som preussiske Carl von Clausewitz og sveitsiske Antoine-Henri Jomini vies derfor mye oppmerksomhet i Hobsons bok. Begge tilstrebet å analysere Napoleons krigføring, og mens Jomini hadde mest innflytelse på 1800-tallets offiserer, er Clausewitz i dag "det felles referansepunktet for all strategisk tenkning" (s. 136).

Spesielt interessant er Hobsons analyse av Clausewitz' tenkning (ss. 176ff). Hobson viser hvordan Clausewitz frem til sin død i 1831 tilstrebet å definere en idealforestilling om *krigen*, sentrert rundt det tilintetgjørende *slaget* som krigens "egentlige natur" (s. 178f). Inspirasjonen hentet Clausewitz først og fremst fra Napoleon, selv om han var en bitter fiende av den franske keiseren. Clausewitz' idealforestilling om *slaget* sto lite i stil med 1700-tallets *manøverstrategi*. Problemet til Clausewitz var imidlertid at forholdsvis lite av den krigshistoriske empirien sto i stil med idealforestillingen, hvilket på slutten av 1820-tallet ga seg utslag i Clausewitz' skille mellom den *absolutte* og den *virkelige* krigen (s. 179). Den virkelige krigen nådde sjelden opp til idealet om slaget, forklarte Clausewitz, men feltherren skulle tilstrebe å føre krigen i tråd med *idealet*, altså ved å oppsøke *slaget*. Denne forestillingen ble gjennom senere tyske og franske

fortolkninger delvis liggende til grunn for *offensivkulturen* som skulle prege den militærstrategiske tenkningen frem mot 1914.

Clausewitz understreket at militærmakten til enhver tid måtte være underordnet politisk kontroll og politiske målsetninger. Det var på grunnlag av dette at Clausewitz formulerte sin berømte setning om at "Krigen er politikkens fortsettelse *iblandet* andre midler." (s. 180). Politikken skulle diktere hvorvidt krigen skulle være begrenset eller ubegrenset. Hans skepsis var imidlertid om Europa etter napoleonskrigene ville klare "... å beholde krigen som et rasjonelt politisk instrument [altså i form av kabinettskrigen] hvis folkenes lidenskapelige hat til hverandre igjen skulle bli utløst." (s. 181).

Hobsons analyse av hvordan senere europeiske innflytelsesrike offiserer, spesielt frem mot første verdenskrigs utbrudd, tolket Clausewitz, er særskilt interessant.⁴ For eksempel viser Hobson at den tyske generalstabssjefen frem til 1888, Helmuth von Moltke (den eldre), delte Clausewitz' skepsis til krigen som rasjonelt politisk instrument. Moltke hadde vært hjernen bak de prussiske militære seirene frem mot den tyske samlingen i 1871, men erkjente mot slutten av sitt virke som generalstabssjef at krig for å oppnå begrensede politiske målsetninger (som de tyske samlingskrigene) ikke lenger var mulig. En fremtidig europeisk krig ville etter Moltkes syn bære karakter av nettopp en *folkekrig* som, i likhet med napoleonskrigene, ville ta form som en *hegemonikrig*, spesielt etter Frankrikes nederlag i 1871 (s. 182). Grunnen var at de andre maktene i *pentarkiet* aldri ville aksepterte at Frankrike ble visket vekk fra stormaktskartet.

Moltkes etterfølger, Alfred von Schlieffen, delte på sin side ikke den frykten for *folkekrigen* som Clausewitz og Moltke hadde advart mot. I sine planer tok Schlieffen overhodet ikke hensyn til politiske faktorer, hvilket ble katastrofalt i 1914. Clausewitz hadde eksplisitt advart mot å legge krigsplaner uavhengig av politiske analyser. For eksempel overså Schlieffen fullstendig at krenking av belgisk nøytralitet ville kunne trekke Storbritannia med i en krig mot Tyskland, hvilket igjen kunne resultere i en katastrofal sjøblokkade av Tyskland.

På fransk side dukket Clausewitz-tolkningene opp fra 1880-årene, men var tidvis belemret med oppsiktsvekkende sneversynthet. Spesielt professor ved den franske krigsskolen, Ferdinand Foch (et kjent navn fra I. verdenskrig), brukte Clausewitz' ideal om *slaget* til å utarbeide en vanvittig offensivtenkning som ikke tok hensyn til de kriger og teknologiske endringer som hadde funnet sted de 70 årene etter Clausewitz' død (ss. 238-240).

Industrialisert kabinettskrig, industrialisert folkekrig og total krig

Selv om napoleonskrigene sådde spirer til nasjonalistiske strømninger i Europa, var det ikke nasjonalismen og nasjonale interesser som først og fremst preget stormaktenes politikk etter Wienerkongressen i 1815. I stedet gjorde motviljen mot gjentagelse av krigen fra 1792 til 1815 at stormaktene satte samarbeid og kongresssystemets stabilitet over nasjonal interessepolitikk.

Imidlertid brøt kongresssystemet sammen med Krimkrigen (1854-1856). Konsekvensen ble samlingskrigene i Europa på 1860-tallet. Krigene brøt for det meste ut på basis av det nasjonale prinsippet. Frem mot første verdenskrig var det nasjonale interesser som lå bak så godt som all internasjonal politikk, som i tur ble strukturert rundt alliansedannelser i hva man kan kalle et internasjonalt anarki.

Hobson viser at de europeiske krigene mellom Krimkrigens fredsslutning i 1856 og Tysklands samling i 1871 balanserte mellom å være *industrialiserte kabinettskriger* og *industrialiserte folkekriger*. Industrialiseringen av militærmakten viste seg for alvor fra midten av 1800-tallet, med jernbaneutbygging, artilleri, riflede geværer og panserskip som noen eksempler. Således var det den makten som i størst grad klarte å trekke veksler på den nye teknologien som sto sterkest militært (s. 189). Frem til 1871 var dette Preussen.

De syv ukene det tok Preussen å påføre Østerrike militært nederlag blir av Hobson trukket frem som den siste europeiske kabinettskrigen (s. 188ff). Den var relativt begrenset i omfang, mye takket være Preussens teknologiske overlegenhet, og hadde rot i relativt begrensede politiske mål. Bismarck ønsket ikke Østerrikes totale underkastelse (selv om flere offiserer ønsket å erobre Wien), og krigen ble derfor ingen større *folkekrig*, tross at Bismarck åpenbart spilte på prussisk nasjonalisme.

Den første *industrialiserte folkekrigen* i Europa var den fransk-prussiske krigen i 1870/71. Den første delen av krigen, som kulminerte med Frankrikes kapitulasjon ved Sedan i september 1870, hadde riktignok mye til felles med Bismarcks krig mot Østerrike fire år tidligere, men den seige motstanden fra den franske *nasjonen* helt til mai 1871 ga den første europeiske pekeren mot en krig mellom hele samfunn, hvor staten kunne trekke veksler på alle de ressursene den hadde til rådighet. Det var imidlertid få som bet seg merke i implikasjonene av den franske motstanden fra september 1870, eller for den saks skyld den amerikanske borgerkrigen i første halvdel av 1860-årene. Selv om Hobson i utgangspunktet utelater ikke-europeiske kriger og militærvesen fra sin analyse (se s. 15, samt s. 205), vier han allikevel den amerikanske borgerkrigen ti sider for å vise hvordan den var en *folkekrig* som langt på vei la premissene for hvordan fremtidens folkekriger kunne utkjempes i Europa. Like fullt savner jeg en drøfting av hvilken betydning de europeiske stormaktenes kolonikriger fikk for den militære tenkningen frem mot 1914, og hvordan dette kan ha bidratt til mange europeiske offiserers neglisjering av prospektene til en industrialisert folkekrig.

Hobson forklarer delvis den europeiske neglisjeringen av folkekrigens realitet med europeiske offiserers militære tenkning mellom 1871 og 1914. *Offensivens ideologi* sto sterkt, ikke minst som følge av at Clausewitz og Jomini var referanserammen for både ledende tyske og franske offiserer i perioden (ss. 237ff).⁵ Som vi har sett, var de senere tolkningene av spesielt Clausewitz heller snevre, hvilket bidro til et noe forvrengt bilde av hva Clausewitz egentlig mente.

Hobson trekker også frem det europeiske rustningskappløpet som forklaring på den militære og politiske tenkningen

frem mot 1914. Hobsons sentrale poeng er hvordan marineopprustningen resulterte i hva han kaller *marinismen* – en forestilling om at en sterk krigsflåte kunne omsettes i *politisk makt* uten engang å bli brukt. Hobson trekker frem teoriene til den innflytelsesrike amerikanske marineoffiseren Alfred Thayer Mahan som et sentralt grunnlag for denne tenkningen (s. 204, samt ss. 252ff). Tyskland brukes som et eksempel: det ble forestilt at en tysk flåte tilsvarende 2/3 av Storbritannias ville avskrekke britene fra å motsette seg tyske utenrikspolitiske mål (ss. 256ff). I allianseblokkene innenfor det internasjonale anarkiet førte dette til en slags kald krig, som i 1914 vippet over i en folkekrig. De stridende partene mobiliserte alle tilgjengelige ressurser i krigføringen frem mot 1918. Krigen var blitt *total*. Konsekvensen ble massive samfunnsomveltninger etter fredsslutningen, med revolusjonen i Russland og fascismens og nazismens oppblomstring som noen eksempler.

Hva med Skandinavia?

Det er liten tvil om at Hobson har skrevet et fyldig og gjennomgående solid verk. Fordi han eksplisitt fremhever *manglende* skandinavisk "krig og samfunn"-forskning som en vesentlig årsak til hans norskspråklige innføringsverk, savner jeg imidlertid sideblikk til den skandinaviske militærhistorien. Det er både uheldig og litt merkelig at Hobson i liten grad benytter den skandinaviske litteraturen som faktisk finnes, sitt eget og Tom Kristiansens bind av *Norsk Forsvarshistorie* inkludert.⁶ Hobson nevner knapt nok militære forhold i Skandinavia i det hele tatt, selv om det finnes nok empiri å vise til.

Ta den norske marineopprustningen fra 1895 til ca. 1900 for eksempel. Den var fra enkelte politikeres hold motivert av en forestilling om at norsk flåtemakt ville muliggjøre norsk *politisk* selvhevdelse vis-à-vis Sverige i unionen, selv om både svensk marine- og hærkraft var overlegen. Parallellene til den tyske tenkningen i forhold til Storbritannia er slående, og burde vært nevnt av Hobson. Det underbygger endog hans tese om marinismen.

Et annet eksempel er hvordan samtidens mentaliteter i sterk grad preget norske og svenske trusselforestillinger. Den svenske historikeren Gunnar Åselius har vist hvordan *sosialdarwinisme* var en vesentlig årsak til den svenske (og norske) russerfrykten frem mot 1914, basert på en forestilling om at sterke stater uunngåelig ville ekspandere på bekostning av svakere stater.⁷ Nå var ikke Tyskland noen småstat i Europa før 1914, men den tyske generalstabens høylydte formaninger om en preventivkrig mot Russland før russerne ble militært sterkere enn Tyskland (ss. 232ff) kan vitne om tilsvarende tenkning i Tyskland.⁸ Igjen er det altså en parallell mellom skandinavisk og kontinentaleuropeisk militærhistorie som Hobson dessverre unnlater å vise til.

La oss også ta et tredje eksempel. Oppløsningen av den svensk-norske unionen i 1905 forløp fredelig, tross både militære tiltak og fare for krig. Militarisme, rustningskapløp og militærvesenets prestisje preget også Norge og Sverige, men til forskjell fra Tyskland ble det lagt sterke politiske bånd på generalstabene i begge landene. Forholdet mellom krigsmakten og det politiske styresettet i de skandinaviske landene kunne vært drøftet av Hobson, ikke minst som en motvekt til forholdet mellom militærkraft og politisk styre i Tyskland.

Et solid verk

Mangel på skandinaviske eksempler til tross: Hobson har skrevet en solid bok som favner bredt. Han skal ha ros for sin evne til å organisere et såpass omfattende materiale på en oversiktlig måte, hvor hans fremste styrke er hans kunnskap om forholdet mellom det europeiske statssystemet og militærkraften. Til dette kommer Hobsons utmerkede analyse av sentrale militærteoretikere som Clausewitz, Jomini og Mahan, ikke minst i forhold til hvilken innflytelse de utøvde på senere militære tenkere.

Ved å se på forholdet mellom samfunnsendringer, statssystem og militærteori klarer Hobson å gi brede forklaringer på hvordan og hvorfor krigføringen i Europa utviklet seg fra kabinettskrigen på 1700-tallet til begrensede folkekriger på 1800-tallet og den totale krigen fra 1914. Denne utviklingen kan ikke forstås uten å sette den rent militære historien inn i en bred samfunnsmessig og politisk kontekst. I sitt innføringsverk evner Hobson å gjøre dette med bred og solid forankring. Håpet er at boken vil bidra til en ytterligere oppblomstring av "krig og samfunn"-forskning, både i Norge og Skandinavia ellers.

Noter

1 Rett nok skal det anføres at det de siste fem årene har funnet sted en *viss* oppblomstring av denne typen forskning i Norge. De fem bindene i *Norsk forsvarshistorie* (Bergen: Eide forlag 2001-2005) har alle sitt utspring i miljøet omkring Institutt for forsvarsstudier i Oslo, som i særlig grad vektlegger "krig og samfunn"-tilnærmingen. Andre forskere som nylig har publisert militærhistoriske verker er for eksempel Nils Ivar Agøy, Roy Andersen og Palle Ydstebø.

2 Se dette til Rolf Hobson og Tom Kristiansen: *Militærkraft, krig og historie. En innføring i forskningen fra Clausewitz til våre dager*. (Oslo: Institutt for forsvarsstudier 1995. IFS Info 6/95). Vi kan se militærhistorien som en slags motvekt til for eksempel *krigshistorie*, som bare fokuserer på taktiske disposisjoner og manøvre i krig, eller *forsvarshistorie*, som kun har militærapparatets taktiske og strategiske krigsplanlegging i fredstid som hovedfokus.

3 Foruten en litteraturliste på 26 sider, bruker også Hobson to sider på å gi noen forslag til startpunkter innen "krig og samfunn"-litteraturen (ss. 344-345).

4 Hobson har også tidligere publisert et studium av dette: *Fra kabinettskrigen til den totale krigen. Clausewitz-tolkninger fra Moltke til Aron* (Oslo: Institutt for forsvarsstudier 1994. Forsvarsstudier 6/1994).

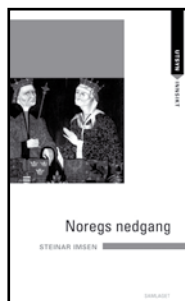
5 Dette gjaldt ikke minst også *svenske* offiserer, som i forbindelse med oppløsningen av den svensk-norske unionen i 1905 oppriktig fryktet norske offensive operasjoner nettopp på basis av tanken om *offensiven* som den fremste fordelen i krigføringen. Se dette til Morten Nordhagen Ottosen: *Opprustning, unionskonflikt og forsvarssamarbeid. Militære tiltak og vurderinger i Trøndelag 1890-1905*. (Oslo: Prosjekt 1905 – skriftserie nr. 4 2005), ss. 98ff.

6 Rolf Hobson og Tom Kristiansen, *Total krig, nøytralitet og politisk splittelse. Norsk forsvarshistorie bd. 3*. (Bergen: Eide 2001).

7 Gunnar Åselius: *The "Russian Menace" to Sweden. The Belief System of a Small Power Security Elite in the Age of Imperialism*. (Stockholm: Almqvist & Wiksell 1994).

8 Se forøvrig Geoffrey Wawro: *Warfare and Society in Europe 1792-1914* (London: Routledge 2000), ss. 176ff.

Av Morten Nordhagen Ottosen

Steinar Imsen
Noregs nedgang

Jon Vidar Sigurdsson
**Kristninga i Norden
750-1200**

Ingar Kaldal
**Frå sosialhistorie til
nyare kulturhistorie**

Øystein Rian
**Embetsstanden i
dansketida**

Ståle Dyrvik
**Den demografiske
overgangen**

Aud Mikkelsen Tretvik
**Lokal og regional
historie**

Randi Rønning Balsvik
**Afrika i eit historio-
grafisk perspektiv**

Ståle Dyrvik
Året 1814

Hallvard Tjelmeland
Den kalde krigen
(Kjem april 2006)

UTSYN

INNSIKT

UTSYN / INNSIKT er Samlagets serie med korte innføringsbøker i historiske emne. Bøkene tar for seg eit vidt spekter av forskingsfelt, frå sentrale tema i Noregs- og verdshistoria til kulturhistoriske og fagteoretiske problemstillingar.

WWW.SAMLAGET.NO

Det Norske Samlaget